

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELÂGATI BİLİM DALI

İBNÜ'D-DEHHÂN EN-NAHVÎ'NİN KİTÂBÜ'L-FUSÛL
ADLI ESERİNİN TAHLİLİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Elifnur COŞKUN

BURSA – 2023

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELÂGATI BİLİM DALI

İBNÜ'D-DEHHÂN EN-NAHVÎ'NİN KİTÂBÜ'L-FUSÛL
ADLI ESERİNİN TAHLİLİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Elifnur COŞKUN

Danışman
Doç. Dr. Fadime KAVAK

BURSA – 2023

TEZ ONAY SAYFASI

**T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE**

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Arap Dili ve Belâgatı Bilim Dalı'nda 702023009 numaralı Elifnur COŞKUN'un hazırladığı "İbnü'd-Dehhân en-Nahvî'nin Kitâbü'l-Fusûl Adlı Eserinin Tahlili" konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 23/06/2023 günü 14.00 – 16.00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının başarılı olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav
Komisyonu Başkanı)
Doç. Dr. Fadime KAVAK
Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Hüseyin GÜNDAY
Uludağ Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. Ethem DEMİR
Siirt Üniversitesi

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS İNTİHÂL YAZILIM RAPORU

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 02/06/2023

Tez Başlığı / Konusu: **İbnü'd-Dehhân en-Nahvî'nin Kitâbü'l-Fusûl Adlı Eserinin Tahlili**

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 164 sayfalık kısmına ilişkin, 02/06/2023 Tarihinde şahsım tarafından Turnitin Adlı intihâl tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 6'dır.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihâl içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza
02/06/2023

Adı Soyadı: Elifnur COŞKUN

Öğrenci No: 702023009

Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

Programı: Arap Dili ve Belagatı

Statüsü: Y.Lisans Doktora

Danışman
Doç. Dr. Fadime KAVAK
02/06/2023

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “İbnü'd-Dehhân en-Nahvî'nin Kitâbü'l-Fusûl Adlı Eserinin Tahli” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza
23/06/2023

Adı Soyadı : Elifnur COŞKUN
Öğrenci No : 702023009
Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Programı : Arap Dili ve Belagatı
Tezin Türü : Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar adı soyadı	Elifnur COŞKUN
Üniversite	Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim dalı	Temel İslam Bilimleri
Bilim dalı	Arap Dili ve Belagatı
Tezin niteliği	Yüksek Lisans
Mezuniyet tarihi/...../2023
Tez danışmanı	Doç. Dr. Fadime Kavak

İBNÜ'D-DEHHÂN EN-NAHVÎ'NİN KİTÂBÜ'L-FUSÛL ADLI ESERİNİN TAHLİLİ

Bağdat'ta cereyan eden siyasi mücadelelere gözlerini açan, hayatını ilme adayan, kendini geliştirmek için İsfahan'a ilim yolculuğu yapan İbnü'd-Dehhân şiir, hadis ve tefsir alanlarında çalışma yapmış olsa da nahivci kimliği ile temayüz etmiştir. Nahiv bilgisiyle döneminin Sîbeveyhi'si olarak anılmış, birçok alim ondan övgü ile bahsetmiştir.

İbnü'd-Dehhân en-Nahvî'nin Kitâbü'l-Fusûl adlı eseri 6. yüzyılda Arap dili grameri alanında yazılmış, nahiv, sarf, tasrîf ve harf bilgisine dair muhtasar bir eserdir. Oldukça özet bir kitap olmasının yanı sıra Arap dili gramerinin hemen hemen her alanına değinmiştir. Gramere dair temel bilgileri kapsayan bir mukaddime ile başlayan eser cümle, kelime ve harf bilgisi şeklinde bir sıralama ile sarf ve nahiv kaidelerini ele alır. Her gramer konusunda açıklama yapmayı tercih etmeyen İbnü'd-Dehhân, bazı konularda hiç örnek vermemiş, bazılarında ise sadece bir örnekle yetinmiştir. Muhtasar bir kitap olmasının yanı sıra bazı konularda önde gelen bir kısım dilcilerin görüşleriyle lehçe farklılıklarına da yer vermiştir.

Anahtar kelimeler: İbnü'd-Dehhân, Kitâbü'l-Fusûl, Nahiv, Sarf, Tahlil.

ABSTRACT

Name & surname	Elifnur COŞKUN
University	Bursa Uludağ University
Institute	Institute of Social Sciences
Field	Basic İslamic Sciences
Subfield	Language of Arabic and Literature
Degree awarded	Master
Date of degree awarded/...../2023
Supervisor	Doç. Dr. Fadime KAVAK

THE ANALYSIS OF THE BOOK OF IBN AL DAHHÂN AL NAHWÎ CALLED KİTÂB AL FUSÛL

Although Ibn al-Dahhân, who opened his eyes to the political struggles going on in Baghdad, and devoted his life to science, and had a scientific travel to Isfahan to improve himself, carried out scientific studies in the fields of poem, hadith and tafsir, he was distinguished by his nahivist identity. With his knowledge on nahiv (syntax), he was renowned as Sîbeveyhi of the time, and many scholars mentioned about him with praise.

The book of Ibn al-Dahhân al-Nahvî called as Kitâb al-Fusûl is a concise work written in the field of Arab Language grammar in VI century about syntax, sarf (morphology), tasrîf (declension) and letter knowledge. Besides being a quite brief summary book, it mentions about nearly every field of Arab language grammar. The book, which starts with a preface covering the basic information on grammar, studies the morphology and syntax rules in the order of sentence, word and letter knowledge. Ibn al-Dahhân, who does not prefer giving explanation about every subject of grammar, does not given any examples on some issues, while he is satisfied with only one example in some issues. In addition to being a concise book, the book gives place dialect differences about some subjects together with the views of leading linguists of the time.

Keywords: Ibn al-Dahhân, Kitâb al-Fusûl, Syntax, Morphology, Analysis.

ÖNSÖZ

İbnü'd-Dehhân en-Nahvî, Bağdat ve Musul'da yaptığı çalışmalar sayesinde nahivci kimliğiyle öne çıkmış; tefsir, dil, edebiyat ve nahiv alanlarında birçok eser vermiştir. Arap dili alanında yazdığı Kitâbü'l-Fusûl, gramerin hemen hemen her alanına değindiği muhtasar bir eserdir.

Bu çalışma, günümüzden ortalama sekiz yüz elli yıl önce kaleme alınan Kitâbü'l-Fusûl'ün Arap grameri kitapları arasındaki yerinin ve müellifi İbnü'd-Dehhân en-Nahvî'nin Arap grameri tarihindeki öneminin ortaya konması amacıyla yapılmıştır. Ülkemizde gramer sahasında yapılan çalışmalarda isminin arka planda kalmış olması ve Kitâbü'l-Fusûl'ün tespit ettiğimiz tek yazma nüshasının Türkiye'de bulunması eser üzerine çalışılmasını teşvik etmiştir.

Tez giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında İbnü'd-Dehhân'ın yaşadığı dönem hakkında siyaset, ilim-kültür, ilim adamları, sosyal hayat ve dil çalışmaları açısından bilgi verilmektedir. Birinci bölümde müellifin hayatı, ilmî kişiliği ve eserlerine değinilmektedir. İkinci bölümde Kitâbü'l-Fusûl adlı eserin tanıtımı yapılarak metod açısından incelenmekte; kitapta geçen şevâhide, dilcilerin görüşlerine, ekol ve lehçe farklılıklarına, eserin kaynaklarına ve şerhine yer verilmektedir. Üçüncü bölümde ise eserin tahkik edilmiş halinin düzeni takip edilerek kitapta geçen gramer bilgileri, açıklanmaya ve tahlil edilmeye çalışılmaktadır.

Tez çalışmam süresince beni yönlendiren, bilgilerini ve yardımlarını esirgemeyen sayın danışman hocam Doç. Dr. Fadime Kavak hanımefendiye ve daima desteklerini hissettiren aileme sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	iii
YÜKSEK LİSANS İNTİHÂL YAZILIM RAPORU	iv
YEMİN METNİ	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT	vii
ÖNSÖZ.....	viii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xv
GİRİŞ	1
1. SİYASİ DURUM.....	1
2. İLMÎ VE KÜLTÜREL DURUM.....	3
3. DÖNEMİN ÖNDE GELEN İLİM ADAMLARI	4
4. SOSYAL HAYAT VE EKONOMİ.....	6
5. SARF VE NAHİV İLMİNİN GELDİĞİ AŞAMA	7
5.1. İbnü'd-Dehhân'ın Yaşadığı Döneme Kadar Süregelen Dil Çalışmaları.....	7
5.2. İbnü'd-Dehhân'ın Yaşadığı Dönemde Dil Çalışmaları.....	9

BİRİNCİ BÖLÜM

İBNÜ'D-DEHHÂN'IN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. Adı ve Nesebi.....	13
1.2. Künyesi ve Lakabı.....	13
1.3. Hayatı	14
1.4. Arap Dilindeki Yeri ve İlmî Kişiliği	15
1.5. Hocaları	17
1.6. Öğrencileri.....	18
1.6.1. Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî el-Mervezî.....	18
1.6.2. el-Belatî	18

1.6.3. Mecdüddîn İbnü'l-Esîr el-Cezerî	19
1.6.4. Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî el-Mevsılî	20
1.6.5. el-Hatîb et-Tebrîzî	20
1.7. Eserleri	20
1.8. Şairlik Yönü	24

İKİNCİ BÖLÜM

KİTÂBÜ'L-FUSÛL'ÜN TANITIMI VE METOT YÖNÜNDEN İNCELENMESİ

2.1. Kitâbü'l-Fusûl Adlı Eserin Tanıtımı	26
2.1.1. İsmi	26
2.1.2. Baskıları	26
2.1.3. Eserin Nüshası	26
2.1.4. İçeriği	27
2.2. Kitâbü'l-Fusûl'ün Metod Açısından İncelenmesi	27
2.3. Kitâbü'l-Fusûl'ün Kaynakları	43
2.3.1. el-Kitâb	44
2.3.2. el-Îzâh ve't-Tekmile	46
2.3.3. el-Usûl fi'n-Nahv	46
2.3.4. el-Lüma'	47
2.4. Kitâbü'l-Fusûl'ün Şerhi	47

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KİTABÜ'L-FUSÛL ADLI ESERİN TAHLİLİ

3.1. Nahve Dair Mukaddime	50
3.1.1. Mu'rab ve Mebnî	50
3.1.2. Sahih ve Mu'tel	52
3.1.3. Altı İsim (Esmâ-i sitte)	53
3.1.4. Müsennâ'nın İrabı	54
3.1.5. Çoğulların İrabı	54

3.2. Nahiv	54
3.2.1. Merfû'ât.....	54
3.2.1.1. Mübteda	54
3.2.1.2. Haber	55
3.2.1.3. Fâil	57
3.2.1.4. Nâib-i Fâil	58
3.2.1.5. Mübteda'nın Lafzî Âmilleri	59
3.2.1.6. Kâne ve Benzerleri	59
3.2.1.7. İnne ve Benzerleri	60
3.2.1.8. Zanne ve Benzerleri	62
3.2.2. Mansûbât.....	63
3.2.2.1. Mef'ûlün Mutlak	63
3.2.2.2. Mef'ûlün Bih.....	63
3.2.2.3. Mef'ûlün Fih	64
3.2.2.4. Mef'ûlün Leh	65
3.2.2.5. Mef'ûlün Maah.....	65
3.2.2.6. İrabı Mef'ûle Benzeyenler	65
3.2.2.7. Kem ve Keeyyin Edatları	67
3.2.2.8. Sayılar	67
3.2.3. Mecnûrât	69
3.2.3.1. Harf-i Cerler	69
3.2.3.2. Kasem.....	71
3.2.3.3. İzâfet.....	72
3.2.4. Tevâbi'	72
3.2.4.1. Sıfat	72
3.2.4.2. Tevkîd (Te'kîd)	73
3.2.4.3. Atf-ı Beyân.....	74
3.2.4.4. Bedel	74
3.2.4.5. Atıf Harfleri.....	75
3.2.5. Fiil Gibi Amel Eden İsimler.....	76
3.2.6. Vahdehü	79
3.2.7. Tenâzu'	79

3.2.8. Emmâ ve İmmâ	79
3.2.9. Nidâ.....	80
3.2.9.1. Terhîm.....	81
3.2.9.2. İstiğâse	81
3.2.9.3. Nüdbe	82
3.2.10. Cinsini Nefyeden “Lâ”	82
3.2.10.1. Lâte.....	83
3.2.11. Nekra ve Marife	83
3.2.12. Zamirler.....	84
3.2.13. Gayr-i Munsarif.....	85
3.2.14. Fiiller	85
3.2.14.1. Şart Edatları.....	87
3.2.14.2. Mu‘tel Fiillerin İ‘rabı	88
3.2.15. Gayr-i Mutasarrıf Fiiller.....	88
3.2.16. Hafif ve Sakîl Nûn	89
3.2.17. ماذا.....	90
3.2.18. بلى - نَعَمْ	90
3.3. Sarf.....	90
3.3.1. Cem-i Teksîr.....	90
3.3.2. İsm-i Tasğîr	99
3.3.3. Neseb.....	101
3.3.4. İki Sâkinin Bir Araya Gelmesi	104
3.3.5. Vakf.....	105
3.3.6. Hikâye	106
3.3.7. Hemze	107
3.3.8. Müzekker ve Müennes	108
3.3.9. Maksûr ve Memdûd İsimler	108
3.3.10. Masdarlar.....	110
3.3.11. İsm-i Zaman, İsm-i Mekân, Masdar-ı Mîmî	112
3.3.12. Hicâ	113
3.3.13. İmâle.....	114
3.3.13.1. İmâle’nin Manileri	115

3.3.13.2. Râ ve İmâle	115
3.3.14. Hitâb	116
3.3.15. İstifhâm	116
3.3.16. Mevsûl ve Sıla	117
3.3.17. Cümlelerin Başına Gelip İrabda Değişime Neden Olmayan Edatlar	117
3.3.18. Kat‘ ve Vasl Hemzesi	117
3.3.19. الّذّي ve الّ ile İhbâr	118
3.3.20. Şiirde Zarûret	119
3.4. Tasrîf	119
3.4.1. İsimlerde Binâ (Yapı, Kalıp)	119
3.4.2. Ziyâde, Bedel, Hazf, Nakl	120
3.4.2.1. Ziyâde Harfleri	120
3.4.2.2. Bedel Harfleri	121
3.4.2.3. Hazif	121
3.4.2.4. Nakil	121
3.4.2.5. Ziyâde	122
3.4.3. Ahkâm-ı Hemze	122
3.4.4. Ahkâm-ı Elif	125
3.4.5. Ahkâm-ı Yâ	126
3.4.6. Ahkâm-ı Vâv	129
3.4.7. Ahkâm-ı Mîm	130
3.4.8. Ahkâm-ı Nûn	131
3.4.9. Ahkâm-ı tê	132
3.4.10. Ahkâm-ı Hê	134
3.4.11. Ahkâm-ı Sîn	134
3.4.12. Ahkâm-ı Lâm	135
3.4.13. Ahkâm-ı Cîm	135
3.4.14. Ahkâm-ı Tâ	136
3.4.15. Ahkâm-ı Sâd	136
3.4.16. Ahkâm-ı Zêy	136
3.4.17. Ahkâm-ı Dâl	137
3.4.18. Ahkâm-ı Hâ	137

3.4.19. Ahkâm-ı Fâ	137
3.4.20. Ahkâm-ı Hâ.....	138
3.4.21. İ'lâl	138
3.4.22. Binâlarda Ziyâde	139
3.4.23. Mesâilü't-Temrîn	140
3.4.24. İdgâm	141
3.4.25. Hicâ' Harfleri	143
3.4.25.1. Harflerin Mahreçleri.....	143
3.4.25.2.Harflerin Çeşitleri.....	145
SONUÇ.....	147
KAYNAKÇA	149

KISALTMALAR

b.	: Bin, İbn
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
H.	: Hicrî
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm Tarihi
thk.	: Tahkik Eden
tkd.	: Takdim Eden
vd.	: ve diğerleri
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

İlim insanlarını yaşadıkları toplum, şehir ve ülkelerinden bağımsız olarak düşünmek ve eserleri telif edildikleri dönemin ilmî ve sosyal durumuna hâkim olmadan ele almak, eksik hatta yanlış çıkarımlar yapmamıza neden olabilir. Bu sebeple tezimizde İbnü'd-Dehhân'ın (ö. 569/1174) yaşadığı dönemdeki siyasi, kültürel ve sosyal gelişmeler ile sarf ve nahiv çalışmalarının geldiği nokta oldukça özet bir biçimde ele alınmaya çalışılacaktır. Zira onun, Arap gramerindeki yerini anlamak ve Kitabü'l-Fusûl adlı eserinin, dönemin Arap dili grameri kitapları arasındaki yerini kavrayabilmek ancak o döneme gitmek, yetiştiği toplumu görmek ve ilmî ortamını teneffüs etmekle mümkün olabilir.

1. SİYASİ DURUM

İbnü'd-Dehhân, Abbâsî devletinin (132-656/750-1258) yıkılmasına yakın bir zamanda, hilafet merkezi Bağdat'ta, 494/1101 yılında dünyaya gelmiştir.¹ O doğmadan önce Abbâsî Devleti, 447/1055 yılında Selçuklulara tabi olmuştu. Zira Büyük Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey (ö. 455/1063), Bağdat'ı Şîî hakimiyetinden kurtarmış ve dönemin halifesine büyük hürmet göstermişti. Bu tarihten itibaren Abbâsî halifeleri, devletin başına geçen Selçuklu sultanlarının adına hutbe okutup onları tanıdığını ilan etmiştir. Bu sebeple Selçuklu devleti içinde cereyan eden olaylar ve taht kavgaları Abbâsî devletini ve hilafet merkezi Bağdat'ı etkiliyordu. Halife Müstazhir-Billâh (ö. 512/118) 487/1094 yılında tahta çıktığında başta Selçuklu sultanı Berkyaruk'a (ö. 498/1104) biat etmiştir. Ancak Berkyaruk'un tahta geçmesini, kardeşi Muhammed Tapar (ö. 511/1118) kabul etmeyince iki kardeşin saltanat mücadelesi başlamıştır. Abbâsî hilafeti bu ikili arasından daima galip gelen tarafın adına hutbe okutmuştur. Bu taht kavgaları meydana gelirken haçlılar, müslüman beldeleri istila etmiş ve Hasan b. Sabbah liderliğinde Bâtınîler, inançlarını yayma amacıyla gerçekleştirdikleri mücadelelerinde oldukça ilerleme kaydetmişlerdir. Halife, 498/1105 yılında Berkyaruk'un vefatının ardından Muhammed Tapar'ı sultan tayin etmiştir. Bâtınîlerle mücadele eden Muhammed'in vefatının ardından, yerine oğlu Mahmûd (ö. 525/1131) geçmiştir. Ancak Muhammed'in kardeşi Sencer (ö. 552/1157), Mahmûd'un sultanlığını

¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'* (Kahire: Dâru'l-Fikr, 1400/1980), 11/220; Nuri Ünlü, *İslâm Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992), 1/289.

tanımamış ve kendisini sultan ilan etmiştir. İki sultan arasında meydana gelen savaşta Sencer galip gelince Abbâsî hilafeti Sencer'in sultanlığını kabul etmiştir. Muhammed Tapar'ın yönettiği bir kısım topraklar Mahmûd'a bırakılmış ve bu topraklarda Irak Selçuklu Devleti kurulmuştur.²

Müstazhir'in vefatının ardından yerine oğlu Müstersid-Billâh (ö. 512/1118) halife olunca Abbâsî-Selçuklu ilişkileri yeni bir aşamaya geçmiştir. Zira Sultan Mahmûd'un ölümüyle birlikte halife, Sencer adına hutbe okutmayı bırakmıştır. Irak Selçuklularının başına halifenin müttefiki olan Muhammed Tapar'ın oğlu Mesud'un (ö. 547/1152) geçmesiyle Sencer'in Bağdat'taki otoritesi tamamen kaybolmuştur. Sonuç olarak Müstersid, Bağdat'ın egemenliğini tekrar elde etmek için Selçuklu içindeki taht kavgalarını körüklemiş ve bu durumdan fayda sağlamıştır. Öyle ki güç toplayan halife, Irak Selçuklularına karşı ciddi bir iktidar mücadelesi başlatmıştır. Aralarında meydana gelen savaş, dönemin sultanı Mesud'un galibiyetiyle sonuçlanmış ve halife esir düşmüştür. Yapılan anlaşmalar sonucu Bağdat tekrar Irak Selçukluları egemenliğine girmiştir. Bu durumu fırsata çeviren bir grup Bâtînî, halifeye suikast düzenleyerek onu öldürmüştür. Halifenin ölümünden Sencer'in sorumlu olduğu düşünüldüğü için sonraki halifeler arasında ciddi bir Türk düşmanlığı baş göstermiştir.³

Müstersid'in ölümünün ardından oğlu Râşid (ö. 529/1135) halife olmuştur. Babasının intikamını almak için hem Sencer'in hem de Irak Selçukluları sultanı Mesud'un isimlerini hutbeden çıkarmış ve muhalif Selçuklu hanedanlarından oluşan bir ordu kurmuştur. Ancak sultan Mesud'un bir takım siyasi hamleleri sonucu Râşid, Bağdat'tan kaçmış ve sultan onun yerine 530/1136 yılında Müktefi-Liemrillâh'ı (ö. 555/1160) halife tayin etmiştir. Böylece Bağdat'ta siyasi otorite tekrar Selçuklu'nun eline geçmiştir. Sultan Mesud'un vefatının ardından yeğeni Melikşah (ö. 511/1117), Irak Selçuklularının sultanı olmuştur. Melikşah'ın zayıf bir hükümdar olmasını fırsat olarak gören halife Müktefi, Bağdat'ta hakimiyeti ele almak için harekete geçmiştir. Yaptığı başarılı siyasi hamleler sonucunda Selçuklu Devleti Abbâsîlere karşı zayıf vermeye başlayınca Sultan Mesud'un diğer oğlu Muhammed (ö. 554/1159) tahta getirilmiştir.

² Hakkı Dursun Yıldız (redaktör), *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1989), 3/328; Ünlü, *İslâm Tarihi*, 1/435-437; Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011), 4/458-462; Nahide Bozkurt, "Abbâsîler", *İslâm Tarihi*, ed. Eyüp Baş (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 486.

³ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, 4/462-467.

Ancak Sultan Muhammed ortaya çıkan isyanlar ve iç politik sorunlar sebebiyle Bağdat'ı ele geçirememiştir.⁴

Müktefi'nin vefatının ardından oğlu Müstencid-Billâh (ö. 566/1170), 555/1160 yılında halife olmuştur. Aynı yıl Irak Selçuklularının başına da Muhammed Tapar'ın oğlu Süleyman Şah geçmiştir. Ancak bu dönemde Selçuklu-Abbâsî ilişkileri Süleyman Şah'ın birtakım girişimlerinin sonuçsuz kalması ve Bağdat'a gönderdiği elçinin öldürülmesi sebebiyle iyice kötüleşmiştir. Bu durum Süleymanşah'ın azledilip Melik Arslan'ın 556/1161 yılında tahta çıkarılmasına sebep olmuştur. Sultan adına hutbe okumayı reddeden Müstencid hiçbir şekilde Irak Selçukluları Devleti'ni tanımamıştır. Ancak halifeliği boyunca Arap kabilelerinin ve bir kısım idarecilerin isyanlarıyla meşgul olduğu için Irak Selçuklularına karşı bir hamlede bulunamamıştır. Ölümünün ardından oğlu Ebû Muhammed el-Hasan Müstedî' (ö. 575/1180), 566/1170 yılında halife olmuştur. Bu dönemde Irak Selçukluları ile ilişkileri geçmişe nispeten daha iyi denilebilecek bir duruma gelmiştir. Zira her iki taraf artık daha güçlü ve bu sebeple birbirlerine karşı daha çekimserlerdir. Siyasi çıkarlar için mücadele etmek yerine dost kalmayı tercih etmişlerdir.⁵

Kısaca İbnü'd-Dehhân Abbâsî döneminin Müstazhir (487/1094), Müsterşid (512/1118), Râşid (529/1135), Müktefi (530/1136), Müstencid (555/1160) ve Müstedî' (566/1170) hilafetine denk gelmiştir.⁶ Halifelerin sembolik olarak var olduğu ama aynı zamanda Bağdat'ın egemenliğini geri alma hedefi güttüğü, siyasi otorite olan Selçuklulara karşı iktidar mücadelesi verdiği çalkantılı bir dönemde yaşamıştır.

2. İLMÎ VE KÜLTÜREL DURUM

Abbâsîler'in özellikle hicri II. ve V. yüzyıl arasındaki dönemi Müslümanların altın çağı olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde İslâmî ilimler, doğa bilimleri, felsefe, coğrafya, edebiyat gibi birçok alanda önemli gelişmeler kaydedilmiş, özellikle Bağdat insanların ziyaret ettiği bir bilim ve kültür merkezi haline gelmiştir. Ancak İbnü'd-Dehhân bu bilimsel Rönesans döneminin sona ermesinden sonra yani hicrî V. yüzyılın sonunda dünyaya gelmiştir. Tabi ki eğitim, öğretim ve kültür faaliyetleri, Abbâsîler'in Selçuklu

⁴ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, 4/467-472.

⁵ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, 4/472-475.

⁶ Ünlü, *İslâm Tarihi*, 1/231.

egemenliği döneminde de (1055-1194) devam etmiştir. İslâm dünyasının siyâsî birliğini sağlayan Türkler bilim ve kültür faaliyetlerine katılmış, medreseler açarak hem dinî hem de müspet ilimlerin gelişmesine büyük bir katkıda bulunmuşlardır. Bu anlamda Selçuklu İmparatorluğu bir dönüm noktası teşkil etmektedir.⁷

Tüm ilmî çalışmalar bizzat Selçuklu Devleti tarafından desteklenmiş ve bu alanda kurumsallaşma yeni bir boyut kazanmıştır. Bugünkü üniversitelerin öncüsü mahiyetinde 459/1067 yılında meşhur Nizâmiye Medresesi ve farklı merkezlerde benzer medreseler kurulmuştur. Müslümanlar için bir ilk olan bu kurumlarda eğitim ve öğretim bir sisteme bağlanmış, parasız öğrenim fırsatı sunulmuştur. Hem İslâmî ilimler hem de Cebir, Kimya, Matematik, Fizik ve Astronomi gibi alanlarda ileri düzey eğitimler verilmiş, donanımlı ilim adamları yetiştirilmiştir. Dönemin ilim ve kültür anlayışına yön veren bu merkezler aynı zamanda toplumu Bâtınîlere karşı bilinçlendirme görevi de yürütmüştür.⁸

Bu dönemde Avrupalılarla temasın artmasına sebep olan Haçlı Seferlerinin de etkisiyle Müslüman Türkler Felsefe, Tıp, Matematik, Astronomi gibi alanlarda çalışmalar yapmaya başlamıştır. İsfahan ve Bağdat'ta rasathaneler kurulmuş, meşhur Celâlî takvimi hazırlanmış, Matematik ve Astronomi alanında çok sayıda alim yetiştirilmiştir. Tarih yazımı bizzat Selçuklu sultanları tarafından desteklenmiş, Selçukluların soyundan bahseden *Meliknâme*, Sultan Sencer adına yazılan *Mefâhiru'l-Etrâk* gibi kitaplar telif edilmiştir. Bunun yanı sıra Tefsir, Hadis, Kelam, Fıkıh gibi birçok İslâmî ilimde değerli eserler kaleme alınmıştır. Edebiyat alanında önemli şair ve edebiyatçılar yetiştirilip birçok edebî eser verilmiştir. Medrese bünyesindeki ilmî kitapların dili Arapça iken edebî eserler genellikle Farsça kaleme alınmıştır.⁹

3. DÖNEMİN ÖNDE GELEN İLİM ADAMLARI

Abbâsîlerin Selçuklu otoritesi altında olduğu bu dönemde önemli ilim adamları yetişmiştir. Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) dönemin meşhur kelâm, tefsir ve hadis alimidir. Ebû İshâk Cemâlüddîn eş-Şîrâzî (ö. 476/1083)

⁷ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 7/208; Bozkurt, "Abbâsiler", 511; Halide Aslan, "Türk-İslâm Devletleri", *İslâm Tarihi*, ed. Eyüp Baş (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 666.

⁸ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 7/208; Aslan, "Türk-İslâm Devletleri", 667-668.

⁹ Aslan, "Türk-İslâm Devletleri", 666-667.

ve Fahrulislâm Abdülvâhid b. İsmâ'îl (ö.502/1108) dönemin Şâfi'î fakihlerinin en meşhur temsilcileridir. Eş'arî kelâmcısı ve Şâfi'î fakihî İmâmü'l-Harameyn Ebü'l-Me'âlî el-Cüveynî (ö.478/1085), Huccetü'l-İslâm el-Gazzâlî (ö. 505/1111), kıraat alimi ve edip Ca'fer b. Ahmed es-Serrâc (ö. 500/1106) dönemin en meşhur İslâm alimlerinin başında gelmektedir. Dinler tarihi alanında döneminin en meşhur ismi, *el-Milel ve'n-nihal* adlı eserin yazarı Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî (ö. 548/1153), *Târih-i âl-i Selçuk* eserinin yazarı şair ve devlet adamı olan Ebû Tâhir-i Hâtûnî (ö. 529-532/1134-1137) yine bu dönemde yetişmiş önemli isimlerdir. *el-Keşşâf* tefsirinin yazarı Ebü'l-Kâsım ez-Zemahşerî (ö.538/1144) ve meşhur Eş'arî alimi Fahrüddîn er-Râzî (ö. 606/1209) dönemin önemli müfessirleridir.¹⁰

Bu dönemde Matematik ve astronomi alanında birçok alim yetişmiştir. Şair ve filozof Ömer Hayyâm (ö. 526/1132), 'el-feylesûf' lakabıyla anılan Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî (ö. 470/1077), Ebû Hâtim Muzaffer İsfizârî (ö. 515/1121'den önce), *İsfehan Tarihi* adlı eserin yazarı Abdurrahmân b. Muhammed el-İsfehânî (ö. 469/1077), Abdülmelik b. Muhammed eş-Şîrâzî (ö. 600/1204'ten önce) bunların en meşhurlarıdır.¹¹

Dönemin önemli dilci veya şairlerinin başında Ebü'l-Hasan Ali Bâherzî (ö. 467/1075), Emir Ali Bâherzî (ö. 541-542/1147), Ebü'l-Hasan el-Lami'î el-Cürcânî ve Ebü'l-Me'âlî ve Nahnâs el-İsfehânî (ö. 1118), el-Meydânî (ö. 518/1124), başka dillere en çok çevrilen Arapça eserlerden biri olan el-Makâmât'ın yazarı el-Harîrî (ö. 516/1122), Selâhaddîn Eyyübî'nin veziri edip ve şair el-Kâdî el-Fâzıl Muhyiddîn el-Askalânî (ö. 596/1200), 'İmâdüddîn el-Kâtib el-İsfehânî (ö. 597/1201), *el-'Umde* eserinin yazarı İbn Reşîk el-Kayravânî (ö. 456/1064) ve Abdülkâhir el-Cürcânî (ö. 471/1078) gelmektedir.¹²

¹⁰ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3/407; Aslan, "Türk-İslâm Devletleri", 667-668.

¹¹ Sargon Erdem, "Abdülmelik eş-Şîrâzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1988), 1/272; Tahsin Yazıcı, "Beyhakî, Muhammed b. Hüseyin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992), 6/63; Aslan, "Türk-İslâm Devletleri", 666.

¹² Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3/420, 424, 425, 426; Ramazan Şeşen, "Kâdî el-Fâzıl" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2001), 24/114; Aslan, "Türk-İslâm Devletleri", 667.

Bu dönemde tasavvuf alanında da alimler yetişmiştir. Abdülkâdir el-Geylânî (ö. 561/1166) Ahmed er-Rufâ'î (ö. 578/1183) ve Ahmed el-Yesevî (ö. 562/1167) bunların başında gelir.¹³

4. SOSYAL HAYAT VE EKONOMİ

Abbâsîler döneminde toplum havas ve avam olmak üzere iki sınıfa ayrılıyordu. Halife, halifenin akrabaları olan Hâşim oğulları, devlet adamları, Arap aileleri olan eşraf ve alimler havas sınıfını halk da avam sınıfını oluşturuyordu. Halife hem dini hem siyasi otoriteydi. Toplum, etnik gruplar açısından Araplar, İranlılar, Ârâmîler, Mısırlılar, Berberîler ve Türklerden, dini gruplar yönünden ise Müslümanların yanı sıra zimmî adı verilen Yahudi, Hristiyan ve Mecûsîlerden meydana geliyordu. Zimmîler verdikleri cizye karşılığında devletin koruması altındaydı ve dinlerini özgürce yaşama ve devlette çalışma hakları vardı. Yahudiler daha çok tıp ve ekonomi alanında istihdam edilmişti. Seffâh'ın hilafetiyle birlikte Hristiyanlar da Abbâsî sarayında görev almaya başlamış ve birçok Hristiyan, doktor olarak devlete hizmet etmiştir. Zimmîler bu anlamda toplumdaki tecrit edilmemiş ve Müslüman topluma kaynaşması engellenmemiştir. Bunların dışında bir başka toplum sınıfı ise kölelerdi. Köle edinmenin yaygın olduğu bilinmekle birlikte bunlar savaşlarda esir düşen ya da satın alınan kişiler olup genellikle hizmetçi olarak kullanılıyordu.¹⁴

Bu dönemde her etnik ve sosyal grubun kendilerine özgü kıyafetleri vardı. Bunlar başlık, elbise ve ayakkabı olmak üzere üç kısma ayrılıyordu. Başlık olarak İranlılardan alınan ve resmi kıyafet yapılan uzun kalansuva (قَلَنْسُوة, şapka, başlık) oldukça meşhurdu. Ayrıca uzun bir kumaş olup başın etrafına sarılan imame (عِمَامَة, sarık) herkesin dışarı çıkarken kullandığı bir başlıktı. Gömlek, bele bağlanan ve bacakları örten izar (إِزَار), omuzlara atılan pelerin ridâ (رِدَاء), giysilerin üzerine giyilen uzun, geniş kollu ve önü açık bir kıyafet olan cübbe (جُبَّة), kadınların başını ve omzunu örten pelerine benzeyen taylasan (طَيْلَسَان), kolsuz ve önü açık bir giysi olan aba (عَبَاء), geniş

¹³ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3/448.

¹⁴ Bozkurt, "Abbâsiler", 501-502.

ve bol pantolon olan sirval (سِرْوَال) o dönemde kullanılan giysilerdi. Ayrıca ayakkabı olarak huff (حُفُّ) adı verilen uzun botlar ve nalın (نَعْل) denilen deri sandaletler giyilirdi.¹⁵

Abbâsîlerin ekonomisi vergilere, ticarete ve üretime dayalıydı. Emevîlerin aksine bu dönemde Arap ve Arap olmayan gibi bir ayrıma gidilmeksizin tüm Müslümanlar vergi konusunda eşitti. İktisadî yapı Divânü'l-harâc, Divânü'd-diya', Abbâsîlerin Selçuklu hakimiyeti döneminden önce kaldırılmış olan Divânü'n-nafakât ve Divânü beytilmal'dan oluşuyordu. Divânü'l-harac devletin tüm bölgelerinden harac toplanması, vergi tahsili, arazi gelirleri ile ilgili hükümlerin belirlenmesi ve zimmîlerin ödeyeceği cizye miktarlarının belirlenmesi görevini, Divânü'd-diya' devletin halka işletmeleri için verdiği arazilerin öşrünü toplama vazifesini, Divânü'n-nafakât memurların maaşlarını ödeyip, hilafet merkezinin ihtiyaçlarını karşılama görevini, Divânü beytilmal her türlü gelirlerin toplanması ve yapılan harcamaların kayıtlarının yapılması görevini yürütüyordu. Devletin ekonomi politikasını belirleme ve gelir-gider dengesini sağlama işlerini de takip ediyordu.¹⁶

Devlet endüstri ve üretime de önem veriyordu. Maden işletmeleri, kâğıt, kumaş, tuğla ve cam imalathaneleri, su değirmenleri, kuyumculuk, farklı mesleklere dair atölye ve çarşılar da yine bu dönemin ekonomisinin gelir kaynakları arasındaydı.¹⁷

5. SARF VE NAHİV İLMİNİN GELDİĞİ AŞAMA

5.1. İbnü'd-Dehhân'ın Yaşadığı Döneme Kadar Süregelen Dil Çalışmaları

İlk nahiv çalışmalarını Hz. Ali'nin başlattığı ve Basralı alim Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin (ö. 69/688) bu çalışmalar üzerine nahvi tesis ettiği, daha sonra da bunların Ebü'l-Esved'in öğrencileri tarafından Basra'da devam ettirildiği bilinmektedir. Burada yetişen dil alimleri kendilerine özgü sistemli dil çalışmalarıyla Basra nahiv ekolünü oluşturmuştur. Dil malzemeleri toplamak için semâ' metodunu uygulamış ve çöllere

¹⁵ Bozkurt, "Abbâsiler", 502-504.

¹⁶ Bozkurt, "Abbâsiler", 497-498.

¹⁷ Bozkurt, "Abbâsiler", 500.

seyahat edip burada yalnızca dilleri bozulmamış belli bedevî Arap kabilelerinden en fasih lafızları bir araya getirmişlerdir. Bu ekolün temsilcileri arasında Nasr b. ‘Âsım el-Leysî (ö. 89/707), Abdurrahmân b. Hürmüz (ö. 117/735), Yahyâ b. Ya‘mer (ö. 129/746), ‘Îsâ b. Ömer es-Sekafî (ö. 149/766), meşhur yedi kıraat aliminden biri olan Ebû ‘Amr b. el-‘Alâ’ (ö. 154/770), Ebü’l-Hattâb el-Ahfeş el-Ekber (ö. 172/788), el-Halîl b. Ahmed (ö. 175/791), Sîbeveyhi (ö. 180/796), Kutrub (ö.206/821), el-Asma‘î (ö. 216/831), Ebü’l-Hasan el-Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830), Ebû Osmân el-Mâzinî (ö. 249/863), Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 255/866) ve Ebü’l-Fadl er-Riyâşî (ö. 257/870) gibi alimler bulunmaktadır. Basra’daki gramer çalışmaları daha sonra Ebü’l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred (ö. 258/898) ve öğrencileri tarafından yürütülmüştür.¹⁸

Kûfeli alimler fıkıh, kıraatler ve Arap şiiri ile meşgul oldukları için Kûfe’deki gramer çalışmaları Basra’dakilere nazaran daha geç başlamıştır. Basralı nahivcilerden ders aldıktan sonra Kûfe’ye giden Ebû Ca‘fer er-Ruâsî (ö. 175/791), Kûfe nahiv ekolünün kurucusu sayılmakla birlikte onun ilkelerini belirlemesi sebebiyle gerçek kurucusunun er-Ruâsî’nin öğrencisi Ebü’l-Hasan Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/804) olduğu kabul edilmektedir. Birçok Basralı alimden nahiv dersleri alan ve Yûnus b. Habîb’in meclisinde münazaraya başlayan el-Kisâî ile birlikte Basra ve Kûfe ekolleri arasında farklı dil anlayışları gelişmiş ve bunun akabinde gramer tartışmaları başlamıştır. Kûfeli alimler gramer çalışmalarında kıyas metodunu takip etmiş ve dil malzemesi edinirken her işittiklerini almış, şehirlerde yaşayan dilleri bozulmuş Araplardan da lafız toplamışlardır. Aynı nahiv konuları için Basralılardan farklı ıstılahlar kullanmışlar ve birçok gramer kuralında farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Bu ekolün temsilcileri arasında Ebü’l-Hasan Ali b. el-Mübârek el-Ahmer (ö. 194/809), Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822), Ebû Muhammed Seleme b. ‘Âsım (ö. 226/840), Ebû Ca‘fer Muhammed b. Sa‘dân ed-Darîr (ö. 231/845), Ebû Yûsuf Ya‘kûb b. İshâk es-Sikkît (ö. 244/858), Ebû Ca‘fer Muhammed b. Abdillâh (ö. 251/865) gibi dilciler vardır. Kûfe’deki nahiv çalışmalarını daha sonra Ebü’l-Abbâs es-Sa‘leb (ö. 291/903) ve öğrencileri yürütmüştür.¹⁹

¹⁸ Selami Bakırcı - Kenan Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi* (Erzurum: Fenomen Yayınları, 2019), 23-45, 59-60.

¹⁹ Bakırcı – Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 47-51, 61-72.

Bağdat şehrinin kurulmasının ardından Kûfeli nahivciler gramer çalışmalarını buraya taşımışlardır. Hicri 4. yüzyılda Bağdat'ta başlayan nahiv çalışmalarında alimler yeni bir üslup ve metot geliştirerek Basra ve Kûfe ekollerinin görüşlerini sentezlemişlerdir. Gramer tarihinde bu süreç “nahivde tercih dönemi” olarak kabul edilmektedir. Zira ekol mensuplarının bir kısmı Basra bir kısmı da Kûfe ekolünün etkisinde kalırken başka bir grup alim ise her iki ekolden de uygun gördükleri görüşleri tercih etmiş veya bunları derinlemesine inceleyip yeni fikirler üretmişlerdir. Başlangıçta Bağdat'ta Kûfeli alimlerin sayıca fazla olması sebebiyle Kûfe ekolünün görüşleri yaygınken çok geçmeden mezhep taassubunun ortadan kalkmasıyla Basra ekolünün görüşleri kabul görmüştür. İki ekolün fikirlerini sentezlemeye çalışan alimler eserlerinde artık Basralıların görüşlerini esas almaya başlamışlardır.²⁰

Bağdat'ın Selçuklu otoritesi altına girdiği döneme kadarki süreçte gramer çalışmalarını yürüten Bağdat ekolüne mensup nahivciler arasında Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe (ö. 276/889), Ebü'l-Hasen Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm b. Keysân (ö. 299/911), Ebû Mûsâ Süleymân b. Muhammed el-Hâmid (ö. 305/917), Ebû Bekr b. Şukayr (ö. 315/927), Ebû Bekr b. el-Hayyât (ö. 320/932), Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed Ebû Bekr b. el-Enbârî (ö. 327/938), Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî ez-Zeccâc (ö. 311/923), Ali b. Süleymân el-Ahfeş es-Sağîr (ö. 315/927), Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. es-Serrâc (ö.316/928), İbn Şukayr Ebû Bekr Ahmed b. el-Hasan (ö. 317/929), Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî (ö.339/950), Ebû Muhammed Abdullâh b. Ca'fer b. Dürüsteveyh (ö. 348/959), el-Hasen b. Abdillâh b. el-Merzubân es-Sîrâfî (ö. 368/978), İbn Hâleveyh el-Hüseyn b. Muhammed (ö. 370/980), Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987), Ebü'l-Hasen Ali b. 'Îsâ er-Rummânî (ö. 384/994) ve Ebü'l-Feth Osmân İbn Cinnî (ö. 392/1002) gibi dil alimleri bulunur.²¹

5.2. İbnü'd-Dehhân'ın Yaşadığı Dönemde Dil Çalışmaları

İbnü'd-Dehhân'ın yaşadığı döneme denk gelen V. ve VI. yüzyıldaki dil çalışmaları daha çok mütekaddimûn diltçileri dediğimiz hicri IV. asrın yarısından önce vefat etmiş nahivcilerin eserleri üzerine yoğunlaşmıştır. Onlar ile aynı üslup ve metodu takip

²⁰ Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye* (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1968), 245; Bakırcı – Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 79, 85-86.

²¹ Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 246-276; Bakırcı – Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 79-89.

etmişler, hoca-öğrenci bağı kurmuşlardır.²² Bu dönemin başında yaşamış olan İbn Berhân Ebü'l-Kâsım Abdülvâhid b. Ali'nin (ö. 456/1064) nahiv ve dil bilgisi alanında *el-Lüma'* ve *Usûlü'l-lüga* eserlerini yazmış olduğu kaynaklarda geçmektedir.²³

Döneminin en iyi nahiv alimi kabul edilen İbnü'l-Haşşâb Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed el-Bağdâdî (ö. 567/1172) nahiv çalışmalarını şerh yaparak ve reddiye yazarak sürdürmüştür. Şerhini yaptığı kitaplar; İbn Cinnî'ye ait olan *el-Lüma'*, İbn Hübeyre'ye (ö. 560/1165) ait dört ciltlik nahiv kitabı *el-Muktesid* ve ez-Zeccâcî'ye yahut Abdülkâhir el-Cürçânî'ye ait olan *el-Cümel*'dir. Reddiye yazdığı eserler ise İbn Bâbeşâz'ın (ö. 469/1077) *Şerhu'l-cümel*'i ve el-Hatîb et-Tebrîzî'nin (ö.502/1109) *Tehzîbü islâhi'l-mantık* adlı kitabıdır.²⁴

Nizâmiye Medreselerinin ilk hocalarından olan ve Sâhibü'l-lüga lakabıyla meşhur Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ali b. Muhammed el-Hatîb et-Tebrîzî yine bu dönemde edebiyat dersleri vermiş, şiir şerhleri yazmış ve bir nahiv kitabı olan *Mukaddime* eserini telif etmiştir. Nahiv çalışmalarında bazen Basralıların bazen de Kûfelilerin ıstılahlarını kullanmıştır. et-Tebrîzî'nin ardından öğrencisi Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed b. Muhammed el-Cevâlîkî (ö. 540/1145), Nizâmiye Medreselerinde edebiyat dersleri vermiştir. Kûfe ekolüne mensup olduğu bilinen dilbilimci, Bağdat'taki nahiv çalışmalarını ileri bir seviyeye taşımakla birlikte günlük dilde yapılan hataları ele alan lügat çalışmaları yapmıştır.²⁵

Bu dönemin gramer çalışmalarına katılan ve Bağdat ekolünün metotlarını takip eden bir başka alim ise Ebü'l-Kâsım b. Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî (ö. 538/1144) olmuştur. Dil alanında zirveye ulaşan isim olarak kabul edilen ez-Zemahşerî, Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ını çok okumuş ve eserlerinde kaynak olarak kullanmıştır. Dil, nahiv, belâgat, lügat, aruz gibi birçok alanda eserler vermesinin yanı sıra yazdığı nahiv kitaplarından biri olan *el-Mufasssal*'ı diğer eserleri arasında temayüz etmiştir. Çalışmalarında dili, mantık esası üzerine okumuş, tefsir ve kıraat gibi ilimlerde nahiv ilminin kullanımını önemsemiştir. Öyle ki yazdığı meşhur tefsir kitabı *el-Keşşâf*'ta pek

²² Dayf, el-Medârisü'n-nahviyye, 277; Bakırcı – Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 86, 90.

²³ Bakırcı – Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 91.

²⁴ Mehmet Aykaç, “İbn Hübeyre, Ebü'l-Muzaffer”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1999), 20/83; Bakırcı – Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 92.

²⁵ Bakırcı – Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 92-93, 97.

çok önemli nahiv konusu dağınık halde bulunmaktadır. Nahvi konu alan eserlerinde bazen Basra ekolünün temsilcilerinden Ebû Ali el-Fârisî ve İbn Cinnî'nin, bazen Kûfe ekolünün görüşlerini kullanmış, bazen de hiçbir alimin katılmadığı kendine ait görüşlerini ortaya koymuştur.²⁶

Zamanının en iyi nahivcilerinden biri kabul edilen ve İbnü's-Şecerî lakabıyla tanınan Ebü's-Se'âdât Hibetullâh b. Ali eş-Şerîf el-Bağdâdî (ö. 542/ 1148), Bağdat'ta yetmiş yıl nahiv dersleri vermiş ve birçok ilim adamı yetiştirmiştir. Çok sayıda nahiv kitabı yazmış ayrıca İbn Cinnî'nin *el-Lüma'* ve *et-Tasrîfü'l-mülûkî* eserlerini şerh etmiştir.²⁷ Yine bu dönemde Ebû Nizâr Hasan b. Sâfi (ö. 568/1173) tarafından sarf alanında *el-Muktesid*, nahiv alanında ise *Kitâbü'l-Hâdî ve Usûlü'n-nahv* eserleri kaleme alınmıştır.²⁸

Sîbeveyhi'den sonraki nahiv çalışmaları metot ve kurallar açısından daima belli başlı bir çerçevede ilerlemiştir. Ancak İbnü's-Şecerî ve İbnü'l-Cevâlîkî'nin öğrencisi olan Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed el-Enbârî (ö. 577/1180) süregelen bu nahiv geleneğine yeni bir soluk getirerek nahiv usulü ilmini ortaya koymuş ve eski kuralları yeni bir metotla ele almıştır. el-Enbârî, Basra ve Kûfe ekolleri arasındaki tartışmaları ve nahiv konularındaki ihtilafları konu alan *el-İnsâf fî mesâilü'l-hilâf* eserinde oldukça farklı bir metot uygulamış ve nahiv felsefesini incelemiştir. Bunun dışında Kur'ân-ı Kerîm'in irabı hakkında *el-Beyân fî garîbi i'râbî'l-Kur'ân* adlı eserini yazmıştır. Sarf ve nahiv meselelerini birlikte ele aldığı *Mensûru'l-fevâid* eserinde nahvin sözlük ve ıstılah manalarını, ekoller arasındaki ihtilafları konu almıştır.²⁹

Bağdat'ta önde gelen nahiv alimlerinden biri olan Ebü'l-Bekâ Abdullâh b. el-Hüseyn b. Abdillâh el-'Ukberî (ö. 616/1219), Kur'ân-ı Kerîm ve hadis irâbına dair *İ'râbü'l-Kur'ân* ve *İ'râbü'l-Hadîs* eserlerini yazmıştır. Sadece Kur'ân irâbını konu alan *İmlâu mâ menne bihi'r-Rahmân min vücûhî'l-i'râb* ise bu alandaki en önemli eserdir. Nahiv alanında *el-Lübâb fî 'ileli'l-binâ'* ve *'l-i'râb* adlı eserini telif etmiştir. Nahiv çalışmalarında Basra ekolünün görüşlerini esas alan el-'Ukberî, Kûfe ekolünün görüşlerine karşı çıkmış ve bu tartışmaları konu alan *el-Mesâilü'l-hilâfiyye fî'n-nahv* eserini yazmıştır.³⁰

²⁶ Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 284; Bakırcı – Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 93-97.

²⁷ Bakırcı – Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 98.

²⁸ Bakırcı – Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 99.

²⁹ Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 278; Bakırcı – Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 100-102.

³⁰ Bakırcı – Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 102,103.

Sonuç olarak Bağdat'ta hicri 4. yüzyılın yarısından sonraki nahiv çalışmaları müteahhir nahivciler dönemi kabul edilmiş ve İbnü'd-Dehân bu dönemin nahivcileri arasında yer almıştır. Bağdat bu dönemde her ne kadar Arap otoritesi altında değilse de önce Büveyh oğulları ve ardından yönetimi ele alan Selçuklular dil çalışmalarına son derece önem vermiştir. Bu anlamda Nizâmiye medreselerinde eğitim alan nahivcilerin gramer çalışmaları son derece kayda değerdir. Bu dönemin nahiv alimleri öncekilerin aksine çalışmalarında Basra ve Kûfe ekolleri arasında tartışılan nahiv konularını objektif bir biçimde ele alarak ekol taassubuna kapılmamışlardır.³¹ Gramer çalışmalarında nahvi kısaltma yoluna giden eserler verilmesinin yanı sıra tüm nahiv ve sarf konularını ihtiva eden hacimli, uzun çalışmalar da yapılmıştır. Bu eserlerin mütekaddim nahivcilerinin eserlerine nazaran daha iyi, daha düzenli, kullanım açısından daha işlevsel olduğu görülmektedir. Ayrıca bu dönemde bir takım nahivle ilgili eserlere fıkıh kitaplarının isimleri verildiği görülür. Bunun sebebi fıkıh alanındaki mantık ve felsefe temelinde yapılan münazaralarda kullanılan metot ve kuralların nahiv ilminde de kullanılmaya başlanması ve Şafi'î-Hanefî fikhı arasında ihtilaflar ele alınırken kullanılan kaidelerin Basra ve Kûfe ekolleri arasındaki ihtilaflı dil meselelerinde esas alınmasıdır. el-Enbârî'nin, İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî'ye (ö. 478/1085) ait olan *Lüma'u'l-edille* adlı fıkıh kitabının ismini kendi nahiv kitabına vermiş olması buna iyi bir örnektir.³²

Bağdat'taki müteahhirûn nahiv döneminin dil, gramer ve belagat çalışmalarında yeni bir şey ortaya çıkarılmasından ziyade nahiv daha detaylı biçimde açıklanmış, sayısız şerh ve reddiyeler yazılmış, var olan gramer kurallarını farklı tasnif etme yoluna gidilmiştir. Kelime ve cümle türleri, cümlenin öğeleri ve aralarındaki bağlantı, alt cümleler ve metin içerisindeki cümlelerin birbiriyle ilgisi gibi konular üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Temel nahiv kitaplarının yerini, farklı görüş ve yorumlar içeren nahiv felsefesi kitapları almıştır. Önceleri dili koruma ve kaidelerin tespiti amacı güden nahiv çalışmalarında amaç artık nahvin kendisi olmuştur.³³

³¹ Bakırcı – Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 86.

³² Ali Abdülvâhid Vâfi, *Fıkhü'l-lüga* (Kahire: Dâru Nahdati Mısır, 1945), 143; Bakırcı – Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 104-105.

³³ İbrahim Sarmış, “Arapçaya Yöneltilen Bazı Eleştiriler”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4 (Mayıs 1991), 143; Bakırcı – Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 106.

BİRİNCİ BÖLÜM

İBNÜ'D-DEHHÂN'IN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. Adı ve Nesebi

İbnü'd-Dehhân'ın tam adı kaynaklarda genellikle Ebû Muhammed Sa'îd b. el-Mübârek b. Ali b. Abdillâh b. Sa'îd b. Muhammed b. Nasr b. Âsım olarak geçer. Fakat İbnü'd-Dehhân en-Nahvî adıyla meşhur olmuştur. Nesebi de Ka'b b. 'Amr el-Ensârî'ye dayanır.³⁴ Neseb silsilesi ise şu şekildedir: Ebû Muhammed Sa'îd b. el-Mübârek b. Ali b. Abdillâh b. Sa'îd b. Muhammed b. Nasr b. Âsım b. 'Abbâd b. Âsım b. Fadl b. Zufer b. Gılâb b. Hamd b. Şâkir b. 'Îyâd b. Hısn b. Recâ' b. Übey b. Şibl b. Ebi'l-Yüsr Ka'b el-Ensârî.³⁵

1.2. Künyesi ve Lakabı

Künyesi Ebû Muhammed olup kaynaklarda Nâsihuddîn³⁶, en-Nahvî³⁷, el-Bağdâdî³⁸ ve İbnü'd-Dehhân³⁹ adlarıyla anılmıştır.⁴⁰ Ama isim benzerliği olan dil alimi İbnü'd-Dehhân Fahrüddîn Muhammed b. Ali b. Şu'ayb el-Bağdâdî (ö. 590/1194) ile karıştırmamak gerekir.⁴¹ Burada şunu belirtmekte fayda var ki tarihte İbnü'd-Dehhân lakabına sahip başka alimler de vardır. Herhangi bir karışıklığa mahal vermemek için burada isimlerini zikretmek faydalı olacaktır:

1. el-Hasan b. Muhammed b. Ali b. er-Recâ' Ebû Muhammed el-Lügavî İbnü'd-Dehhân (ö. 447/1055)

³⁴ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 11/219; Selâhuddîn Halîl b. Aybeg es-Safedî, *Nektü'l-himyân fi nûketi'l-'umyân*, nşr. Ahmed Zekî Bek (Kahire: el-Matbaatü'l-Cemâliyye, 1329/1911), 158; Celâleddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-lügaviyyîn ve'n-nühât*, thk. M. Ebü'l-Fadl İbrâhîm (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1384/1964), 1/ 587.

³⁵ Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1388/1968), 2/382.

³⁶ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 17/ 71; Cemâlüddîn Yûsuf b. Tagrîberdî el-Atâbekî, *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, tkd. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1413/1992), 6/66.

³⁷ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, thk. Şu'ayb el-Arnaût – Muhammed Na'im el-Arkûsî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 20/581.

³⁸ Ebû Muhammed Abdullâh el-Yâfi'i, *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibratü'l-yakzân*, thk. Halîl el-Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1317/1997), 3/294.

³⁹ Ebü'l-Felâh Abdülhayy b. Ahmed İbnü'l-'Imâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, thk. Mahmûd el-Arnaûtî, nşr. Abdülkâdir el-Arnaûtî (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1411/1991), 6/384

⁴⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/382.

⁴¹ Bkz. Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn* (Beyrût: Mektebetü'l-Müsennâ – Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1376/1957), 11/15.

2. Ebü'l-Ferec Abdullâh b. Es'ad b. Ali b. 'Îsâ İbnü'd-Dehhân (ö. 581/1185)
3. el-Mübârek b. el-Mübârek Sa'îd b. Ebi's-Sa'âdât İbnü'd-Dehhân en-Nahvî (ö. 613/1216)
4. Yahyâ b. Sa'îd el-Mübârek İbnü'd-Dehhân en-Nahvî (ö. 616/1219)⁴²

1.3. Hayatı

Hicrî 494 (1101) yılında Recep ayının 26'sında bir rivayete göre de 21'inde, milâdî 23 veya 28 Mayıs'ta Bağdat'ta, Nehritâbık denilen bölgede dünyaya gelmiştir. 493 yılında doğduğunu söyleyenler de olmuştur.⁴³ Bağdat'ın doğu mahallelerinden biri olan Muktediyye ehlindedir.⁴⁴

Kaynaklarda çocukluğu ile ilgili bir bilgi geçmeyen İbnü'd-Dehhân ileriki yıllarda ilmî yönden kendini geliştirmek için İsfahan'a gitmiştir. Orada hem eğitim almış hem de edebiyat alanında birçok kitap yazmıştır. Daha sonra Bağdat'a dönmüş ve bir süre burada yaşamıştır. Bu süreçte nahiv ve dil dersleri vermiş, kitap yazmaya devam etmiş ve döneminin saygı duyulan alimlerinden biri haline gelmiştir.⁴⁵

Dımaşk'a gitmek için Bağdat'tan ayrılan İbnü'd-Dehhân hicrî 544 yılında Musul'a uğramıştır. Burada cömertliğiyle meşhur bir vezir olan Cemâleddîn İsfahânî (ö. 559/1164)⁴⁶ ile görüşmüştür. Vezir onu oldukça güzel karşılamış; Musul'da ders vermesi, okumalar yapması ve eser telif etmesi için görevlendirmiştir.⁴⁷ Bunun üzerine İbnü'd-Dehhân kitaplarını geride bırakarak Musul'a taşınmış ve vezirin himayesinde

⁴² Muhammed el-Bâkir b. Zeynel'âbidîn el-Müsevî el-Hansârî, *Ravzâtü'l-cennât fî ahvâli'l-'ulemâ' ve's-sâdât*, thk. Esedullah İsmâiliyyân (Tahran: Mektebetü İsmâiliyyân, 1390/1970), 4/56-58.

⁴³ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 11/220; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/383; es-Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât*, 1/587; Carl Brockelmann, *Târihu'l-edebi'l-'Arabî*, çev. Abdülhalim en-Neccâr (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1359/1959), 5/169.

⁴⁴ Cemâlüddîn Ali b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid el-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Daru'l-Fikri'l-'Arabî, 1406/1986), 2/47.

⁴⁵ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/47-48; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/382.

⁴⁶ Tam adı Ebü Ca'fer Muhammed b. Ali b. Ebi Mansûr'dur. Cevâd el-İsfahânî adıyla meşhur olmuştur. Dedesi Selçuklu Sultanı Melikşah'ın, babası da vezir Şemsülmülk b. Nizâmülmülk'ün hizmetinde bulunmuştur. Kendisi de 1118-1131 yılları arasında Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd döneminde Dîvân-ı Arz'da görev yapmıştır. Daha sonra Atabeg 'İmâdüddîn Zengî tarafından önce Rahbe ve Nusaybin vezirliğine ardından Dîvân-ı İşrâf'ın başına getirilmiştir. 'İmâdüddîn Zengî'nin ölümünün ardından oğlu Nüreddîn Mahmûd Zengî, kardeşi I. Seyfeddîn Gazi'nin Musul'a hâkim olmasıyla birlikte buraya vezir olarak atanmıştır. Askeri ve siyasi başarılar elde eden el-İsfahânî'ye duyulan kıskançlıkların sonucu olarak Kutbüddîn Mevdûd tarafından 558 yılında tutuklanmıştır. 559 yılında ise Musul Kalesi'nde vefat etmiş ve Medine'ye defnedilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz Tomar, "İsfahânî, Cemâleddîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000), 22/506-507.

⁴⁷ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/48; es-Safedî, *Nektü'l-himyân*, 158; Şihâbüddîn Ahmed b. Ali ed-Delcî, *el-Felâke ve'l-meflûkûn* (Bağdat: Mektebetü'l-Endelüs, 1385/1965), 164.

yaşamaya başlamıştır. Tarihçi İbnü'd-Dübeysî (ö. 637/1239)⁴⁸ de İbnü'd-Dehhân hakkında ömrünün sonuna doğru Musul'da yaşadığını ve oranın halkının ondan ders aldığını söylemiştir.⁴⁹ Ancak buraya yerleştiği sene Bağdat'ı sel vurunca geride bıraktığı evi, arkasında bulunan tabakhaneden sızan sular sebebiyle zarar görmüştür. Bunun üzerine ıslanan kitaplarını Bağdat'tan Musul'a getirtmiştir. Eserlerin yıprandığını görünce kendisine verilen bir tavsiye üzerine oluşan kötü kokuyu gidermesi için ladin denilen karanfilgillerden otsu bir bitki ile kitaplarını buhurlamıştır. Ancak bu işlem esnasında yoğun buhara maruz kalması sonucu gözlerini kaybetmiştir.⁵⁰

İbnü'd-Dehhân'ın vefatına aylar kala oğlu Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Sa'îd hicrî 569 (1173) yılının başlarında dünyaya gelmiştir. İbnü'd-Dehhân ise hicrî 569 yılının Ramazan Bayramı gecesinde/Şevvalin birinde, milâdî 7 Mayıs 1174 tarihinde Musul'da vefat etmiştir. Genel rivayetlerin aksine el-Müstevfî (ö. 740/1340), onun 566 yılında vefat ettiğini söylemiştir. Naaşı Musul'da Bâbu'l-Meydân'daki Mu'âfâ b. 'Imrân mezarlığına defnedilmiştir.⁵¹ Hicrî 616, milâdî 1219 yılında da oğlu Musul'da vefat etmiş ve babasının yanına defnedilmiştir.⁵²

1.4. Arap Dilindeki Yeri ve İlmî Kişiliği

İbnü'd-Dehhân dil ve edebiyat alimidir.⁵³ Hakkında oldukça az konuşulmasına rağmen nahiv alimlerinin önde gelenlerinden olup Arapça alanındakiengin bilgisiyile Arap dilcileri arasında oldukça değerli bir konuma sahiptir.⁵⁴ İbnü'l-Kıftî (ö. 646/1248), onun zeki ve seçkin biri olup nahiv alanında ciddi bir bilgi birikimi olduğunu ve aynı zamanda şiir yazmada yetkin biri olduğunu söylemiştir.⁵⁵ İbn Hallikân (ö. 681/1282) onu asrının Sîbeveyhi'si olarak tanımlamış ve nahiv alanında faydalı kitaplar yazdığını ifade etmiştir.⁵⁶ Öyle ki İmâdüddîn el-İsfahânî (ö. 597/1201) o zamanlar şöyle

⁴⁸ Tam adı Cemâlüddîn Muhammed b. Sa'îd b. Yahyâ b. Ali ed-Dübeysî olan tarihçi.

⁴⁹ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1423/2003), H. 561-570/342.

⁵⁰ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/48; el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 11/222; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/383.

⁵¹ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 11/222; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/383; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 5/169.

⁵² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/385; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 5/169.

⁵³ Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1389/1969), 3/153.

⁵⁴ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 11/220; es-Safedî, *Nektü'l-himyân*, 158.

⁵⁵ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât* 2/47.

⁵⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/382.

denildiğinden bahseder: Bağdat'taki nahivciler 4 kişidir. Bunlar; Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlikî (ö. 540/1145), İbnü's-Şecerî (ö. 542/1148), İbnü'l-Haşşâb (ö. 567/1172) ve İbnü'd-Dehhân'dır.⁵⁷ Corcî Zeydân (ö. 1914) onun, el-Cevâlikî ve İbnü's-Şecerî derecesinde nahivde öncü olduğunu dile getirmiştir.⁵⁸ Zira yaşadığı dönemde insanların Bağdat'taki bu meşhur nahivcilerin yerine İbnü'd-Dehhân'ın derslerine daha çok rağbet ettikleri ve nahiv bilgisinden dolayı onu daha üstün gördükleri kaynaklarda geçmektedir.⁵⁹

İbnü'd-Dehhân İsfahan'daki ilmi çalışmalarından sonra Bağdat'a döndüğünde nahiv alanında Bağdat ekolünün öncüleri kabul edilen Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987) ve İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) eserleri üzerinde ciddi bir çalışma yapmıştır. el-Fârisî'nin *el-Îzâh*'ının şerhini öğrencilere ders olarak okutmuş ve İbn Cinnî'ye ait olan *el-Lüma' fi'l-'Arabiyye* adlı eserini iki cilt halinde şerhetmiştir ki bu oldukça beğeni toplayan bir şerh olmuştur. Bunun dışında yine oldukça değerli eserler kaleme almıştır.⁶⁰

Eserlerinde İbnü'd-Dehhân'dan övgüyle bahseden alimlerden biri olan İmâdüddîn el-İsfahânî⁶¹ şu satırları kaleme almıştır: “Şeyh Ebû Muhammed b. Dehhân kurumayan bir deniz ve cevval bir alimdi. Asrının Sîbeveyhi'si, döneminin eşsiz bir ilim adamıydı.”⁶² Bir başka alim İbn Fazlullâh el-Ömerî (ö. 749/1349) de *Mesâlikü'l-epsâr* adlı eserinde ondan yine övgüyle bahsetmiş, dil alanındaki yetkinliğini dile getirmiştir.⁶³ Hazîrî (ö. 568/1172) ise kitabı *Zînetü'd-dehr*'de onun için şu beyti kaleme almıştır:⁶⁴

⁵⁷ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât* 2/51; es-Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât*, 1/587.

⁵⁸ Corcî Zeydân, *Târîhu âdâbi'l-lügati'l-'Arabiyye*, nşr. Şevkî Dayf (Kahire: Dâru'l-Hilâl, 1954), 3/42.

⁵⁹ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât* 2/51; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/382.

⁶⁰ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât* 2/47-48; Bakırcı - Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 99.

⁶¹ Harîdetü'l-Kasr adlı eserin yazarı, edip ve tarihçidir. İsfahan'da, hicrî 519 (1125) yılında, tanınmış bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. 534 yılında Bağdat'a taşınmış; Nizâmiye Medresesi'nde gramer, edebiyat ve fıkıh gibi alanlarda eğitim almıştır. Hayatı boyunca birçok devlet kademesinde görevlendirilmiş, Dimâşk'ta bulunan el-Medresetü'n-Nûriyye'de dersler vermiştir. 597 (1201) yılında Dimâşk'ta vefat etmiştir. Kendisinin çok iyi Arapça ve Farsça bildiği, döneminin meşhur kâtiplerinden biri olduğu bilinmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, “İmâdüddin el-İsfahânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000), 22/174-176.

⁶² İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât* 2/51.

⁶³ Şihâbüddîn Ahmed b. Fazlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr fi memâlikü'l-emsâr*, thk. Abdülabbâs Abdülcâsim (Abu Dabi: el-Cem'u's-Sekâfi, 1424/2003), 7/53.

⁶⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/384.

بَادِرُ إِلَى الْعَيْشِ وَالْأَيَّامِ رَاقِدَةً وَلَا تَكُنْ لِضُرُوفِ الدَّهْرِ تَنْتَظِرُ
فَالْعُمُرُ كَالْكَأْسِ يَبْدُو فِي أَوَائِلِهِ صَفْوٌ وَآخِرُهُ فِي قَعْرِهِ الْكَدْرُ

Günler sakinken yaşamak için acele et; zamanın cilvelerini bekleme

Çünkü ömür kupa gibidir, başı berrak, sonu (dibi) bulanık görünür.

Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) ise onun tüm bu ilmî kapasitesinin yanı sıra şaşırtıcı bir şekilde kötü bir hatta sahip olduğunu belirtmiştir.⁶⁵

Dil ve edebiyat alanı dışında hadis ilmiyle de ilgilenen İbnü'd-Dehhân, birçok hocadan ders almış ve bu alanda birçok talebe yetiştirmiştir. Hatta kaynaklarda dil eğitimi aldığı hocalarından ziyade hadis alanında ders aldığı hocalarının bilgisine ulaşılmaktadır.⁶⁶

1.5. Hocaları

Kemâleddîn el-Enbârî (ö. 577/1181), İbnü'd-Dehhân'ın Arap dili alanında Ali b. İsâ er-Rummânî'den ders aldığını ifade etmiştir. Ancak bu isim meşhur Arap dili ve belâgatı alimi Ebü'l-Hasen Ali b. İsâ er-Rummânî el-Bağdâdî (ö. 384/994) değildir.⁶⁷ Zira o, İbnü'd-Dehhân'ın doğumundan 110 yıl önce vefat etmiştir.

İsfahan'a yaptığı ilmî seyahatinde oradaki alimlerden de ders almıştır. Ancak kaynaklarda bu alimlere dair bir bilgi yer almamaktadır.⁶⁸ Bunun dışında diğer kaynaklarda ve kendi eserlerinde Arap dili alanında hocası olabilecek herhangi bir isim geçmemektedir. Bu da İbnü'd-Dehhân'ın dil ve nahiv çalışmalarında genel anlamda hocaları değil de bu alanda yazılmış kitapları referans aldığını düşündürmektedir.⁶⁹

Bunun yanı sıra hadis alanında ders aldığı birçok hocası olmuştur. Bunlar arasında kaynaklarda bizzat ismi geçenler Ebû Gâlib Ahmed b. el-Hasan b. el-Bennâ' (ö.

⁶⁵ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 11/222.

⁶⁶ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, 3/349.

⁶⁷ Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn el-Enbârî, *Nüzhetu'l-elibbâ' fi tabakâti'l-üdebâ'*, thk. İbrâhîm es-Sâmerrâî (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1405/1985), 264; Sedat Şensoy, "Rummânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2008), 35/242.

⁶⁸ Ömer Ferrûh, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî* (Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1989), 3/348.

⁶⁹ Semira Karuko, "Kendi Döneminin Sibeveyhi'si İbn Dehhân en-Nahvî Hayatı ve İlmi Kişiliği, *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 7/1 (Haziran 2021), 211.

527/1132) ve *el-Ezrak* eserinin yazarı olan Ebü'l-Kâsım Hibetullâh b. Muhammed b. el-Husayn eş-Şeybânî (ö. 525/1130)'dir.⁷⁰

1.6. Öğrencileri

1.6.1. *Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî el-Mervezî*

Kabilelerin neseb bilgilerini içeren meşhur *el-Ensâb* adlı eseriyle tanınmış olan es-Sem'ânî tarihçi, muhaddis ve Şâfi'î fakihidir. 21 Şâban 506 (10 Şubat 1113) tarihinde Merv'de dünyaya gelmiştir. Annesi Fâtîma bint Hasan, Merv'in idaresinde söz sahibi bir aileden gelmekteyken babası Muhammed b. Mansûr, Horasan'ın meşhur alimlerindedir. Ailesinin yönlendirmesiyle çocukluğundan itibaren 'Ubeyd b. Muhammed el-Kuşeyrî, Abdülgaffâr b. Muhammed eş-Şîrûyî gibi birçok alimden dersler almış; 23 yaşından itibaren de ilmî seyahatlere çıkmıştır. Aralarında Horasan, Suriye, Hicaz, Nîşâbur, Bağdat, Herat, Belh, Semerkant, Buhara gibi merkezlerin de bulunduğu 100 civarında ilmî merkeze gittiği ve yaklaşık 7000 hocayla görüştüğü kaynaklarda geçmektedir. 529 (1135) yılında başlayan bu seyahatini 552 (1157) yılında bitiren es-Sem'ânî tekrar Merv'e yerleşmiş, burada Nizâmiye medreselerinde dersler vermiş ve eser telif etmeye devam etmiştir. Çok sayıda eser yazmış olmakla birlikte bunların çoğu Moğolların Merv'i işgali sırasında kaybolmuştur. En meşhur eseri olan *el-Ensâb* günümüze ulaşmış olup çok sayıda neşri yapılmıştır. Hocalarını tanıtmak amacıyla yazdığı meşhur kitabı *el-Mu'cemü'l-kebîr* eserinin ise yalnızca muhtasar nüshası günümüze ulaşabilmiştir. Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Târîhu Bağdâd* eserine yazdığı zeylinin de sadece az bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir. es-Sem'ânî, 1 Rebûlevvel 562 (26 Aralık 1166) tarihinde Merv'de vefat etmiştir.⁷¹

1.6.2. *el-Belatî*

Tam adı Ebü'l-Feth Osmân b. 'Îsâ b. Mansûr el-Edîp en-Nahvî'dir. 524/1130 yılında Musul'un Belat kasabasında doğmuştur. İbnü'd-Dehhân ve Ebû Nizâr Hasan b. Sâfi'den

⁷⁰ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 11/ 220; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/382; Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-'İber fi haberi men gaber*, thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Sa'id (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985), 2/427.

⁷¹ Abdülbâkî b. Abdilmecîd el-Yemenî, *İşâratü't-ta'yîn fi terâcimi'n-nühât ve'l-lügaviyyîn*, thk. Abdilmecîd Diyâb (Riyad: Şeriketü't-Tibâ'ati'l-'Arabiyye es-Su'ûdiyye, 1406/1986), 129-130; Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Beyrut: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1386/1966), 12/254; Mehmet Efendioğlu, "Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009), 36/461.

nahiv ilmini öğrenmiş ve Bağdat ekolünü takip etmiştir. Önce Şam'a ardından hicrî 567 yılında Kahire'ye gitmiş ve Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin görevlendirmesiyle nahiv ve kıraat dersleri vermiştir. el-Belatî hem Arap dili hem tarih alanında döneminin otoritesi olmakla birlikte iyi bir şairdi. Dil, edebiyat, hat sanatı ve İslâm ile ilgili birçok eser telif etmiştir ancak günümüze yalnızca "el-Harbâviyye" adındaki kasidesi ulaşabilmiştir. 19 Safer 599 (7 Kasım 1202) tarihinde Kahire'de vefat etmiştir.⁷²

1.6.3. Mecdüddîn İbnü'l-Esîr el-Cezerî

Tam adı Ebü's-Se'âdet el-Mübârek b. Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şeybânî'dir. Hicrî 544 yılında Cizre'de doğmuştur. Dönemin idarecilerine yakın olan ve önemli yerlerde görevlendirilen babası, Esîrüddîn lakabı ile tanındığından kendisi de İbnü'l-Esîr künyesiyle meşhur olmuştur. 565 yılında Musul'a yerleşmiş, burada Arap dili ve edebiyatı alanında Sa'îd b. el-Mübârek İbnü'd-Dehhân, Ebû Bekr Yahyâ b. Sa'dûn el-Mağribî el-Kurtubî (ö. 567/1172) ve Ebü'l-Hazm Mekkî b. Reyân el-Mâkisî en-Nahvî ed-Darîr, hadis alanında ise el-Hatîb Ebü'l-Fadl b. et-Tûsî gibi alimlerden ders almıştır. Öğrencileri arasında İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Feth Şehâbeddîn Muhammed b. Mahmûd et-Tûsî ve Tâceddîn Abdülmuhsîn b. Muhammed el-Bâcerbekî sayılabilir. Belli bir ilmî alanla kendini sınırlandırmayan İbnü'l-Esîr Arap dili, nahiv, fıkıh, Kur'ân, hadis gibi pek çok ilim dalında uzmanlaşmış ve çok sayıda eser telif etmiştir. Bunlardan biri de İbnü'd-Dehhân'ın *el-Fusûl fi'n-nahv* kitabının şerhi olan *Kitâbü Tehzîbi Fusûli İbnid-Dehhân* adlı eseridir.⁷³

Selçuklu Atabegleri döneminde hazinedarlık, divan kâtipliği, sır kâtipliği ve müşavirlik yapmıştır ve kendisine vezirlik görevi teklif edilecek kadar idari işinde yükselmiştir. Daha sonra felç geçiren İbnü'l-Esîr, eserlerini Musul'da yaptırdığı bir ribatta öğrencilerinin yardımıyla yazmıştır. 29 Zilhicce 606 tarihinde (24 Haziran 1210) Musul'da vefat etmiştir.⁷⁴

⁷² Selahattin Kıyıcı, "Belatî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992), 5/391.

⁷³ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 17/71-76; Ali Osman Koçkuzu, "Mecdüddîn İbnü'l-Esîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000), 21/28.

⁷⁴ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 17/71-73; Koçkuzu, "Mecdüddîn İbnü'l-Esîr", 21/28.

1.6.4. Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî el-Mevsîlî

Lakabı Emînüddîn olup el-Melekî adıyla meşhur olan yazar, edebiyatçı ve nahivcidir. Nesebi Sultan Melikşah b. Selçuk'a dayanır. Musul'da yaşamış ve İbnü'd-Dehhân'dan nahiv ve edebiyat dersleri almıştır. Yaşadığı dönemde hattının oldukça güzel olması ve çok nüsha yazmasıyla meşhur olmuştur. Yâkût el-Hamevî, hicrî 613 yılında yaptığı Musul seyahati sırasında kendisiyle görüştüğünü, yazdığı kitap nüshalarının oldukça pahalı olduğunu ve insanlar tarafından rağbet gördüğünü söylemiştir. *el-Makâmâtü'l-Harîriyye* ve el-Cevherî'ye (ö. 400/1009) ait olan *es-Sihâh* adlı eserlerin de birçok nüshasını yazdığı bilinmektedir. Şöhretinin Musul sınırlarını aştığı, başka şehirlerden insanların ziyaretine geldiği hatta Bağdat'tan Ebû Abdullâh el-Huseyn b. Ali isimli bir şahsın kendisini öven bir kaside yazdığı kaynaklarda geçmektedir. el-Mevsîlî Musul'da hicrî 618 yılında vefat etmiştir.⁷⁵

1.6.5. el-Hatîb et-Tebrîzî

Çağının önde gelen nahivcilerinden olup İbnü'd-Dehhân'dan hadis dersi almıştır. Kaynaklarda kendisiyle ilgili detaylı bir bilgi geçmemektedir. Ayrıca onu meşhur Arap dili ve edebiyatı alimi Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ali b. Muhammed el-Hatîb et-Tebrîzî (ö. 502/1109) ile karıştırmamak gerekir. Zira Ebû Zekeriyâ, İbnü'd-Dehhân henüz 8 yaşlarındayken vefat etmiştir.

Zikrettiğimiz öğrencileri dışında kimlerden oluştuğu belirtilmeyen bir grubun da İbnü'd-Dehhân'dan hadis dersi aldığı kaynaklarda geçmektedir.⁷⁶

1.7. Eserleri

İbnü'd-Dehhân nahiv, tefsir, dil ve edebiyat alanlarında çok sayıda eser yazmış ancak bunların bir kısmı günümüze ulaşmıştır. 510 ve 592 yılları arasında kaleme alınan bu eserler kaynaklarda geçtiği kadarıyla şunlardır:⁷⁷

⁷⁵ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/77; el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 19/312-313; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/119-122.

⁷⁶ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 11/220.

⁷⁷ Semira Karuko, "Kendi Döneminin Sibeveyhi'si İbn Dehhân en-Nahvî Hayatı ve İlmi Kişiliği, 214.

1. *el-Fusûl fi'n-Nahv*

el-Fusûlü'l-kübrâ ve *el-Fusûlü's-suğrâ* isimleriyle de bilinen eser,⁷⁸ kaynaklarda *el-Fusûl fi'l-'Arabiyye* adıyla da geçmektedir.⁷⁹ Tezimizin de konusu olan bu eser üzerine Mecdüddîn İbnü'l-Esîr (ö. 606/1210) *el-Bedî' fi 'ilmi'l-'Arabiyye* adıyla bir şerh yazmıştır.⁸⁰ Eser, Nâciye Muhammed Abdürrâzık 'Ades tarafından yüksek lisans tezi olarak tahkik edilmiş (Amman 1401/1981) ve Fâiz Fâris tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1409/1988).⁸¹

2. *Şerhu Kitâbi'l-Îzâh ve't-Tekmile*

Ebû Ali el-Fârisî'ye ait olan sarf ve nahiv kitabı *Kitâbü'l-Îzâh ve't-tekmile* eserinin şerhidir. Kaynaklarda belirtildiğine göre 40 veya 43 ciltlik hacimli bir eserdir.⁸² *eş-Şâmil* adıyla da bilinmektedir.⁸³

3. *el-Fusûl fi'l-Kavâfi*

Arap şiirinde kafiyeye dair yazmış olduğu eseridir. Sâlih b. Hüseyin el-Âid bu eseri, İbnü'd-Dehhân'ın hayatını anlattığı bir mukaddime ve birtakım notlar ile birlikte neşretmiştir.⁸⁴

4. *el-Gurre fi Şerhi'l-Lüma*⁸⁵

Kaynaklarda geçen diğer adı *Şerhü'l-Lüma' fi'l-'Arabiyye*'dir. İbn Cinnî'ye ait olan nahiv kitabı *el-Lüma' fi'l-'Arabiyye* adlı eserin şerhidir. Kitabın hali hazırda birçok şerhi olmasına rağmen İbnü'd-Dehhân'ın şerhi oldukça kıymetli bir yere sahiptir. İbn Hallikân kitap hakkında "*el-Lüma'* eserinin fazlaca şerhi bulunmasına rağmen İbnü'd-

⁷⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/382; es-Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât*, 1/587.

⁷⁹ Selâhuddîn Halîl b. Aybeg es-Safedî, *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Bernd Radtke (Beyrut: Dâru Sâdir, 1411/1991), 15/250

⁸⁰ Ramazan Şeşen, *Selâhaddîn Eyyübî ve Devlet* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1987), 348.

⁸¹ Tülücü, "İbnü'd-Dehhân", 21/9.

⁸² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/382; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 6/384.

⁸³ Süleyman Tülücü, "İbnü'd-Dehhân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000), 21/9.

⁸⁴ Tülücü, "İbnü'd-Dehhân", 21/9.

⁸⁵ Bkz. Ramazan Şeşen vd., *Fihrisü mahtûtâti mektebeti Köprülü*, tkd. Ekmeleddin İhsanoğlu (İstanbul: İslâm Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 1406/1986), 2/166-167.

Dehhân'ın şerhi gibisini görmedim” demiştir. Eserin yazma nüshaları günümüze ulaşmıştır.⁸⁶

5. *Kitâbü'l-'Arûz*

Kaynaklarda *Kitâbü'd-Dürûs fi'l-'arûz* şeklinde de geçen ve bir ciltlik olan eser *ed-Dürûs fi 'ilmeyi'l-'arûz ve'l-kavâfi* adıyla günümüze ulaşmıştır.⁸⁷

6. *ed-Dürûs fi'n-Nahv*

Günümüze ulaşmayan tek ciltlik bir eserdir.⁸⁸ Bu eserin şerhi olan *Kitâbü Şerhi'd-Dürûs fi'n-nahv* diğer adıyla *Bastü'n-nüfûs fi şerhi'd-dürûs*, İbrâhim Muhammed Ahmed b. el-İdkâvî tarafından 1991 yılında yayımlanmıştır.⁸⁹

7. *er-Risâletü's-Sa'diyye fi'l-Me'âhizi'l-Kindiyye mine'l-Me'âni't-Tâiyye*

Kaynaklarda *Serekâtü'l-Mütenebbî* ismiyle de geçen ve tek cilt olan eser, Mütenebbî'nin Buhturî ve Ebu Temmâm'ın şiiirlerinden yaptığı intihali konu alır. Eser üzerine Ebü'l-Feth Nasrullâh b. Muhammed b. el-Esîr, *el-İstidrâk fi'l-ahzi 'ale'l-me'âhizi'l-Kindiyye* adıyla bir reddiye yazmıştır. Bu reddiyenin yazma nüshası Köprülü Kütüphanesi'nde bulunur.⁹⁰

8. *Zehrü'r-Riyâd*

İbnü'd-Dehhân'ın biyografi kitabı olan bu eser 7 ciltten oluşmaktadır.⁹¹ Kaynaklarda *et-Tezkira* ismiyle de geçmektedir.⁹²

9. *el-Gunye fi'd-Dâd ve'z-Zâ'*⁹³

Kitâbü'd-dâd ve'z-zâ' adıyla da kaynaklarda geçmektedir.⁹⁴

⁸⁶ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 11/221; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/382; Tülücü, “İbnü'd-Dehhân”, 21/9.

⁸⁷ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 11/221; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/382; Tülücü, “İbnü'd-Dehhân”, 21/9.

⁸⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/382.

⁸⁹ Tülücü, “İbnü'd-Dehhân”, 21/9.

⁹⁰ Zirikli, *el-A'lâm*, 3/154; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 5/170; Tülücü, “İbnü'd-Dehhân”, 21/9.

⁹¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/382.

⁹² ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 20/582.

⁹³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/382.

10. *el-Gunye fi'l-Ezdâd*⁹⁵

Kaynaklarda *Kitâbü'l-Ezdâd* ismiyle de geçen ve Arap dilindeki karşıt anlamlı sözcükleri konu alan eser, *el-Ezdâd fi'l-lüga* adıyla Muhammed Hasan Âl-i Yâsîn tarafından neşredilmiştir.⁹⁶

11. *el-Ma'kûd fi'l-Maksûr ve'l-Memdûd*⁹⁷

Kaynaklarda *el-'Ukûd fi'l-maksûr ve'l-memdûd* ismiyle de geçmektedir.⁹⁸

12. *el-Muhtasar fi'l-Kavâfi*⁹⁹

Kaynaklarda *el-Fusûl fi'l-kavâfi* adıyla da zikredilmektedir.¹⁰⁰

13. *Şerhu Beyt liSâlih b. Ruzzîk*

Eser Mısır veziri Sâlih b. Ruzzîk'e ait olan bir şiirden bir beytin şerhidir.¹⁰¹

14. *Şerhu Ebniyeti Sîbeveyhi*

Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ındaki morfolojik yapıyı ve kalıpları izah eden eser Beşir Ağa Eyyüb Kütüphanesi'nde olup Hasan Şâzelî Ferhûd tarafından 1987 yılında neşredilmiştir.¹⁰²

15. *Bâbü'l-Hicâ'*

Yazım kurallarına dair olan bu eser 1986 yılında Fâiz Fâris tarafından neşredilmiştir.¹⁰³

⁹⁴ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 11/221.

⁹⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/382.

⁹⁶ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 11/221; Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971), 1/115-116; Tülücü, "İbnü'd-Dehhân", 21/9.

⁹⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/382.

⁹⁸ es-Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât*, 1/587.

⁹⁹ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 11/222.

¹⁰⁰ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 5/170.

¹⁰¹ es-Safedî, *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-vefeyât*, 15/250; es-Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât*, 1/587.

¹⁰² Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 5/170; Tülücü, "İbnü'd-Dehhân", 21/9.

¹⁰³ Tülücü, "İbnü'd-Dehhân", 21/9.

16. *el-Kasîde fî 'Avîsi'l-Î'râb*

Bu kasideye İbn Habbâz el-Mevsîlî tarafından *el-Ferîde fî şerhi'l-kasîdeti'lletî enşe'ehâ Sa'id İbnü'l-Mübârek fî 'avîsi'l-i'râb* adında bir şerh yazılmış, Abdurrahmân b. Süleymân el-'Useymân tarafından 1990 yılında Kahire'de yayımlanmıştır.¹⁰⁴

17. *İzâletü'l-Mirâ' fî'l-Gayn ve'r-Râ'*¹⁰⁵

18. *er-Riyâda fî'n-Nüketi'n-Nahviyye*¹⁰⁶

19. *en-Nuket ve'l-İşârât 'alâ Elsineti'l-Hayevânât*¹⁰⁷

20. *Dîvânü Şi'r*

21. *Dîvânü Resâil*

22. *Tefsîru'l-Fâtîha*

23. *Tefsîru Sûrati'l-İhlâs*¹⁰⁸

1.8. Şairlik Yönü

İbnü'd-Dehhân nahivci olmasının yanı sıra bir şiir divanına sahip olacak kadar şiir alanında yetkindi. Şiir yazmasının yanı sıra vezir Sâlih b. Ruzzîk'e ait bir şiirin beytini de şerh etmiştir.¹⁰⁹ İbn Hallikân İbnü'd-Dehhân'ın şiirlerinin oldukça güzel olduğunu söylemiştir.¹¹⁰ el-Kıftî onun şiir alanındaki yeteneğinden bahsetmiş ve çok sayıda şiirinin olduğunu dile getirmiştir.¹¹¹ Yazdığı şiirlerden bir beyit şöyledir:¹¹²

لَا تَحْسَبَنَّ أَنْ بِالْكُتُبِ مِثْلَنَا سَتَصِيرُ فَلِلدَّجَاغَةِ رِيْشٍ لَكِنَّهَا لَا تَطِيرُ

Kitaplarla bizim gibi olacağını hiç zannetme

Zira tavuğun da tüyleri var ama uçamaz.

¹⁰⁴ Tülücü, "İbnü'd-Dehhân", 21/9.

¹⁰⁵ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 11/221.

¹⁰⁶ es-Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât*, 1/587.

¹⁰⁷ es-Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât*, 1/587.

¹⁰⁸ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 11/222; es-Safedî, *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-vefeyât*, 15/251.

¹⁰⁹ es-Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât*, 1/587.

¹¹⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/383.

¹¹¹ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-rüvât* 2/47, 50.

¹¹² el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 11/222.

Bir başka beyit de şöyledir:¹¹³

لَا تَجْعَلِ الْهَزْلَ دَابًّا فَهُوَ مَنْقَصَةٌ وَالْجِدُّ تَعْلُو بِهِ بَيْنَ الْوَرَى الْقِيَمِ

Şakayı alışkanlık haline getirme, çünkü o bir kusurdur

İnsanlar arasında değerler onunla yüce olur.

İbnü'l-Esîr hocasıyla olan bir anısını şöyle anlatmaktadır: Musul'da Ebu Muhammed Sa'îd b. Mübârek'ten edebiyat dersleri alırken sık sık bana şiir söylememi emrederdi. Bense bundan kaçınıyordum. Bir gece rüyamda hocamı gördüm. Benden şiir söylememi istedi. Ben de ona “bir örnek ver ben de onun üzerine söyleyeyim” dedim. O da şunu söyledi:

جُبِ الْفَلَا مُدْمِنًا إِنْ فَاتَكَ الظُّفْرُ وَخُذْ خَدَّ الثَّرَى وَاللَّيْلُ مُعْتَكِرٌ

Elde edemesen de çölleri tutkun bir şekilde dolaş

Zifiri karanlık olsa da toprağı sürmeye devam et.

Ben de ona şu beyti okudum:

فَالْعَزُّ فِي صَهَوَاتِ الْخَيْلِ مَرْكَبُهُ وَالْمَجْدُ يُنْتَجُهُ الْإِسْرَاءُ وَالسَّهْرُ

İzzet atın sırtına binmekle olur

Gece yürümek ve geceyi uykusuz geçirmek şeref verir.

Bana “Aferin böyle devam et” dedi. Ardından uyandım ve şiiri 20 beyte kadar tamamladım.¹¹⁴

¹¹³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/383.

¹¹⁴ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 17/ 74.

İKİNCİ BÖLÜM

KİTÂBÜ'L-FUSÛL'ÜN TANITIMI VE METOT YÖNÜNDEN İNCELENMESİ

2.1. Kitâbü'l-Fusûl Adlı Eserin Tanıtımı

2.1.1. İsmi

İbnü'd-Dehhân'ın “*Kitâbü'l-Fusûl fi'l-'Arabiyye*” adlı eseri kaynaklarda “*el-Fusûlü's-suğrâ*”, “*el-Fusûlü'l-kübrâ*”, “*Fusûlü'n-nahv*” ve “*el-Fusûlü'l-edebîyye*” isimleriyle de anılmaktadır.¹

2.1.2. Baskıları

İki kez basılan eser, 1981 yılında Amman'da Nâciye Muhammed Abdürrâzık 'Ades tarafından yüksek lisans tezi olarak tahkik edilip yayımlanmış, daha sonra da Fâiz Fâris tarafından 1988 yılında Beyrut'ta neşredilmiştir.²

2.1.3. Eserin Nüshası

Eserin tespit edilen tek nüshası: Süleymâniye Kütüphanesi, Türkiye. Rakam 2503.

Boyutu küçük olan eser 146 sayfa olup her sayfasında 9 satır, her satırında ortalama 8 kelime vardır. Oldukça iyi bir hat ile yazılan kitabın yazarı, İbnü'd-Dehhân'ın öğrencisi Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî el-Mevsilî'dir. Eseri, bizzat hocasının yazdığı nüshayı esas alarak hicrî 568 yılının (1173) Zilhicce ayının sonunda kaleme almış ve İbnü'd-Dehhân'ın ölümünden 6 ay önce ona okumuştur. Bu durum, elimize ulaşan nüshanın İbnü'd-Dehhân'a ait olan kitabın birebir aynısı olduğunu desteklemesi açısından önem arz eder. Eserde görülen konu kopukluğu bazı kısımlarının kaybolmuş olduğuna işaret etmektedir ancak bu, kitabın orjinalliğini etkileyecek düzeyde değildir.³

¹ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 11/222; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/382; Brockelmann, *Târîhu'l-edebî'l-'Arabî*, 5/170; İbnü'd-Dehhân Ebû Muhammed Sa'îd b. el-Mübârek, *Kitâbü'l-Fusûl fi'l-'Arabiyye*, thk. Fâiz Fâris (Beyrut: Dâru'l-Emel, 1988), 28.

² Tülücü, “İbnü'd-Dehhân”, 21/9.

³ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 33.

2.1.4. İçeriği

Eser, küçük hacimli olmasına rağmen Arap dili gramerinin sarf (morfoloji) ve nahiv (sentaks) konularını birlikte ele alır. Bunun yanı sıra büyük bir kısmını sarf ve tasrîf konularının oluşturduğu görülmektedir. İbnü'd-Dehhân üç bölüm şeklinde yazdığı eserin ilk bölümünde nahiv, ikincisinde sarf, üçüncü bölümde ise kelime türetme bilgisi olan tasrîf ile ziyâde, bedel, hazf ve nakl konularını, son olarak da harfleri ele almıştır.⁴

Kitâbü'l-Fusûl, Arap dili gramerine hâkim olmayan kimseler için anlaşılması zor bir eserdir. Çünkü neredeyse gramer konularının tamamına değinip özet bilgiler sunmuştur. Eserde hicâ harfleri ve idgâm gibi bazı konularda detaylı bilgilerin verilmiş olması da kayda değerdir. Eserin dili genel olarak anlaşılır olsa da yer yer ağır, anlaşılması zor ve Arapça'ya hakimiyet gerektiren anlatımlar da mevcuttur.

2.2. Kitâbü'l-Fusûl'ün Metod Açısından İncelenmesi

İbnü'd-Dehhân esere, nahve dair bir mukaddime ile başlamıştır. Ardından gramer kurallarında önceliği nahiv konularına vermiştir. Daha sonra sırasıyla sarf ve tasrîf konularını ele almış, harflere dair açıklamalarıyla kitabı sonlandırmıştır. Bu anlamda eseri, cümle bilgisinden kelime bilgisine, ardından harf bilgisine doğru genelden özele giden bir metoda göre yazmıştır.

144 madde bulunan eserde; giriş konuları 10, nahiv konuları 45, sarf bilgileri 48, tasrîf ve harf konuları 42 maddeden oluşmaktadır. Nahvin ardından sarf bölümüne geçiş yeni bir madde ile başlatılmamış bu sebeple nahiv bölümünün son maddesi aynı zamanda sarf bölümünün ilk konusu olmuştur.

İbnü'd-Dehhân gramer kurallarını açıklarken örnek vermekle yetinmiş, sadece bazı yerlerde Kur'ân'dan ve şiirlerden deliller getirmiştir. Bununla birlikte hiçbir hadisi delil olarak kullanmamıştır. Toplam 13 tane ayeti eserine şevâhid olarak almıştır. Bunlar şunlardır:

1. Mansûbât bâbındaki “hal” konusunda, halin müntakil ve gayr-i müntakil olmak üzere iki türü olduğunu belirtmiş, gayr-i müntakil hal için şu ayeti delil getirmiştir:⁵

⁴ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 28-29.

⁵ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 25.

﴿ وَهُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَهُمْ ﴾ “O Kur’an kendi ellerinde bulunanı doğrulayıcı olarak gelmiş hak kitaptır.”⁶

Müntakil hal, binmek veya kalkmak gibi sâhibu’l-haldeki geçici durumları ifade ederken gayr-i müntakil hal, daimî-lâzîmî bir vasıf olarak gelir. Buna göre ayette hal olan مُصَدِّقًا kelimesi doğrulayıcı anlamında olup Kur’ân’ın daimî bir özelliği olması sebebiyle gayr-i müntakildir.

2. Tevâbi‘ bâbında, sıfatın dört sebeple kullanıldığını belirtmiş ve bunlardan üçüne delil getirmiştir. Övme amacıyla kullanılan sıfata ﴿ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ﴾ “Rahmân ve rahîm olan Allah’ın adıyla..”⁷ ayetini, yerme amacı için kullanılan sıfata ﴿ مِنَ الشَّيْطَانِ ﴾ “Kovulmuş şeytandan”⁸ ayetini, te’kit için kullanılan sıfata ise ﴿ وَمَنَاةَ الثَّالِثَةَ ﴾ “Ve üçüncüleri olan ötekini, Menât’ı.”⁹ ve ﴿ فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ نَفْخَةً وَاحِدَةً ﴾ “Artık Sûr’a bir defa üflendiği zaman”¹⁰ ayetlerini delil getirmiştir.¹¹

3. Cinsini nefyeden ‘lâ’ konusunda ele alınan lâte’nin ismi ve haberinin bir arada bulunmayıp sadece haberi olan mansûb kelimenin görünür olduğunu belirtmek için ﴿ وَلَا تَحِينَ مَنَاصِرَ ﴾ “Artık kurtulma zamanı değildi.”¹² ayetini zikretmiştir.¹³

4. Fiiller bâbında fiilleri nasb eden لَنْ ve كَيْ edatlarının cümlede gizli gelmeyip sadece açık bir şekilde kullanıldığını belirtirken ﴿ لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلَىٰ مَا فَاتَكُمْ ﴾ “Elinizden çıkana üzülmeysiniz diye..”¹⁴ ayetini delil olarak sunmuştur.¹⁵

⁶ el-Bakara 2/91, Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli, çev. Komisyon (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993).

⁷ el-Fâtiha 1/1; en-Neml 27/30.

⁸ Âl-i İmrân 3/36; en-Nahl 16/98.

⁹ en-Necm 53/20.

¹⁰ el-Hâkka 69/13.

¹¹ İbnü’ d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 35.

¹² Sâd 38/3.

¹³ İbnü’ d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 47.

5. Cemi bâbında, anlamca tesniye olan bir kelimenin çoğul kalıbında kullanılabileceğini belirtirken ﴿ إِنَّ تَتُوبَآ إِلَى اللَّهِ فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا ﴾ “Eğer ikiniz de Allah’a tevbe ederseniz, (yerinde olur). Çünkü kalpleriniz sapmıştı.”¹⁶ ayetini zikretmiştir. Burada قلوب kelimesi çoğul kalıbında gelmiş olup tesniye yapılması zorunlu değildir. Zira kalbin her insana özel olması, tüm insanlara ait ortak bir kalpten söz edilememesi sebebiyle ayette iki kişiden bahsedildiği için kalplerin iki adet olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷

6. Vakf bâbında ﴿ خُذُوهُ فَغُلُّوهُ ﴾ “Onu yakalayın da (ellerini boynuna) bağlayın.”¹⁸ ayetini delil getirerek bir fiile bitişik halde gelen mansûb muttasıl zamirlerden olan هـ üzerinde vasl yapılırken kendisinden önce vâv veya yâ olması durumunda bu harflerin hazfedilip zamire hareke vermekle yetinildiğini belirtmiştir.¹⁹

7. Elif harfinin hükümleri konusunda, الألف harfinin, mâkabli meftûh olan muhaffef te’kîd nûnuna bedel olarak gelmesine ﴿ كَلَّا لَئِن لَّمْ يَنْتَهُ لَنَنْفَعَا بِالنَّاصِيَةِ ﴾ “Hayır, hayır! Eğer vazgeçmezse derhal onu alnından (perçeminden) yakalarız.”²⁰ ayetinde bulunan لَنَنْفَعَا ifadesini şâhid getirmiştir.²¹

8. Yânın hükümleri başlığı altında ﴿ وَاللَّيْلِ إِذَا يَسْرِ ﴾ “Örttüğü an geceye..”²² ayetini zikrederek يَسْرِ fiilinde olduğu gibi fiilin üçüncü harfinin yâ olup mâkablinin harekesinin kesra olması durumunda eğer yâ sakin olarak okunacaksa hazfedilebileceğini açıklamıştır.²³

¹⁴ el-Hadîd 57/23.

¹⁵ İbnü’ d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 52.

¹⁶ et-Tahrîm 66/4.

¹⁷ İbnü’ d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 67.

¹⁸ el-Hâkka 69/30.

¹⁹ İbnü’ d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 88.

²⁰ el-Alak 96/15.

²¹ İbnü’ d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 126.

²² el-Fecr 89/4.

²³ İbnü’ d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 133.

İbnü'd-Dehhân'ın, eserine şevâhid olarak aldığı 15 beyit şunlardır:²⁴

1. Mecrûrât bâbında harf-i cerlerden bahsederken الكاف, المُذُّ, مُنُّ, عَنُّ ve عَلَى harflerinin isim olarak gelip başına harf-i cer alabildiğini belirtmiştir. عَلَى harf-i ceri için şair Müzâhim b. el-Hâris el-'Ukaylî'ye²⁵ (ö. 120/738 civarı) ait olan şu mısrayı şâhid olarak kullanmıştır:

غَدَّتْ مِنْ عَلِيَّهِ بَعْدَ مَا تَمَّ ظَمُّوْهَا

Kuşun iyice susadıktan sonra su içmeye gitmek için yavrusundan ayrıldığından bahseden şiirdeki عَلَى فَوْقَ anlamında isim olarak kullanılmıştır.

عَنُّ harf-i ceri için şâhid olarak verdiği mısra:

مِنْ عَنِّ يَمِينِ الْخَطِّ أَوْ سَمَاهِيحِ

Bu şiirde ise عَنُّ taraf-yön anlamında kullanılmıştır.²⁶

الكاف harfi için İbn Gâdiye es-Selmî'ye başka bir rivayete göre ise İbn 'Âdiye es-Selmî'ye isnâd edilen şu dizeyi şâhid olarak vermiştir:

وَزَعْتُ بِكَالْهَرَاوَةِ أَعْوَجِي

الكاف harfinin fail olarak geldiği el-A'sâ'ya ait olan şu beyti de şâhid olarak almıştır:

أَتْتَهُونَ وَلَنْ يَنْهَى ذَوِي شَطِطٍ كَالطَّعْنِ يَهْلِكُ فِيهِ الزَّيْتُ وَالْفُتْلُ²⁷

²⁴ Geniş bilgi için bkz. İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 168-169.

²⁵ Kâmil Selmân Cübûrî, *Mu'cemü's-şu'arâ* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), 5/373.

²⁶ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 31.

²⁷ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 32.

2. Kâne ve kardeşleri konusunda, صار anlamına gelen كان için delil olarak ‘Amr b. Ahmer el-Bâhili’ye (ö. 65/685 civarı)²⁸ ait olan şu beyti şâhit getirmiştir:

بَيْتِهَاءَ قَفَّرِ وَالْمَطِيِّ كَانَهَا قَطَا الْحَزْنِ قَدْ كَانَتْ فِرَاخًا يُبْوِضُهَا

Buradaki فِرَاخًا يُبْوِضُهَا ibaresi, yumurtaların yavruya dönüşmesi anlamını ifade ettiği için كان, صار anlamında kullanılmıştır.²⁹

3. İstifhâm edatlarından biri olan hemzenin ‘takrîr’ anlamında da kullanıldığına delil olarak şair el-‘Accâc Abdullâh b. er-Ru’be’ye (ö. 97/715-16)³⁰ ait olan şu dizeyi vermiştir:

أَطْرَبًا وَأَنْتَ قِتْسِرِي

Şiirdeki ‘yaşlı bir adam olduğun halde eğleniyor musun?’ ifadesinde istifhâm edatı olan hemze, bilinmeyen bir konuda bilgi alma amacıyla değil, muhataba yaptığı işi ikrar ettirmek amacıyla kullanılmıştır.³¹

4. Ziyâde ve bedel başlıkları altında ziyâde ve bedel harflerini içeren şu beyitleri delil olarak getirmiştir:

تَهُونُ مَسَائِلِي زَمَنًا وَتَنْهَى أُسَيْلِمَ حِينَ أُسْلَمَنِي وَتَاهَا

Bu beyitte تَهُونُ مَسَائِلِي , تَنْهَى أُسَيْلِمَ ve تَاهَا ifadelerinin her biri ziyâde harflerini içerir.³²

أَزْمُنَ يَضْطَاذُ وَجْهَةً عَبَثًا فَحِينَ يَضْطُو أَجَازَ هَتْنِ دَمِي

²⁸ Cübûrî, *Mu‘cemü’s-Şu‘arâ*, 4/97.

²⁹ İbnü’l-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 17.

³⁰ Hulusi Kılıç, “Accâc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1988), 1/320.

³¹ İbnü’l-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 107; Avnullah Enes Ateş, “İstifhâm Üslûbunun Mecâzi Kullanımları ve Meallere Yansıması”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8, (Nisan 2016), 134.

³² İbnü’l-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 117.

Bu beyitte yer alan *أَزْمَنَ يَضْطَاذُ وَجْهَةً* ve *يَضْطُو أَجَاذَ هَتْنَ دَمِي* ifadelerinde ise bedel harfleri bulunur.³³

5. Cemi teksîr bâbında ikil olarak kullanılması gereken bazı kelimelerin çoğul formunda kullanılabilmesi konusunda recez şairi Hidâş b. Bişr el-Mücâşi'î'ye (ö. 134/751)³⁴ ait olan şu mısrayı delil olarak getirmiştir:

ظَهْرَاهُمَا مِثْلَ ظُهُورِ التُّزْسَيْنِ

Burada geçen 'o ikisinin sırtı' anlamındaki *ظَهْرَاهُمَا* ifadesi ikinci kez zikredildiği yerde *ظُهُور* olarak yani çoğul şeklinde kullanılmıştır. Daha önce de bahsettiğimiz üzere organlar gibi insanın parçası olup ondan ayrı düşünülemeyen ve insanların ortak kullanmasının da mümkün olmadığı şeylerin sayısı bahsi geçen kişiler kadardır. Şiirde iki kişi mevzubahis olduğu için iki sırt yerine sırtlar şeklinde çoğul bir kelime kullanılması mümkündür ve bununla iki sırt kastedildiği açıktır. Yine konunun devamında İbnü'd-Dehhân bu tür kelimelerin yalnızca çoğul değil tekil olarak da kullanılabileceğini belirtmiş ve şu dizeyi delil olarak getirmiştir:

كَأَنَّهُ وَجْهُ تَرْكَيْبَيْنِ قَدْ رَمِيَا

Burada 'iki Türk'ün yüzü' anlamına gelen *وَجْهُ تَرْكَيْبَيْنِ* ifadesinde iki farklı yüzden bahsedildiği halde yüz kelimesi *وَجْهُ* şeklinde tekil kullanılmıştır. Zira söz konusu yüz iki kişinin ortak kullanımı mümkün olmayan bir şey olduğu için tekil olarak kullanılsa bile iki Türk'e ait iki farklı yüzden bahsedildiği anlaşılacaktır.³⁵

³³ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 118.

³⁴ Cübûrî, *Mu'cemü's-şu'arâ*, 2/182.

³⁵ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 67, 68.

6. Emmâ ve İmmâ konusunda أَنْ ve مَا edatlarından oluşan أَمَّا edatına delil olarak şair Abbâs b. Mirdâs es-Selmî'ye (ö. 18/639 civarı)³⁶ ait olan şu beyti örnek olarak vermiştir:

أَبَا خُرَاشَةَ أَمَّا أَنْتَ ذَا نَفَرٍ فَإِنَّ قَوْمِي لَمْ تَأْكُلْهُمْ الضَّبْعُ³⁷

7. Fiiller bâbında, fiilleri nasb eden lafzî âmillerden biri olan أَنْ edatının cümlede hem açık hem de gizli olarak gelebildiğinden bahsederken şair Meysûn binti Behdel el-Kelbî'ye (ö. 5/485)³⁸ ait olan şu dizeyi şâhid olarak kullanmıştır:

لَلْبُسِّ عِبَاءَةً وَتَقَرَّرَ عَيْنِي³⁹

‘Aba giymek ve gözümün aydın olması’ şeklinde tercüme edebileceğimiz şiirin takdiri aslında لَلْبُسِّ عِبَاءَةً وَ أَنْ تَقَرَّرَ عَيْنِي şeklindedir. Burada تَقَرَّرَ fiili atıf harfîyle kendisinden önceki fiil olmayan bir kelimeye atfedildiği için أَنْ edatı hem gizli hem açık kullanılabilir. Bu sebeple şair edat kullanmamıştır.

8. Hazf bâbında harekenin hazfinin kıyasî olmayan türü için şair el-Muğîre b. Abdullâh el-Esedî'ye (ö. 80/700 civarı)⁴⁰ ait olan şu mısrayı delil olarak getirmiştir:

وَقَدْ بَدَا هُنَاكَ مِنَ الْمَمْزَرِ⁴¹

Şiirde geçen هُنَاكَ kelimesi بَدَا fiilinin faili olması hasebiyle merfûdur ve ifadenin aslı هُنَاكَ şeklindedir. Ancak şair vezinden dolayı harekeyi hafzetmiştir.

Konunun devamında harfin hazfinden bahsederken hafzedilmeleri kıyasî olmayan harfler için şu beyti delil olarak getirmiştir:

³⁶ Cübûrî, *Mu‘cemü’s-Şu‘arâ*, 3/57.

³⁷ İbnü’l-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 42.

³⁸ Cübûrî, *Mu‘cemü’s-Şu‘arâ*, 5/485.

³⁹ İbnü’l-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 52.

⁴⁰ Cübûrî, *Mu‘cemü’s-Şu‘arâ*, 5/425.

⁴¹ İbnü’l-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 118.

يَخْفَنَ حَائِطٌ وَهَبِ أَيْنَ طَاحَ بِهِ خَوْفٌ وَخَطْبَاءُ نُوْحٍ فِيهِ لَمْ تَرِدْ

Beyitteki *يَخْفَنَ حَائِطٌ وَهَبِ* ve *أَيْنَ طَاحَ بِهِ خَوْفٌ* ifadelerinin her biri bu on bir harfi içerir.⁴²

9. ez-Ziyâde bâbındaki “hemzenin hükümleri” başlığı altında şair Lebîd’e (ö. 41/661)⁴³ ait olan şu dizeyi, elif harfinin hazfedilmesine delil olarak getirmiştir.

وَرَهْطُ ابْنِ الْمُعَلِّ⁴⁴

Asıl hali *المُعَلَّى* olan kelimenin sonundaki elif, şiirde hazfedilmiştir.

İbnü’ d-Dehhân, eserde toplam 16 gramer konusunda Sîbeveyhi, el-Ahfeş el-Evsat ve el-Ferrâ gibi dilcilerin konuyla ilgili görüşlerine veyahut ihtilaflarına değinmiştir. Oldukça özet bir kitapta Arap dili alanının meşhur isimlerine gereken konularda yer verilmesi okuyucular için ufuk açıcıdır. Zikredilen dilcilerin görüş ve ihtilafları şunlardır:

1. Cinsini nefyeden لا edatının başına hemze geldiğinde hem istifhâm hem de temennî kastedilebileceğini söylemiş ve *أَلَا رَجُلٌ؟* örneğini vermiştir. Yani ‘Hiç adam yok mu?’ sorusu yalnızca bilgi edinmek amacıyla değil, ‘keşke olsa’ temennisiyle de kullanılabilir. İbnü’ d-Dehhân, örnekteki *أَلَا* ifadesinin temennî manası barındırırsa cümlede mübteda konumunda olamayacağını belirtmiş ve bu bilgiyi Sîbeveyhi’ye isnat etmiştir.⁴⁵

⁴² İbnü’ d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 119.

⁴³ Cübûrî, *Mu‘cemü’s-şu‘arâ*, 4/240.

⁴⁴ İbnü’ d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 127.

⁴⁵ İbnü’ d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 47.

Bu konudaki diğer görüş ise لاَ ifadesinin hükmünün değişmemesi ve mübteda olarak kalmasıdır ki bu, Ebû Osmân el-Mâzinî'ye (ö. 249/863)⁴⁶ aittir.⁴⁷ İbnü'd-Dehhân bu konuda yalnızca Sîbeveyhi'nin görüşünü zikretmekle yetinmiştir.

2. Şart bâbında şart edatlarını harf, isim ve zarf olmalarına göre ayırmıştır. Bu edatlardan إِذْمَا için kendi görüşünü belirtmeyip Sîbeveyhi'ye göre harf, diğer dilcilere göre zarf olduğunu ifade etmiştir.⁴⁸

3. Cemi teksîr bâbında üç harfli müfred kelimelerin on iki formunun bulunduğunu ifade etmiştir. Ancak Sîbeveyhi'nin فَعْلٌ ve فُعْلٌ formlarını zikretmediğini, el-Ahfeş'in ise فُعْلٌ kalıbını kullandığını belirtmiştir. Ardından İbnü'd-Dehhân sülâsi müfred kalıpları şu şekilde sıralamıştır: فُعْلٌ, فِعْلٌ, فَعْلٌ, فُعْلٌ, فُعْلٌ, فُعْلٌ, فُعْلٌ, فِعْلٌ, فِعْلٌ, فِعْلٌ.⁴⁹

Burada yalnızca on kalıbı sayarak aslında Sîbeveyhi'nin görüşünü tercih etmiştir.

Yine bu bab altında aslı dört harfli olan yapıların çoğulundan bahsederken فَعْلَلٌ veznini örnek vermiştir. Bunun yanı sıra dört harfli yapılardan kabul edilen فُعْلَلٌ, فُعْلَلٌ, فُعْلَلٌ, فِعْلَلٌ ve فِعْلَلٌ vezinlerini de zikrederek el-Ahfeş el-Evsat'a isnat etmiştir.⁵⁰

4. İsmi mensûb konusunda, فَعِيلٌ, فَعَالٌ ve فَعُولٌ vezninde gelen kelimelerin sonunda müenneslik alameti tâ-i te'nîs olması durumunda ism-i mensûblarının nasıl yapılacağını açıklarken Sîbeveyhi'nin görüşünü esas almıştır. Buna göre فَعُولٌ veznindeki bir kelimedede vâv harfi ve tâ-i te'nîs hazfedilir. Örneğin شَنْوَاءٌ kelimesinin ism-i mensûbu شَنْئِيٌّ olarak zikredilir. فَعِيلٌ veznindeki bir kelimedede yâ harfi ve tâ-i te'nîs hazfedilir.

⁴⁶ Hüseyin Elmalı, "Ebû Osman el-Mâzinî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994), 10/209.

⁴⁷ Geniş bilgi için bkz. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, *Şerhu İbn 'Akil* (Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1384/1964), 1/411.

⁴⁸ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 53.

⁴⁹ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 59.

⁵⁰ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 66.

Örneğin حَنِيفَةً kelimesinin ism-i mensûbu حَنْفِيٌّ olarak zikredilir. فَعَالِ veznindeki bir kelimedede ise elif harfi hazfedilmez. İbnü'd-Dehhân devamında bazı kelimelerin ism-i mensûb formunda vâv ve yâ harflerinin düşmediği durumları belirtmiştir. Bunlar; kelimenin kök harflerinden ikinci harfinin mu'tel olması (طَوِيلَةً) veya üç ve dördüncü harflerinin aynı olmasıdır (شَدِيدَةً).⁵¹

Yine bu bahiste “fâu'l-fiili mahzûf olan isim nisbet yapılırken son harfi sahih ise mahzûf olan fâu'l-fiil isme geri getirilmez” bilgisini vermiştir. Örneğin عِدَّة kelimesinin ism-i mensûbu عِدِّيٌّ şeklindedir. Eğer son harfi illetli ise mahzûf olan fâu'l-fiili nisbette geri getirilir. Bu kurala شَيْئَةً kelimesini örnek vermiştir. el-Ahfeş'e göre bu kelimenin ism-i mensûbu شَيْئِيٌّ Sîbeveyhi'ye göre ise شَوِيٌّ şeklinde olduğunu belirtmiştir.⁵²

5. Vakf konusunda, tenvinli mankûs isimler üzerinde vakf yapılırken Sîbeveyhi'ye göre raf' ve cer hallerinde yâ harfinin hazfedileceğini belirtmiş ardından Yûnus b. Habîb'in (ö. 182/798) bu konuda aynı görüşü beyan ettiğini dile getirmiştir. Mansûb munsarif bir kelimedeki tenvinin vakıf esnasında elif harfine dönüşeceği konusunda da bu iki dilcinin aynı fikirde olduğunu yinelemiştir.⁵³

6. Hemze babında, hemzenin sakin veya harekeli olmasına göre yazım şeklinin değişmesinden bahsetmiştir. Harekeli hemzeyi açıkladığı maddede kelimenin ortasında gelen hemzenin harekesinin damme, mâkablindeki harfin harekesinin ise fetha veya damme olması durumunda hemzenin vâv üzerine yazılacağını, Sîbeveyhi'nin görüşüne göre mâkablinin kesra olması durumunda da bu şekilde yazılacağını ifade etmiştir. Ardından bir kelimedede iki hemzenin ard arda gelmesi halinde şayet ilk hemzenin harekesi fetha ise ikinci hemzenin durumunun ne olacağı konusunda el-Mâzini ve el-Ahfeş el-Evsat arasında ihtilaf olduğunu belirtmiştir. Buna göre, el-Ahfeş'in görüşü آدم

⁵¹ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 81.

⁵² İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 82-83; Hulusi Kılıç, *Sarf Arapça Dil Bilgisi* (Diyarbakır: Seyda Kitabevi, 2015), 359-360.

⁵³ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 87.

örneğinde olduğu gibi ikinci hemzenin elife dönüşeceği şeklidir. el-Mâzinî ise أوَادِم örneğinde olduğu gibi ikinci hemzenin vâv harfine dönüşeceği görüşündedir.⁵⁴

7. Masdarlar babında, ikinci babdan gelen fiillerin (فَعَلَ-يَفْعَلُ) 15 farklı masdarının bulunduğunu ifade etmiştir. Bu masdarlardan biri olan فِعْلٌ kalıbı için قَالَهُ قِيْلًا örneğini vermiştir. Devamında İbnü's-Serrâc (ö. 316/929)⁵⁵, bu fiilin satışı feshetmek anlamında kullanıldığını söylemiştir' şeklinde bir açıklama yapmıştır.⁵⁶

8. İsm-i mevsûlün isim ve harf olmak üzere iki türü olduğunu belirtmiş, Sîbeveyhi'ye göre أَنْ، اَنَّ ve ما edatlarının harf türünde ism-i mevsûl olduğunu dile getirmiştir.⁵⁷

9. Bedel harflerinin sayısından bahsederken birçok görüşe şu şekilde yer vermiştir:

“Bedel harfleri Sîbeveyhi'ye göre 11 tanedir. Onun dışındaki dilcilerden 13 harf veya daha fazla olduğunu söyleyenler de olmuştur. Bu dilcilerin bir kısmı 8, diğer bir kısmı 5 harf ilave etmiştir. el-Fârisî 12 harf zikretmiş daha sonra bunlara lââmı da ilave etmiştir. Bu harfler: Hemze, ا, ي, و, ح, م, ت, ص, ط, د, ز, ج.⁵⁸

Görüldüğü gibi İbnü'd-Dehhân temel bir konudaki ihtilafı eserine alırken dilcilerin farklı görüşlerinden özet biçimde bahsetmekle birlikte Sîbeveyhi'yi ve el-Fârisî'yi özellikle zikretmiştir.

10. Nakil babında, konuya dair herhangi bir açıklama yapmamış, hemze ve vâv harflerinin yâ harfine nakline örnek vermekle yetinmiştir. Bunlar Halîl b. Ahmed'e nisbet ettiği جاءٍ ve adını belirtmediği bir gruba nisbet ettiği شَاكٍ kelimeleridir.⁵⁹

11. Hemzenin hükümleri konusunda hemzenin elif, vâv, yâ ve hê harflerinden dönüşebildiğinden (ibdâl) bahsetmiştir. Buna göre hemzenin eliften dönüştüğü iki

⁵⁴ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 91.

⁵⁵ Hüseyin Yazıcı, “İbnü's-Serrâc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000), 21/205.

⁵⁶ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 95.

⁵⁷ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 109.

⁵⁸ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 118.

⁵⁹ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 119.

durum söz konusudur. İlki med harflerinden sonra elifü't-te'nîs gelmesi halinde gerçekleşir. Bunun için حَمْرَاء örneğini vermiştir. Bu hususta el-Ahfeş el-Evsat hariç tüm dilcilerin aynı görüşte olduğunu ifade etmiştir.⁶⁰

Yine bu başlık altında hemzenin hazfedilmesinin kıyâsî ve gayr-i kıyâsî olmak üzere iki çeşidi olduğunu zikretmiştir. Kıyâsî olan hazf, if'âl babındaki bir fiilin müzârî halinde gerçekleşir (أَكْرَمٌ-يُكْرِمُ). Gayr-i kıyâsî hazif ise isim ve fiillerde gerçekleşebilir. İsimlerin ilk harflerinde gerçekleşen hazf için Sîbeveyhi'den şu iki örneği nakletmiştir: اللهُ ve نَاسٍ.

İsimlerin son harfinde gerçekleşen hazf için yine Sîbeveyhi'den سَوَائِيَّة örneğini vermiştir. Kelimenin aslı سَوَائِيَّة şeklindedir. Devamında el-Ahfeş el-Evsat'tan أَشْيَاء ve Ebû Zekeriyâ el-Ferrâ'dan بُرَاء kelimelerini örnek vermiştir.⁶¹

Bu konuda son olarak bir kelimenin aynü'l-fiil veya lâmü'l-fiilinde bulunan hemzenin nakledilmesinin gayr-i kıyâsî olduğunu ifade etmiş, buna örnek olarak أَدْر، شَاكٍ ve Halîl b. Ahmed'e isnad ettiği أَشْيَاء kelimesini örnek vermiştir. Zira Halîl b. Ahmed ve Sîbeveyhi'nin mezhebine göre أَشْيَاء kelimesinin kalıbı لَفْعَاء olup فَعْلَاء vezninin kalb edilmiş halidir. فَعْلَاء ise شَيْء kelimesinin çoğulu olan شَيْئَاء kelimesinin kalıbıdır.⁶²

12. Ahkâm-ı yâ konusunda, üç harfli kelimelere ziyâde olarak gelen yâ harfi için kelimenin birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü veya beşinci harfi olarak gelebildiğini ifade etmiştir. Kelimenin altıncı harfi olarak gelmesine örnek olarak ise el-Asmaî'nin (ö. 216/831)⁶³ عُنَيْكِيَّة kelimesini naklettiğini belirtmiştir.⁶⁴

⁶⁰ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 120.

⁶¹ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 123-124.

⁶² İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 124.

⁶³ Süleyman Tülücü, "Asmaî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1991), 3/499.

⁶⁴ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 128.

13. Tê harfinin hükümlerini açıklarken, bu harfin bir kelimedede asıl, ziyâde veya bedel olarak geldiğini ifade etmiş, Sîbeveyhi'ye göre تُزْتَبُ örneğindeki gibi üç asıl harfi olan kelimenin başına gelen tê harfinin zâid kabul edildiğini belirtmiştir. el-Ahfeş'e göre buradaki tê harfinin, iştikâkla zâid olduğunu da eklemiştir.⁶⁵

14. Ahkâm-ı hê konusunda, bu harfin ziyâde olarak geldiği durumları kıyâsî ve kıyâsî olmayan şekilde ikiye ayırmıştır. Kıyâsî olmayan durumlara örnek olarak, hê harfinin kelimenin başında geldiği هَجْرَع kelimesini el-Halîl b. Ahmed'e isnâd ederek vermiştir.⁶⁶

15. İ'lâl babında, aynü'l-fiili vâv harfi olan ecvef fiillerin ism-i mef'ûlünün nasıl yapılacağı konusunda birkaç görüşe yer vermiştir. Sîbeveyhi'ye göre مَقُول kelimesinde fiilin ism-i mef'ûl kalıbında ortaya çıkan zâid vâv harfi düşmüştür. el-Ahfeş'e göre ise fiilin aslında bulunan vâv harfi hafzedilmiştir. Bir başka görüşe göre de hem asıl hem de zâid olan vâv harfinin hafzedilmediği yerler de vardır. مَسْكٌ مَدُوْفٌ örneğinde olduğu gibi.⁶⁷

16. Ziyâde konusunda, üç harfli bir kelimenin beş harfli kelimeye dönüştürülme türlerini açıklamıştır. Örneğin kelimenin ikinci ve üçüncü harflerinin tekrar etmesi (ضَرَبْرَبْتُ) yahut üçüncü harfinin yerine nûn, kelimenin sonuna da elif harflerinin eklenmesi (ضَرَبْنِي) şeklinde gerçekleşen ziyâde durumlarını vermiştir. Ardından el-Ahfeş el-Evsat'a isnad ettiği ضَرَيْبُ örneğini zikretmiştir. Burada kelimenin üçüncü harfinin yerine şeddeli bir yâ harfi eklenmesi şeklinde ziyade yapılmıştır.⁶⁸

İbnü'd-Dehhân, dilcilerin görüşleri dışında üç farklı gramer kuralında Basra ve Kufe ekolleri arasındaki ihtilaftan bahsetmiştir. Bunlar da şöyledir:

⁶⁵ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 139.

⁶⁶ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 143.

⁶⁷ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 152.

⁶⁸ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 154.

1. Tenâzu‘ konusunda, iki yüklemden sonra tek bir ismin gelmesi durumunda Basralıların bu ismi ikinci yükleme, Kûfelilerin ise birinci yükleme hamlettiğini ifade etmiştir. İbnü’ d-Dehhân, bu konuda ekollerin görüşlerinden bahsetmekle yetinip hangi ekolün görüşünü kabul ettiğini belirtmemiştir.⁶⁹ Konudan özetle bahsedecek olursak “et-Tenâzu‘, fiil cümlesinde iki veya daha fazla yüklem kendilerinden sonra gelmiş ve sayıca kendilerinden az olan bir öğeyi kendine ait kılmak için diğeriyle çekişmesi”⁷⁰ yahut “iki âmilin tek bir ma’ mûle yönelmesi”⁷¹ şeklinde tanımlanabilir. Örneğin eserde geçen *قَامَ وَقَعَدَ زَيْدٌ* ifadesinde iki âmil de *زَيْدٌ* ismini fâil olarak istemektedir. Basralılara göre *زَيْدٌ* ismi *قَعَدَ* fiilinin faili olup *قَامَ* fiili *زَيْدٌ*’in zamiri olan gizli bir *هو*’nin âmilidir.

Kûfeliler ise *قَامَ* fiilini *زَيْدٌ* isminin yüklemi olarak kabul eder. Verilen bir başka örnek ise *ضَرَبْتُ وَضَرَبَنِي زَيْدٌ* ifadesidir. Burada *زَيْدٌ* ismini ilk fiil mef’ûl, ikincisi ise fâil olarak istemektedir. Basra ekolü burada *زَيْدٌ* isminin âmili olma konusunda önceliği ikinci fiile verir. Birinci fiilin mef’ûlü ise zâhir olan isme dönen bir zamir olur. Cümle şu şekilde varsayılır: “*ضَرَبْتُهُ وَضَرَبَنِي زَيْدٌ*”. Kûfe ekolü belirtilen zâhir ismi birinci fiilin mef’ûlü olarak görür ve ifadeyi şu şekilde kabul ederler: “*ضَرَبْتُ زَيْدًا وَضَرَبَنِي هُوَ*”.⁷²

2. İbnü’ d-Dehhân, sarf bölümünde ele aldığı son konu olan şiirde zarûret bahsinde gramer kurallarının şiirlerde zaruret halinde dikkate alınamayabileceğinden, kelamda caiz olmayan bir şeyin şiirde kabul edilebilir olduğundan bahsetmiştir. Gayr-i munsarif bir kelimenin munsarif olması, mankûs bir ismin kesra ve damme hareketlerini alabilmesi, gayr-i munsarif mu’tel bir fiilin cer halinde sahih fiil olarak değerlendirilmesi gibi zaruret durumlarını sıralamıştır. Açıklamasının devamında maksûr kelimelerin memdûd ve munsarif bir kelimenin gayr-i munsarif gibi kullanılması şeklinde gerçekleşen iki zarûrî durumun Kûfe ekolü tarafından kabul

⁶⁹ İbnü’ d-Dehhân, *Kitâbü’ l-Fusûl*, 41.

⁷⁰ Abdurrahman Özdemir, “Arapça’da İki veya Daha Fazla Yüklem Bir Öğeyi Sahiplenme Mücadelesi: Tenâzu’”, *Dini Araştırmalar* 8/22 (Haziran 2005), 301.

⁷¹ Özdemir, “Tenâzu’”, 301.

⁷² İbnü’ d-Dehhân, *Kitâbü’ l-Fusûl*, 41; Özdemir, “Tenâzu’”, 301, 306.

Haberleri ise mef'ûle benzer ve takdîm edilmeleri konusunda farklılık gösterirler. Başında ما edatı olmayan nâkıs fiillerin haberi hem bu nâkıs fiillerin hem de isimlerinin önüne geçebilirken başında ما edatı olan nâkıs fiillerin haberi sadece bu fiillerin isimlerinin önüne geçebilir. Konuyu bu şekilde açıklayan İbnü'd-Dehhân, ardından Hicaz lehçesinin görüşüne yer vererek 'leyse'ye benzeyen ما edatının haberinin, isminden önce gelemeyeceğini belirtmiştir.⁸⁰

Konunun devamında Temîm ve Hicaz lehçelerinin ما edatı hakkındaki görüşlerini karşılaştırmıştır. Buna göre Temîm lehçesi, mübteda ve haberin başına gelen ما'nın hiçbir değişiklik meydana getirmediği görüşünü desteklerken Hicaz lehçesi, ما'nın cümlede ليس gibi amel ettiğini ifade eder.⁸¹

2. Hikâye bâbında İbnü'd-Dehhân, مَنْ زَيْدٌ örneğinde olduğu gibi مَنْ edatının özel isimle birlikte zikredilip hikâye olarak kullanılmadığı soru cümlelerinde özel ismin üç irab durumunda da merfû olarak geldiğini belirtmiştir. Bu özel isme yapılan atfin irabının ise Hicaz ve Temîm lehçelerine göre merfû olduğunu belirtmiştir.⁸²

3. Mevsûl ve sıla cümlesi konusunda, mevsûlün isim ve harf olmak üzere iki çeşit olduğunu ve isim olan mevsûllerin الَّذِي، الَّتِي، مَا، مَنْ ve أَيِّ olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte Tay lehçesinde ذُو، Temîm ve Hicâz lehçelerinden birinde الأُلَى ve ماذا'nin ism-i mevsûl kabul edildiğini belirtmiştir.⁸³

Eserde dikkat çeken başka bir husus ise terhîm, imâle, mef'ûlün leh gibi gramer konularının özet biçimde tanımı bulunurken; bedel, istisnâ, nidâ, mef'ûlün ma'ah gibi

⁸⁰ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 16.

⁸¹ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 17.

⁸² İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 89.

⁸³ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 109.

bir takım konuların tanımları verilmeden varsa türleriyle ilgili bilgi veya konuyla ilgili kurallar verilerek konuya giriş yapılmıştır. Bunu birkaç örnek üzerinde incelemek faydalı olacaktır. Örneğin mef'ûlün leh konusunu şöyle açıklamıştır:

المفعول له مقدر بالكلام، وهو السبب الذي لأجله فُعل ذلك الفعل، ويعتبر بأنه جواب (لم؟)، نحو قولك: جئتكَ حذر الشرِّ. ويكون معرفة ونكرة، وهو مصدر من غير لفظ الفعل العامل فيه.⁸⁴

“el-Mefûlü leh, söylenen sözde fiilin ne için yapıldığını belirten sebeptir. Fiile sorulan ‘niçin?’ sorusunun cevabıdır. Örneğin: Sana kötülükten sakınmak için geldim. Marife ve nekra olabilir. Âmil fiil ile aynı kökten olmayan bir masdardır.” ifadesinde görüldüğü üzere konuya oldukça muhtasar bir tanım ile başlamıştır. Ardından örnek vermiş ve konuyla ilgili kuralları belirtmiştir. Bir diğer örneğimiz olan istisnâ konusunu ise şu şekilde açıklamıştır:

الاستثناء على ضربين: ضربٌ يكون المستثنى فيه من موجب. وضربٌ يكون من غير موجب. فالموجب لا يخلو أن يكون متصلاً في الجنسية أو منقطعاً عنها، وكلاهما منصوب لفظاً أو موضعاً، نحو: جاءني القومُ إلا زيداً، و: هلك القومُ إلا الدار. غير الموجب في هذا الباب على ضربين: أحدهما أن يكون العامل مفرغاً فيتسلط على معموله. والثاني أن يكون مشغولاً بمعموله...⁸⁵

“İstisnâ iki çeşittir. Mûceb (olumlu) cümleden sonra gelen müstesnâ ve gayr-i mûceb (olumsuz) kelimadan sonra gelen müstesnâ. Mûceb cümlede müstesnâ ile müstesnâ minh aynı cinsten olabildiği gibi farklı cinsler de olabilir ve her iki durumda da müstesnâ hem lafzen hem mahallen mansûbtur. Örneğin: Zeyd hariç insanlar geldi, bir ev hariç topluluk yok oldu. Gayr-i mûceb iki çeşittir. Birincisi âmilin, amel edeceği bir müstesnâ minh olmadığından müstesnâyı irab bakımından direk etkilemesidir. İkincisi de âmilin mâmülünü etkilemesi..” ifadesinde görüldüğü üzere İbnü'd-Dehhân konuya bir tanımla başlamayıp direk konuya giriş yaparak istisnâ türlerini ve örneklerini zikretmiştir.

2.3. Kitâbü'l-Fusûl'ün Kaynakları

İbnü'd-Dehhân, eserde hiçbir kitap isminden bahsetmemekle birlikte daha önce de ifade ettiğimiz üzere bazı dil alimlerinin isimlerini zikrederek görüşlerine yer vermiştir. Bunlar Sîbeveyhi, Ebü'l-Hasen el-Ahfeş el-Evsat, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-

⁸⁴ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 23.

⁸⁵ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 26.

Ferrâ, Halîl b. Ahmed, Ebû Ali el-Fârisî, Yûnus b. Habîb, Ebû Sa'îd el-Asmaî, Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî İbnü's-Serrâc ve Ebû Osmân el-Mâzinî olmak üzere dokuz alimdir. Bu isimlerden yola çıkarak İbnü'd-Dehhân'ın etkilendiği, eserinin kaynağı olan veya olabilecek yazılı kaynakları belirtmeye ve *Kitâbü'l-Fusûl* ile adı geçen dilcilerin kitaplarını veya görüşlerini karşılaştırarak eserdeki etkinin boyutunu ortaya koymaya çalışacağız.

2.3.1. *el-Kitâb*

İbnü'd-Dehhân'dan yaklaşık dört asır önce yaşayan dil alimi Sîbeveyhi, günümüze ulaşan Arap diline dair ilk kapsamlı gramer kitabı olan *el-Kitâb*'ın yazarı ve Basra nahiv ekolünün kurucusudur.⁸⁶ *el-Kitâb* adlı eserin *Kitâbü'l-Fusûl*'ün kaynaklarından biri olduğunu gösteren en belirgin karine, İbnü'd-Dehhân'ın eserinin toplam 12 yerinde Sîbeveyhi'nin görüşlerine yer vermiş olmasıdır. Zira bu görüşlerin, *el-Kitâb* adlı eserde birebir geçtiğini görmekteyiz. Örneğin, Sîbeveyhi'ye isnat ettiği “cinsini nefyeden ۞ edatının başına gelen istifham hemzesi eğer temennî manası barındırırsa, bu edatın mübteda konumunda olmayacağı ve hükmünün değişeceği bilgisi”⁸⁷ *el-Kitâb* adlı eserdeki ‘lâ ile nefy’ başlığı altında geçmektedir.⁸⁸ İbnü'd-Dehhân, cemi teksîr bâbında üç harfli müfred kelimelerin çoğul formlarından bahsederken⁸⁹ Sîbeveyhi'nin فِعْلٌ ve فِعْلٌ formlarını saymadığını belirtmiştir. *el-Kitâb*'ın cemi teksîr babında bu iki kalıbın geçmediğini görmekteyiz.⁹⁰

el-Kitâb'ın, eserimizin kaynaklarından biri olabileceğini gösteren bir başka karine, kitapta şevâhid olarak kullanılan ayet ve beyitlerin bir kısmının *Kitâbü'l-Fusûl*'de de delil olarak getirilmesidir. Bu ayetler şunlardır:

⁸⁶ Geniş bilgi için bkz. Mehmet Reşit Özbalkıç, “Sîbeveyhi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009), 37/130-134.

⁸⁷ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 47.

⁸⁸ Ebû Bîşr 'Amr b. Osmân b. Kanber Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1408/1988), 2/307.

⁸⁹ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 59.

⁹⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/626-650

1. ﴿ وَهُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَهُمْ ﴾⁹¹
2. ﴿ وَلَا تَ حِينَ مَنَاصِرِ ﴾⁹²
3. ﴿ إِنَّ تَتُوبَا إِلَى اللَّهِ فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا ﴾⁹³
4. ﴿ خُذُوهُ فَغُلُّوهُ ﴾⁹⁴
5. ﴿ وَاللَّيْلَ إِذَا يَسِرِ ﴾⁹⁵
6. ﴿ كَلَّا لَئِن لَّمْ يَنْتَه لَنَسْفَعَا بِالنَّاصِيَةِ ﴾⁹⁶

Beyitler ise şunlardır:

1. وَقَدْ بَدَا هَنَكِ مِنَ الْمِثْرِرِ⁹⁷
2. أبا خُرَاشَةَ أَمَا أَنْتَ ذَا نَفَرٍ فَإِنَّ قَوْمِي لَمْ تَأْكُلْهُمُ الصَّبْعُ⁹⁸
3. غَدَتُ مِنْ عَلَيْهِ بَعْدَ مَا تَمَّ ظِمُّوْهَا⁹⁹

İki eserin gramere dair görüşlerinin büyük oranda benzerlik göstermesini de bir başka karine olarak düşünmekteyiz. Zira *el-Kitâb*, Basra nahiv ekolünün görüşlerini içermekte olup *Kitâbü'l-Fusûl*'de de hâkim ekolün Basra olduğu görülmektedir. Bununla birlikte eserimizde önce nahiv ardından sarf bilgisi verilmiş olup bu sıralama *el-Kitâb* adlı eserde de görülmektedir.

⁹¹ el-Bakara 2/91; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/87.

⁹² Sâd 38/3; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/58, 60.

⁹³ et-Tahrîm 66/4; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/621.

⁹⁴ el-Hâkka 69/30; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/189.

⁹⁵ el-Fecr 89/4; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/185.

⁹⁶ el-Alak 96/15; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 5/510.

⁹⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/203.

⁹⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/293.

⁹⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/231.

Sîbeveyhi eserinin birçok yerine açık bir şekilde hocaları Yûnus b. Habîb'e ve Halîl b. Ahmed'e referansta bulunmuştur.¹⁰⁰ İbnü'd-Dehhân'ın bu dil alimlerinin birtakım görüşlerini de *el-Kitâb* aracılığıyla eserine alması mümkündür.

2.3.2. *el-Îzâh ve't-Tekmile*

İbnü'd-Dehhân'dan yaklaşık bir buçuk asır önce yaşamış olan Ebû Ali el-Fârisî, Basra nahiv ekolüne mensub bir dilcidir. İbnü's-Serrâc ve Ebû İshak ez-Zeccâc'ın öğrencisi ve İbn Cinnî'nin hocasıdır. Meşhur nahiv kitabı olan *el-Îzâh* ve onun tamamlayıcısı olma vasfını taşıyan sarf kitabı *et-Tekmile* eserlerinin yazarıdır.¹⁰¹ Bu eserin *Kitâbü'l-Fusûl*'ün kaynaklarından biri olabileceğinin karinesi, İbnü'd-Dehhân'ın bedel konusunda el-Fârisî'nin görüşünü dile getirmiş olmasıdır. Eseri metot açısından incelerken bahsettiğimiz üzere bedel harfleri konusunda farklı görüşlere yer vermiş ve birçoğunun kime ait olduğunu belirtmemiş fakat el-Fârisî'nin on iki bedel harfi bulunduğu dair ifadesini zikretmiştir.¹⁰² Bu görüşün *el-Îzâh* eserinin bedel konusunda aynen geçtiği görülmektedir. Aynı zamanda İbnü'd-Dehhân'ın *el-Îzâh* eserini şerh etmiş olması onun bu eserden etkilenme olasılığını da artırmaktadır.

2.3.3. *el-Usûl fi'n-Nahv*

İbnü'd-Dehhân'dan yaklaşık iki asır önce yaşayan İbnü's-Serrâc Arap dilindeki dağınık malzemeyi toplayan ve döneminin önde gelen dilcilerinden biridir. Basra nahiv ekolünün mensubudur. Eseri *el-Usûl*'de Sîbeveyhi'nin *el-Kitab*'ındaki konuları toplayıp farklı bir tasnif geliştirmiştir.¹⁰³ İbnü'd-Dehhân'ın bu eserden faydalandığını düşündüren karine, masdarlar konusunu açıklarken *فَعْلٌ* kalıbında gelen masdarlara *قَالَ* örneğini vermiş ve bunun için İbnü's-Serrâc'ı referans göstermiş olmasıdır. Zira bu örnek *el-Usûl* adlı eserin masdarlar babında bizzat geçmektedir.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Özbalıkçı, "Sîbeveyhi", 37/130.

¹⁰¹ Geniş bilgi için bkz. Mehmet Reşit Özbalıkçı, "Ebû Ali el-Fârisî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994), 10/88-90.

¹⁰² İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 118.

¹⁰³ Yazıcı, "İbnü's-Serrâc", 21/205.

¹⁰⁴ Ebû Bekr Muhammed es-Serî İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, thk. Abdülhüseyn el-Fetlî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/1999), 3/86.

2.3.4. *el-Lüma'*

İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*'de İbn Cinnî'yi yahut *el-Lüma'* adlı eserini zikretmemekle birlikte birtakım meseleleri ele alış biçiminin İbn Cinnî'ye benzemesi ve eserleri arasında *el-Lüma'* kitabının şerhinin bulunması bu eserden faydalanmış olabileceğini düşündürmektedir.

Babların tertîbi açısından *Kitâbü'l-Fusûl* ile *el-Lüma'* benzerlik gösterir. Zira iki eserde de nahve dair bir mukaddimenin ardından merfûât, mansûbât, mecrûrât ve tevâbî konuları ele alınmakta, nahiv meselelerinin ardından sarf konularına geçiş yapılmaktadır. Şevâhidlerinin aynı olmamasına, *el-Lüma'* adlı eserinde tasrîf bâbı bulunmamasına ve *Kitâbü'l-Fusûl*'ün *el-Lüma'*ya kıyasla daha özet bir kitap olmasına rağmen iki kitabın metodu, tertîbi ve konuları ele alış biçiminin oldukça benzer olması, bu eserin *Kitâbü'l-Fusûl*'ün kaynağı olabileceği düşüncesini doğurmaktadır.¹⁰⁵

2.4. *Kitâbü'l-Fusûl*'ün Şerhi

Kitâbü'l-Fusûl'ün tespit edebildiğimiz tek şerhi, İbnü'l-Esîr künyesiyle meşhur olan Ebü's-Se'âdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî'ye (ö. 606/1210) ait olan *el-Bedî' fi 'ilmi'l-'Arabiyye (el-Bedî' fi şerhi'l-Fusûl, el-Bedî' fi'n-nahv)* adlı eserdir. Kaynaklarda *Kitâb latîf fi san'ati'l-kitâbe*¹⁰⁶ ve *Tehzîbü Fusûli İbni'd-Dehhân*¹⁰⁷ isimleriyle de geçmektedir.

İbnü'l-Esîr, hicrî 544 yılında Cizre'de doğmuş ve 565 yılında Musul'a yerleşmiştir. Burada Arap dili eğitimi almış ve İbnü'd-Dehhân'ın talebelerinden biri olmuştur. 606 tarihinde Musul'da vefat etmiştir.¹⁰⁸

İbnü'l-Esîr *el-Bedî'* adlı eserinin mukaddimesinde, İbnü'd-Dehhân'ın *el-Fusûlü'n-nahviyye* adlı eserinin *Buğyetü'r-râgıb fi tehzîbi'l-Fusûli'n-nahviyye* adıyla muhtasar halini yazdığını belirtmiş ancak bu kitap kaybolmuştur. *el-Bedî'* eseriyle ise yazdığı bu muhtasar kitabı şerh ettiğini ifade etmiştir. Şunu belirtmekte fayda var ki bu şerhin

¹⁰⁵ Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bagdâdî, *el-Lüma' fi'l-'Arabiyye*, thk. Semîh Ebû Muglî (Amman: Dâru Mecdlâvî, 1409/1988).

¹⁰⁶ Koçkuzu, "Mecdüddîn İbnü'l-Esîr", 21/28.

¹⁰⁷ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 17/76.

¹⁰⁸ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 17/71.

mukaddimesi dışında hiçbir yerinde *Kitâbü'l-Fusûl* ve *Buğyetü'r-râgıb* eserleri zikredilmemiştir.¹⁰⁹

İbnü'l-Esîr eserini İbnü'd-Dehhân'ın tasnifine göre yazmamakla birlikte ele aldığı meselelerde onun görüşlerine dayanmış, bazen onun cümle ve örneklerini, açıklamalarında aynen aktarmıştır. Örneğin İbnü'd-Dehhân eserinin girişinde kelimenin tanımını şu şekilde yapmıştır:

الكَلِمَةُ عبارة عن اللفظة الواحدة؛ وقد تقع على الجملة. تقول العرب: لِفُلَانٍ كَلِمَةٌ شَاعِرَةٌ، أَي

قصيدة.¹¹⁰

İbnü'l-Esîr ise tanımını şu şekilde yapmıştır:

أما الكلمة: فلها حقيقةٌ و مجاز، أما الحقيقة فهو: كونها عبارة عن اللفظ من الكلام تقول العرب:

لِفُلَانٍ كلمةٌ شاعِرَةٌ، أَي: قَصِيْدَةٌ...¹¹¹

Görüldüğü üzere İbnü'l-Esîr, hocasının tanımını esas alarak ana metni korumuş yalnızca cümledeki tanımı daha açıklayıcı hale getirmiştir.

Bu şerhte kaynak olarak İbnü'd-Dehhân'ın *el-Gurre fî Şerhi'l-Lüma*'sından, Ebû Ali el-Fârisî'nin *Kitâbü't-Tekmile*'sinden, İbn Cinnî'nin *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*'ından, İbnü's-Serrâc'ın *el-Usûl fi'n-nahv*'inden, ez-Zemahşerî'nin *el-Mufasssal*'ından ve es-Sîrâfî'nin *Şerhu's-Sîrâfî 'ale'l-kitâb*'ından faydalanmıştır.¹¹²

el-Bedî' eserinin metodu incelenecek olursa diğer gramer kitaplarından farklı bir düzene sahip olduğu ve daha önce kullanılmamış bir bab sistemiyle telif edildiği görülür. Şöyleki nahiv ve sarf konuları arasında bir ayrıma gidilmemiş bunun yerine eser avârîzu'l-kelim ve zevâtü'l-kelim olmak üzere iki kısma ayrılmış ve gramer konuları bu kısımlara özenle dağıtılmıştır; ancak bazı bablar olması gereken yerlerinde ele alınmamıştır. Eserin birinci kısmında yirmi bab olup burada nahiv, kelime, cümle ve

¹⁰⁹ Mecdüddîn İbnü'l-Esîr, *el-Bedî' fî 'ilmi'l-'Arabîyye*, thk. Fethî Ahmed Aliyyüddîn (Mekke: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 2000) 1/76, 115.

¹¹⁰ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 1.

¹¹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Bedî' fî 'ilmi'l-'Arabîyye*, 1/7.

¹¹² İbnü'l-Esîr, *el-Bedî' fî 'ilmi'l-'Arabîyye*, 1/115-117.

kelâma dair tanımlar, mu‘rab, mebnî, irâb, binâ, mübteda, haber, fâil, nâibu‘l-fâil, mef‘ûller, mef‘ûle benzeyenler, mecrûrât, tevâbi‘, nidâ, avâmil, kem, nûn-ı tevkîd, iki sâkinin bir araya gelmesi, vakf ve hikâye konuları ele alınmıştır. Kitabın ikinci kısmında ise marife-nekra, müzekker-müennes, maksûr-memdûd, tesniye, cem‘, tasgîr, neseb, istifhâm, mevsûlât, gayr-i munsarif, aded, hemzeler, imâle, kitâbet, hıtâb, binâlar, masdarlar, tasrîf, idgâm, şiiirde zarûret olmak üzere yirmi bâb bulunur.¹¹³

İbnü‘l-Esîr’in gramer kurallarını bablara ayırmadaki özgünlüğü babların içeriğinde, konuları bölümlere ayırmasında da görülür. Örneğin on beşinci bab olan avâmil babını; fiiller, âmil isimler ve âmil harfler olmak üzere üç kısma ayırmıştır. Birinci kısım olan fiiller konusunu yine sekiz tür olarak ele almış, bazı türleri, kendi içinde bölümlere ayırmış, son türün başlığını ise dört fasıl şeklinde ele almış, fasılları da kendi içinde yine bölümlere ayırmıştır. Bu taksim ve tefrîât, okuyucunun zihninde konuların karmaşık değil de birçok bölüme ayrılmış bir şekilde yerleşmesini sağlayan, üzerine oldukça detaylı çalışılmış bir sistemi ortaya koymaktadır.¹¹⁴

Türkiye’de Âtîf Efendi Kütüphanesi ve Amerika’da Princeton Üniversitesi Kütüphanesi’nde yazmaları bulunan eser üzerine 1986 yılında Sâlih b. Hüseyin el-Âyid tarafından bir doktora çalışması yapılmıştır.¹¹⁵ 2000 yılında Fethi Ahmed Aliyyüddîn tarafından Mekke’de iki cilt halinde tahkik edilmiştir.¹¹⁶

¹¹³ İbnü‘l-Esîr, *el-Bedi‘ fi ulmi‘l-‘Arabiyye*, 1/69-74.

¹¹⁴ İbnü‘l-Esîr, *el-Bedi‘ fi ulmi‘l-‘Arabiyye*, 1/71-75.

¹¹⁵ Koçkuzu, “Mecdüddîn İbnü‘l-Esîr”, 21/29.

¹¹⁶ İbnü‘l-Esîr, *el-Bedi‘ fi ulmi‘l-‘Arabiyye*, 1/162-163.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KİTABÜ'L-FUSÛL ADLI ESERİN TAHLİLİ

İbnü'd-Dehhân'ın *Kitâbü'l-Fusûl* adlı eseri, kitabın tahkik edilmiş halinin düzeni takip edilerek ve konu başlıkları olduğu şekilde aktarılarak tahlil edilmeye çalışılmıştır.

3.1. Nahve Dair Mukaddime

İbnü'd-Dehhân mukaddimesine “kavl”, “kelime” ve “kelâm” sözcüklerini tanımlayarak başlamıştır. Söz (القَوْل), anlamlı olsun veya olmasın telaffuz edilen şeyin bir türü iken kelime (الكلمة), tek lafızdan ibaret olup cümle şeklinde de gelebilir. Kelimenin çoğulu kelimât (كلمات), cins hali ise kelim (الكلم) biçimindedir. Anlamlı her lafız da kelâm (الكلام)'dır. Kelimenin tek başına bir anlam ifade ettiği türlerine isim ve fiil, kendinden sonra gelen bir kelimeyle anlam kazanan türüne de harf denir. İsim, belirli bir zaman diliminden soyutlanmışken fiil belirli bir zamanla ilişkilidir. İsimlerin başına elif-lam takısı veya harfi cer gelebilir.

Bir cümlenin iki isimle kurulabilmesi için زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ örneğinde olduğu gibi birinci isim hakkında bilgi verici bir mananın ikinci isimde bulunması şartı vardır. Yine يَا زَيْدٌ ve قَامَ زَيْدٌ örneklerinde olduğu gibi bir fiil veya nidâ harfiyle bir isim yine bu şart ile bir araya geldiklerinde anlamlı bir cümle olabilir.¹

Bu başlık altında aktardığımız bilgilerden de anlaşılacağı üzere konular arasında bir kopukluk vardır. Bu da eserin bu bölümündeki bazı bilgilerin kaybolduğuna işaret etmektedir.

3.1.1. Mu‘rab ve Mebnî

İrab, sözlükte beyân yani açıklama ifade etme anlamına gelip ıstılahta lafzî veya manevî âmillerin değişmesiyle kelimenin son harekesinin hükmen yahut lafzen değişmesidir.

¹ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 1-2.

Buna göre irab isimlerde asıl, fiillerde fer' kabul edilir. Aslî irâb alametleri raf' durumunda damme (هَذَا زَيْدٌ), nasb durumunda fetha (رَأَيْتُ زَيْدًا), cer durumunda kesra (مَرَرْتُ بِزَيْدٍ) ve cezm halinde de sükûn (لَمْ يَضْرِبْ)'dur. İrab hareketlerle olduğu gibi fer'î alamet olan harflerle de yapılabilir. Bunlar elif (رَأَيْتُ أَخَاكَ), yâ (مَرَرْتُ بِأَخِيكَ), vâv (جَاءَنِي أَخُوكَ) ve nûn (يَضْرِبُونَ) harfleridir.²

Mu'rab kelimeler, son harekesi cümledeki yerine göre değişebilen isimler ve bir kısım muzari fiiller olmak üzere iki türdür. Mu'rab isimler harfe benzemez, onun taşıdığı manayı içermez ve onun cümledeki görevini yapmaz. Bu isimler ikiye ayrılır: İlki رَجُلٌ ve زَيْدٌ kelimeleri gibi munsarif olan yani damme, fetha, kesra alabilen ve şibih fiil olmayan, ikincisi فاطمة örneğindeki gibi gayr-i munsarif olan isimlerdir.³

Muzârî fiiller mu'rab olmaları bakımından isimlere benzer. Çünkü isimlerin harflerle husûsi anlam kazanması gibi fiiller de umûmî bir anlam ifade ederken başına aldığı muzâra'at harfleriyle husûsî bir anlam kazanır. Bu sebeple muzâra'ata müşâbehe denilmiştir. Mu'rab muzârî fiiller, başında mütekellim hemzesi (أَقُومُ أَنَا), muhatap ve gâibe tâ'sı (تَقُومُ أَنْتَ، تَقُومُ هِيَ), gâib müzekker yâsı (يَقُومُ هُوَ) ve mütekellim nâ'sı (نَقُومُ) bulunan fiiller olmak üzere dörde ayrılır.

İrab mahalli yalnızca kelimenin sonudur. İrab hallerinden raf' ve nasb isim ve fiillerde görülürken, cer hali yalnızca isimlerde, cezm hali ise yalnızca fiillerde görülür. Ayrıca bir isim nasb ve cer halinde gelebilmesi için mutlaka bir âmile ihtiyaç duyar; ancak raf' halinde gelmesi için lafzî bir âmile ihtiyaç duymaması sebebiyle raf' hali diğer irab hallerinden önce gelir.⁴

² İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 2-4.

³ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 2.

⁴ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 4-5.

Mebnîlik kelimenin son harfindeki hareke veya sükûn halinin değişmemesi olup, fiil ve harflerde asıl, isimlerde fer‘ kabul edilmiştir. Mebnî kelimeler nûnu nisve (يَضْرِبَنَّ) ve nûnu te‘kîd (يَضْرِبَنَّ، يَضْرِبَنَّ) alan muzari fiil, mâzî fiil (ضَرَبَ), lâm harfi almamış emir fiil (اضْرِبْ), tüm harfler, harfe benzeyen isimler (الَّذِي), harf konumunda bulunan (أَيْنَ) ve harf manası içeren kelimeler (أَمْسِ)’dir. Mebnîlerin damme, fetha, kesra ve sükûn olmak üzere dört alameti vardır. Damme üzere mebnî isimlere مُنْذُ ve بَعْدُ, harf için مُنْذُ örnek verilebilir. Damm üzere mebnî bir fiil yoktur. Kesr üzere mebnî isimler için أَمْسِ ve هَوْلَاءُ örnek verilebilir.⁵ Feth üzere mebnî olan isimlere أَيْنَ ve كَيْفَ, fiiller için tüm mazi fiiller, harf için de إِنَّ örnek gösterilebilir. Sükûn üzere mebnî olan isimler için مَنْ ve كَمْ, fiiller için lâm harfi almamış tüm emir fiiller, harf için ise مِنْ ve هَلْ edatları zikredilebilir.⁶

3.1.2. Sahih ve Mu‘tel

Mu‘rab isimler, irab harfinin sahih ve mu‘tel olmasına göre ikiye ayrılır. Sahih bir ismin sonunda vâv, yâ ve elif harfleri bulunmaz. Mu‘tel bir ismin sonu illetli harfi yâ ise harf-i ta‘rif alması durumunda, raf‘ ve cer hallerinde illet harfi sâkin okunur, nasb halinde ise fetha ile harekelenir. Örn: رَأَيْتُ الْقَاضِيَّ ve مَرَرْتُ بِالْقَاضِيِّ، هَذَا الْقَاضِيِّ. İrab harfi yani son harf elif ise maksûr olarak isimlendirilir; üç irab durumunda da هَذِهِ عَصَا gibi kalır ve harekesi değişmez. Maksûr isim, munsarif ve gayr-i munsarif olarak ikiye ayrılır. Munsarif, عَصَا kelimesinde olduğu gibi tenvin alan; gayr-i munsarif ise حُبْلَى kelimesindeki gibi tenvin almayan maksûr isimlerdir. Bu iki tür isim, harf-i ta‘rif aldığı veya muzâf olduğunda munsarif-gayr-i munsarif ayrımı ortadan kalkar.

⁵ İbnü’ d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 3-4.

⁶ İbnü’ d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 4.

İsm-i fâilde bulunan illetli irab harfinin vâv olması durumunda bu harf, kendisinden önceki harfin harekesi kesra ise yâ harfine dönüşür ve دَاعٍ kelimesi gibi mankûs isim olur. Vâv harfinden önceki harfin harekesi damme ise kesraya, vâv harfi de yâ harfine dönüşür ve أَذِلٌّ kelimesindeki gibi mankûs isme mülhak olur. Eğer mâkabli fetha ise vâv harfi, elife dönüşür ve bu kelime maksûr isim olur. Bu harf değişimleri sebebiyle Arap dilinde, harekeli bir harften sonra gelen vâv harfi, mu'rab isimlerin sonunda bulunamaz ancak bunun tek istisnası raf' durumundaki esmâ-i sittedir.⁷

Kelimenin sonunda gelen vâv ve yâ harflerinin öncesi sâkin olursa tüm irab hallerini alır. عَزُو، عَدُوٌّ، ظَنِيٌّ ve صَبِيٌّ örneklerinde olduğu gibi sâkin olan harfin, irab harfinin cinsinden olup olmamasının bir önemi yoktur.⁸

كِسَاء ve حَمْرَاء kelimelerinde olduğu gibi kendisinden önceki harfi elif olan hemzeye, kelimenin sonunda gelmesi durumunda memdûd، قَارِيٌّ örneğindeki gibi kendisinden önceki harfi elif olmayan hemzeye mehmûz denilir. Her ikisi de sahih harflerdir.⁹

3.1.3. Altı İsim (Esmâ-i sitte)

Altı isim, mütekellim yâ'sı hariç zamire ve bir isme muzâf olduğunda irabı harf ile yapılır. Bu kelimelerin raf' alameti vâv, nasb alameti elif, cer alameti ise yâ harfidir. Örneğin:

هَذَا أَبوكَ وَأَخوكَ وَحَموكَ وَهَنوكَ وَفوكَ وَذو مالٍ، رَأَيْتُ أَباكَ وَأَخاكَ وَحَماكَ وَهَناكَ وَفاكَ وَذا مالٍ،
مَرَرْتُ بِأبيكَ وَأَخيكَ وَحَميكَ وَهَنيكَ وَفيكَ وَذِي مالٍ.¹⁰

İbnü'd-Dehhân'ın bu açıklaması Basra ekolüne ait bir görüştür. Çünkü Kûfe ekolü bu altı ismin irabının sadece harf ile yapılmadığını, bu kelimelerin irabı değişikçe illet harfinden önceki harfin harekesinin de buna göre değişmesi sebebiyle raf' alametinin

⁷ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 5-6.

⁸ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 6.

⁹ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 6.

¹⁰ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 6-7.

damme ve vâv, nasb alametinin fetha ve elif, cer alametinin kesra ve yâ harfi olduğunu söyler. Basra ekolü ise bu isimlerin irabının sadece harf ile yapıldığını, bir kelimedede iki irab alametinin bir arada bulunmasına gerek olmadığını ifade etmiştir.¹¹

3.1.4. *Müsennâ'nın İrabı*

Fiil ve harflerin dışındaki bazı isimlerin tesniyesi, raf' halinde جَاءَنِی الرَّيْدَانِ örneğinde olduğu gibi müfred haldeki isme elif ve meksûr bir nûn, cer ve nasb halinde رَأَيْتُ الرَّيْدَيْنِ ve مَرَرْتُ بِالرَّيْدَيْنِ örneklerinde olduğu gibi mâkabli meftûh bir yâ ve meksûr bir nûn eklenerek yapılır. Elif ve yâ irab harfleridir. Kelimenin sonundaki nûn ise vasıl ve vakıf halinde kalırken muzâf olduğunda hafzedilir.¹²

3.1.5. *Çoğulların İrabı*

İki çeşit çoğul vardır. İlki müfred kelimeler gibi irabı harekeler ile yapılan düzensiz çoğullar (cemi teksîr), ikincisi tesniyeler gibi irabı harfle yapılan cemi müzekker sâlimlerdir. Cemi teksîr, müfredin şekli değişen çoğul türüdür ve âdeta kırılan bir kap gibidir. Genelde müzekker-müennes, âkil-gayr-i âkil mükesser isimlerde olur. Örneğin: هُنُودٌ, جِبَالٌ, رِجَالٌ. Sâlim çoğullar ise hâs ve mütevassıt olmak üzere ikiye ayrılır. Cemi müzekker hâs, cem-i müennes ise mütevassıttır. Müzekker sâlim özel isimlerin çoğulu müfred sîgasının sonuna, raf' halinde mâkabli lafzen ya da takdîran mazmûm olan vâv ve meftûh bir nûn, nasb ve cer halinde mâkabli lafzen ya da takdîran meksûr olan yâ ve meftûh bir nûn getirilmesiyle yapılır.

Örneğin: مَرَرْتُ بِالرَّيْدَيْنِ, رَأَيْتُ الرَّيْدَيْنِ, جَاءَنِی الرَّيْدُونَ.¹³

3.2. Nahiv

3.2.1. *Merfû'ât*

3.2.1.1. *Mübteda*

¹¹ el-Enbârî, *el-İnsâf fi mesâilî'l-hılâf*, 1/19-20.

¹² İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 7.

¹³ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 7-8.

Mübteda üç çeşit olup ikincisi haberden sonra gelmesi (te'hîri) zorunlu olan mübtedadır. كيف زيدٌ؟ örneğinde olduğu gibi haberin cümlenin başında gelmesi gerektiğinde ve عليك مالٌ örneğinde olduğu gibi dua anlamı içermeyen bir ifadede mübtedanın nekra olması durumunda te'hîr gereklidir. Üçüncü çeşidi ise takdîm ve te'hîri câiz olan mübtedadır. Bunun için mübtedanın marife haberin ise cümle veya nekra müfred isim şeklinde olması gerekir.

Mübteda iki çeşittir: Ya Zeyd (زيد) gibi ism-i zat ya da vurmak (الضرب) gibi bir eylem olur.

Bir ism-i fâilin başına istifham hemzesi yahut nefiy harfi olan mâ (ما) gelirse bu kelime ibtidâ olması hasebiyle merfû olur ve mâmülû, haberin yerine geçer. Güçlü olan görüşe göre bu kelimenin ikil ve çoğul yapılması câiz değildir.

Örn: ¹⁴ ما قائمٌ غلامًاك ve قائمٌ أخواك؟

İbnü'd-Dehhân'ın 'ibtidâ olmasıyla merfû olur' anlamına gelen ارتفع بالابتداء ibaresi Basra ekolünün kullandığı bir tabirdir. Buna göre mübtedanın merfû olmasının sebebi haber değil âmili ma'nevî olan ibtidâ sebebiyledir. Oysaki Kûfe ekolünde mübtedayı merfû yapan âmil haberdir.¹⁵

3.2.1.2. Haber

Haber, ibtidâ (başta bulunma) ve mübteda ile merfu' olup iki çeşittir. Birincisi mübteda ile merfû olup قائم örneğinde olduğu gibi gizli zamir içeren bir fiilimsi veya أَخُوكَ örneğinde olduğu gibi fiilimsi dışı bir isim olan haberdir. İkincisi ise bunların dışında kalan tüm haber çeşitleridir. Bunlar ise beş tanedir:

1. Harf-i cer içeren haber. Örneğin: زَيْدٌ مِنَ الْكِرَامِ

¹⁴ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 11.

¹⁵ el-Enbârî, *el-İnsâf fi mesâili'l-hılâf*, 1/44.

2. Zarf olan haber, zaman ve mekân zarfı olmak üzere iki türdür. Zaman zarfı olan haber *الْقِتَالُ الْيَوْمَ* ibaresindeki gibi olaya ilişkindir. İsm-i zât olan zaman zarfı, haber olarak gelemez. Bir kısım dilciler ise *اللَّيْلَةَ الْهَلَالَ* (Bu gece hilal var) ibaresinin hazfedildiğini söylemiştir. Mekân zarfı ise *زَيْدٌ خَلْفَكَ* ve *الْقِتَالُ أَمَامَكَ* örneklerindeki gibi hem ism-i zât hem de olay hakkında bilgi verebilir.¹⁶ İbnü'd-Dehhân'ın zaman zarfı olarak gelen haber hakkındaki görüşünü daha anlaşılır hale getirmek için konu hakkındaki ihtilaftan bahsetmek faydalı olacaktır. Şöyle ki bir kısım dilciler, ism-i zâtın haber olarak gelemeyeceği ancak *اللَّيْلَةَ الْهَلَالَ* örneğinde olduğu gibi cümlenin anlamlı olması durumunda haber olabileceği görüşündedir. Bir başka grup ise, ism-i zâtın haber olarak gelmesini mutlak olarak menetmiştir. Onlara göre *الْقِتَالُ الْهَلَالَ* cümlesinin aslı *طُلُوعُ الْهَلَالِ* şeklinde olup baştaki kelime hazfedilmiştir.¹⁷

3. *زَيْدٌ أَبُوهُ قَائِمٌ* örneğinde olduğu gibi mübteda ve haberden oluşan haber çeşididir. İsim cümlesi şeklinde gelen haberde mübtedaya dönen bir zamir bulunmalıdır. Eğer cümle anlaşılıyorsa bu aitlik zamiri hazfedilebilir. Örneğin *مَنْهُ السَّمْنُ مَنْوَانٍ بِدِرْهَمٍ* cümlesindeki *مَنْهُ* hazfedilmiştir.

4. *زَيْدٌ قَامَ أَبُوهُ* örneğindeki gibi fiil cümlesi şeklinde gelen haber çeşididir. Haber cümlesinde mübtedaya dönen bir zamir bulunmalıdır.

5. *زَيْدٌ إِنْ تَأْتِيَهُ يُحْسِنُ إِلَيْكَ* örneğindeki gibi şart cümlesi şeklinde gelen haberdir. Bu cümlede mübtedaya dönen bir zamir bulunmalıdır.

Mübteda, cümlede kendine bir işaret varsa hazfedilebilir. Bu hazfin iki türü vardır:

¹⁶ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 12.

¹⁷ Muhammed Muhyiddîn, *Şerhu İbn 'Akil*, 1/214.

1. Mübtedanın cümlede bulunmasının caiz olduğu türdür. Örneğin كَيْفَ أَنْتَ؟ sorusuna cevap olarak صَالِحٌ ya da mübteda hazfedilmeden أَنَا صَالِحٌ denilebilir.

2. Mübtedanın cümlede bulunmasının caiz olmadığı türdür. Örneğin لَا سَوَاءٌ ibaresinde سَوَاءٌ haber olup mübteda hazfedilmiştir. Cümle لَا سَوَاءٌ هَذَا لَ şeklinde takdîr edilir. Ayrıca mübteda, زَيْدٌ ضَرَبْتُهُ وَعَمَرُو أَكْرَمْتُهُ, cümlesinde ikinci cümle birinciye atfedilirse وَعَمَرُو kelimesi merfû olur ancak زَيْدٌ قَامَ وَعَمَرًا أَكْرَمْتُهُ örneğindeki gibi ikinci cümledeki وَعَمَرًا kelimesi mef'ûlün bih olarak mansûb okunabilir.

Müfret yahut cümle şeklindeki haber, duruma delâlet ettiği zaman hazfedilebilir. Müfret haberin hazfının iki türü vardır:

1. Haberin cümlede bulunmasının caiz olduğu türdür. Örneğin مَنْ عِنْدَكَ؟ sorusuna cevap olarak زَيْدٌ ya da mübteda hazfedilmeden زَيْدٌ عِنْدِي denilebilir.

2. Haberin cümlede bulunmasının caiz olmadığı türdür. Örneğindeki gibi yeminin açık bir şekilde zikredildiği mübtedadan sonra gelen haber hazfedilir. Yine لَوْلَا زَيْدٌ خَرَجَ لَوْلَا زَيْدٌ خَرَجَ örneğinde olduğu gibi لَوْلَا edatından sonra gelen haber hazfedilir. Bu cümlenin takdîri لَوْلَا زَيْدٌ حَاضِرٌ şeklindedir. Son olarak زَيْدٌ ضَرَبْتُهُ وَعَمَرُو örneğindeki gibi cümlelerde haber hazfedilir.¹⁸

3.2.1.3. Fâil

Fâil, fiilden sonra gizli veya açık bir şekilde gelebilir. Eğer fâil biliniyorsa muzmar olur. Cümlede açık fâil varsa muzmarı beyâna gerek kalmaz ve irabı lafzen veya mahallen

¹⁸ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 13.

merfû olur. Örneğin: قَامَ زَيْدٌ. Fâil, olumsuz veya soru cümlelerinde de olumlu cümledeki gibidir.¹⁹ İbnü'd-Dehhân, bu konudaki ilk cümlesiyle birlikte Basra ekolünün fâilin ancak fiilden sonra geldiği görüşünü kabul ettiğini bize göstermektedir. Zira Kûfelilere göre fâil fiilden önce de gelebilmektedir.²⁰

Fâil müennes ise müennesliği hakîki veya gayr-i hakîki olabilir. Hakîkî fâilin fiili قَامَتْ örneğinde olduğu gibi mutlaka müenneslik alameti alır. Eğer gayr-i hakîki ise müenneslik alameti hafzedilebilir. Bununla birlikte fâil fiilden uzaksa müenneslik alametinin hafzedilmesi, fiile yakın ise alametin bulunması daha iyidir. Fâilin açık bir şekilde gelmediği durumlarda yani muzmar ise müenneslik alameti mutlaka getirilir. Bununla birlikte müzekker-çoğul bir fâille جَمَاعَةٌ kastediliyorsa fiil müennes gelir ve قَالَتِ الرَّجَالُ denir. Ancak müzekker-çoğul bir isimle جَمْعٌ kastediliyorsa fiil müzekker gelir ve قَالَ الرَّجَالُ denir.

قَامَ الزَّيْدُونَ ve قَامَ الزَّيْدَانِ cümlelerinde olduğu gibi fâil ikil veya çoğul ise fiil müfret getirilir. Ancak أَكْلُونِي الْبَرَاعِيثُ örneğinde olduğu gibi fiile tesniye veya cem' alametlerini getirenler de vardır. Cümlede fâil, zâhir olarak gelmezse fiildeki zamir tesniye veya cem' yapılıdır. Örneğin: أَلْهَنُودُ قَامَتْ، أَلْهِنْدَاتُ قُمْنَ، أَلْزَيْدُونَ قَامُوا، أَلْزَيْدَانِ قَامَا.²¹

3.2.1.4. Nâib-i Fâil

Bir cümlede fiil müteaddî olup mef'ûl, fâilin yerine geçerse fâil hafzedilir. Bu durumda fiil değişime uğrar ve mef'ûlün irabı, fâilin yerini alması sebebiyle merfû olur. Örneğin: ضُرِبَ زَيْدٌ.

¹⁹ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 14.

²⁰ Muhammed Muhyiddîn, *Şerhu İbn 'Akil*, 1/466.

²¹ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 14.

Cümleyi edilgen yaparken fiil yalnızca bir mef'ûl almışsa bu mef'ûl fâil konumuna getirilir. İki mef'ûl almışsa bir anlam karmaşasına yol açmadığı sürece mef'ûllerden herhangi birinin fâil yerine geçmesi caizdir. Örneğin: *أَعْطِي دِرْهَمًا زَيْدًا, أَعْطِي زَيْدًا دِرْهَمًا*.

Ancak bunun caiz olmadığı durumlarda güçlü olan görüşe göre sadece birinci mef'ûl, fâil yerine geçebilir. Örneğin: *ظَنَّ زَيْدٌ قَائِمًا*. Şayet fiil üç mef'ûl almışsa cümle edilgen yapılırken birinci mef'ûl, fâil yerine geçer. Örneğin: *أُعْلِمَ زَيْدٌ عَمْرًا خَيْرَ النَّاسِ*.

Cümlede mef'ûlün bih bulunmayıp, mef'ûlün bih gayr-i sarîh varsa o, nâibü'l-fâil olur. Eğer cümlede hem zarf hem de sıfatlı masdar varsa ikisinden biri nâibü'l-fâil yapılabilir.²²

3.2.1.5. Mübteda'nın Lafzî Âmilleri

Mübtedanın dört lafzî âmili vardır. Bunlar şunlardır:

-Mübtedayı raf', haberi nasb eden âmil.

-Mübtedayı nasb, haberi raf' eden âmil.

-Mübteda ve haberi nasb eden âmil.

-Habere etki etmeyip sadece mübtedayı cer yapan şâz âmil ile olumsuz ve nekra halinde hareke değişikliğine sebep olmayan âmil.

Tüm bu âmiller eğer lafzen amel etmezse mahallen amel ederler.²³

3.2.1.6. Kâne ve Benzerleri

İbnü'd-Dehhân burada *كَانَ, صَارَ, أَصْبَحَ, أَمْسَى, ظَلَّ, أَضْحَى, بَاتَ, مَا دَامَ, مَا زَالَ, مَا فَتَى, مَا* *مَا فَتَى, مَا زَالَ, مَا دَامَ, بَاتَ, أَضْحَى, ظَلَّ, أَمْسَى, أَصْبَحَ, صَارَ, كَانَ* buradaki fiillerini ve Hicaz lehçesine göre belli şartları olan ve leyse'ye benzeyen ما'yı zikretmiştir. İfade ettiğine göre bunların isimleri fâile benzer ve kendilerinden önce gelemezler. Haberleri ise mef'ûle benzer, müfred yahut cümle

²² İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 15.

²³ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 16.

şeklinde gelebilir. Başında ما bulunan kânenin kardeşlerinin haberi ise isminin önüne geçebilirken kendisinin önüne geçemez. Bunların dışındaki tüm edatların haberi ise hem edatların hem de isminin önüne geçebilir. Hicaz lehçesinde kullanılan ما edatının haberi ise isminin önüne geçemez.²⁴

كَانَ زَيْدٌ قَائِمًا, كَانَ زَيْدٌ قَائِمًا ve أَصْبَحَ, كَانَ زَيْدٌ قَائِمًا cümlesindeki gibi tam, كَانَ زَيْدٌ قَائِمًا gibi nâkıs, مَرَّتْ بِرَجُلٍ كَانَ قَائِمًا örneğindeki gibi zâid veya صَارَ anlamında kullanılan fiil olabilir. بَاتَ ve أَضْحَى için aynı kurallar geçerli olmakla birlikte bu ikisi cümlede zâid olarak gelmezler.²⁵

Temîm lehçesine göre ما, başına geldiği mübteda ve haberde bir hareke değişikliği yapmaz. Hicaz lehçesine göre ise ليس gibi amel eder. Örneğin: مَا زَيْدٌ قَائِمًا. Bununla birlikte eğer cümlede nefiy anlamı kaldırılırsa veya haber, mübtedadan önce gelirse artık ليس gibi amel edemez ve haber merfu' olur. Örneğin: مَا قَائِمٌ زَيْدٌ, مَا زَيْدٌ إِلَّا قَائِمٌ.²⁶

3.2.1.7. *İnne ve Benzerleri*

İnne ve benzerleri (كَأَنَّ ve لَكِنَّ, لَعَلَّ, لَيْتَ, أَنْ, إِنَّ) cümlesindeki gibi mübtedayı nasb, haberi raf' eder. Bunların haberi, müfred ya da cümle şeklinde gelebilir ve isminin önüne geçemez. Bunun yanı sıra zarf veya harf-i cer barındıran bir haber, ismin önüne geçebilir. Örneğin: إِنَّ فِي الدَّارِ عَمْرًا, إِنَّ خَلْفَكَ زَيْدًا.

Eğer إِنَّ'nin haberi mazi fiil olarak gelmemiş ve ismin önüne geçmemişse haberin başına meftûh bir lam harfi getirilebilir. Örneğin: إِنَّ زَيْدًا لَيَقُومُ, إِنَّ زَيْدًا لَقَائِمٌ gibi.

²⁴ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 16.

²⁵ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 17.

²⁶ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 17.

إِنَّ'nin ismi haberinden sonra gelirse isminin başına meftûh bir lam harfi getirilebilir.

Örn: إِنَّ فِي الدَّارِ لَزَيْدًا. Eğer إِنَّ'nin haberinin ma'mûlû, haberden önce gelirse başına meftûh bir lam harfi alır. Örneğin: إِنَّ زَيْدًا لَفِي الدَّارِ قَائِمٌ.

إِنَّ ve لَكِنَّ'nin ismine yapılan atıf, haberden sonra gelirse iki açıdan merfû olabilir.

Ma'tûf, ya müştak haberdeki gizli zamire atfedilir ya da evlâ olan ikinci görüşe göre إِنَّ'nin ve isminin mahalline atfedilir. Örneğin: إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ وَعَمْرٌو/عَمْرًا. Eğer ismine yapılan atıf, haberden önce gelirse mansûb olur. Örneğin: إِنَّ زَيْدًا وَعَمْرًا قَائِمَانِ.

إِنَّ ve أَنَّ edatları lafzen birbirlerine yakın olup aynı şekilde amel ederler ancak cümledeki konumları ve takdirleri farklıdır. إِنَّ anlamlı bir cümlenin başına gelir.

Kasemin yahut ism-i mevsûlün ardından gelebilir. أَنَّ ise başına geldiği ibareye hastır ve ona masdar anlamı kazandırır. Ayrıca lâmü'l-ibtidâ ile gelebilir.²⁷

إِنَّ bir cümlede şart anlamında, مَا'den sonra zâid, nâfiye veya إِنَّ'nin tahfif edilmiş hali olarak gelebilir. Muhaffef olan إِنَّ edatının, nâfiye olan إِنَّ ile karışmaması için haberinin başına lam getirilir. أَنَّ ise bir cümlede zâid, müfessira olarak, fiilin başına masdar anlamı vermek için veya أَنَّ'nin tahfif edilmiş hali olarak gelebilir. Muhaffef olan أَنَّ, cümlede âmil olur. Kendisinden sonra gelen fiil ile arasına şayet cümle olumlu ise قَدْ,

²⁷ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 18.

حَسِبْتُ veya السَّيِّئِ, olumsuz cümle ise لَا gelebilir. Ef'âlü'l-kulûb fiilerinden (حَسِبْتُ, عَلِمْتُ) sonra da muhaffef أَنْ gelir.²⁸

3.2.1.8. Zanne ve Benzerleri

Zanne ve benzerleri, ظَنَنْتُ زَيْدًا قَائِمًا cümlesindeki gibi mübteda ve haberi mansûb yapan yedi fiilden oluşur. Bunlardan حَسِبْتُ, ظَنَنْتُ ve خَلْتُ fiilleri şüphe ve zannı, رَأَيْتُ, عَلِمْتُ ve وَجَدْتُ fiilleri bilmeyi, زَعَمْتُ fiili ise varsayım ve iddiayı ifade eder. Bu fiillerin bir mef'ûl almaları caiz değildir ve ikinci mef'ûlü, müfred veya cümle şeklinde gelebilir. Herhangi bir anlam karmaşasına yol açmadıkça mef'ûllerin takdîm ve te'hîri câizdir.²⁹

Zan fiilleri cümlenin başında gelirse amel eder ancak ortasında veya sonunda gelirse amel etmeyebilir. Bununla birlikte cümlenin ortasında geldiğinde amel etmesi, sonda geldiğinde ise amel etmemesi daha uygundur.

Zan fiilleri, bir mef'ûl alan tam fiil olup birbirlerinin yerine kullanılabilirler.

Olumlu cümlelerde الباء ve olumsuz cümlelerde مِنْ harf-i ceri, mübtedayı mecrûr yapıp

haberini irabını değiştirmez. Örneğin: مَا مِنْ أَحَدٍ قَائِمٍ, بِحَسْبِكَ قَوْلُ السَّوِّءِ.

Zamîruş-şân ve zamîru'l-kıssa başına geldiği cümleye dikkat çeker. Kâne ve kardeşlerinden sonra geldiğinde zamir açıkca yazılmaz ancak inne ve kardeşleri ile zanne ve kardeşlerinden sonra gelecek olursa açık bir şekilde yazılır. Bununla birlikte şiirlerde gerekirse hafzedilebilir. Bu konuda كَانُ, كَادَ gibidir.

Zamîrul-fasl, haber marife olduğunda veya مِنْ أَفْعَلٍ kalıbında geldiğinde mübteda ve haber arasına konur. Cümlede herhangi bir değişikliğe yol açmaz.

²⁸ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 19.

²⁹ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 19.

Mübteda üzerinde amel eden bu âmillerin dışında amel etmeyenler de vardır ki bunlar lâmü'l-ibtidâ ve وَلَوْلَا edatıdır.³⁰

3.2.2. *Mansûbât*

Mef'ûller asıl ve asla benzeyen olmak üzere ikiye ayrılır. Buna göre asıllar; mef'ûlün mutlak, mef'ûlün bih, mef'ûlün fih, mef'ûlün leh ve mef'ûlün ma'ah olmak üzere beş çeşittir. Tamamı lafzen veya mahallen mansûbdur.³¹

3.2.2.1. *Mef'ûlün Mutlak*

ضَرَبْتُ ضَرْبًا örneğinde olduğu gibi cümleye eklenen bir masdardır. Marife veya nekra olabilir. Örneğin: ضَرَبْتُ الضَّرْبَ الَّذِي تَعَلَّمْتُ. Fiil ile aynı kökten olmak zorunda değildir. Örneğin: أُرِيدُهُ اخْتِيَارًا cümlesindeki gibi kullanımı mevcuttur. Bununla birlikte masdar yerine ism-i fâil de gelebilir. Örneğin: قُتِمْتُ قَائِمًا. Mef'ûlün mutlak takdîm veya te'hîr edilebilir ancak tür ve sayı bildirdiğinde tesniye veya çoğul yapılabilir.

Mef'ûlün mutlak cümlede üç şekilde gelebilir:

1. Fiili te'kîd eder: ضَرَبْتُ ضَرْبًا.
2. Fiilin nev'ini bildirir: ضَرَبْتُ ضَرْبًا شَدِيدًا.
3. Fiilin adedini bildirir: ضَرَبْتُ ضَرْبَيْنِ.³²

3.2.2.2. *Mef'ûlün Bih*

Müteaddî fiiller bir, iki veya üç mef'ûlün bih sarîh almalarına göre üçe ayrılır.

³⁰ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 20.

³¹ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 21.

³² İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 21.

1. Bir mef'ûlün bih alan fiiller, ضَرَبْتُ زَيْدًا cümlesindeki gibi doğrudan mef'ûl alan veya karîneler ile mef'ûl alan fiiller olmak üzere iki çeşittir. Bu karîneler üç tanedir ancak dört veya beş tane olduğunu söyleyenler de vardır.

2. İki mef'ûlün bih alan fiiller, ظَنَنْتُ زَيْدًا قَائِمًا cümlesindeki gibi mübteda ile haberin başına gelerek onları mef'ûl yapan ve cümlenin anlamlı olması için her iki mef'ûlün de zikredilmesini gerekli kılan fiiller ile, أَعْطَيْتُ زَيْدًا دِرْهَمًا cümlesindeki gibi mef'ûllerinden birinin hazfedilmesi caiz olan fiiller olmak üzere iki çeşittir.

3. Üç mef'ûlün bih alan fiiller ise yedi tanedir. Bunlar: حَدَّثَ, خَبَرَ, أَخْبَرَ, أَرَى, نَبَأَ, أَنْبَأَ, أَعْلَمَ.

Müteaddî fiiller, en fazla üç mef'ûl alabilir. Örneğin: أَعْلَمَ اللَّهُ زَيْدًا عَمْرًا قَائِمًا.³³

3.2.2.3. Mef'ûlün Fih

Zaman ve mekân zarfı olmak üzere ikiye ayrılır. İkisinin başına da فِي harf-i ceri getirilebilir. الْيَوْمَ, اللَّيْلَةَ, الْغُدْوَةَ ve سَحَرَ zaman bildiren kelimeler olup cümlede zarf olarak geldiklerinde fiilin meydana geldiği zamanı bildirir. Mekân bildiren kelimeler ise belirsiz ve belirli (özel) yerler olmak üzere ikiye ayrılır. Altı yön, fersah ve mil gibi belirsiz olan yer isimleri cümlede zarf olarak geldiğinde فِي harf-i ceri almaları daha uygundur. Belirli bir mekanı gösteren zarflar ise cümlede mef'ûlün bihin yerini alabilir. Örneğin: الدَّار.³⁴

³³ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 22.

³⁴ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 22-23.

3.2.2.4. Mef'ûlün Leh

Cümlede fiilin ne için yapıldığını gösteren sebep ve fiile sorulan ‘niçin?’ sorusunun cevabıdır. Marife veya nekra olabilir. Âmil fiil ile aynı kökten olmayan bir masdardır.

Örneğin: جِئْتُكَ حَذَرَ الشَّرِّ.³⁵

3.2.2.5. Mef'ûlün Maah

Fiilden sonra gelip beraberlik bildiren ve vâv ile yapılan mef'ûldür. Örneğin: اِسْتَوَى الْمَاءُ

اِسْتَوَى الْمَاءُ مَعَ الْخَشَبَةِ وَالْخَشَبَةَ cümlesi anlamına gelir.³⁶

3.2.2.6. İrabı Mef'ûle Benzeyenler

‘كَانَ’nin haberi, ‘إِنَّ’nin ismi, hal, temyiz ve istisnâ olmak üzere beş tanedir.³⁷

1. Hal

Hal, fâil veya mef'ûlün bihin durumunu bildiren nekra ve müştak bir isimdir veya müştakla tevil edilen bir isim olabilir. Cümlede ‘nasıl?’ sorusunun cevabını verir.

Örneğin: جَاءَ زَيْدٌ رَاكِبًا.

Cümlede âmil, جاء gibi mutasarrıf bir fiil ise hal âmilden önce veya sonra gelebilir

ancak âmil bir isim ise hal bundan önce gelemez. Örneğin: هَذَا زَيْدٌ رَاكِبًا فِي الدَّارِ,

مَرَرْتُ بِزَيْدٍ ضَاكِحًا. Sâhibu'l-hal mecrûr ise hal, âmilden önce gelemez. Örneğin: مَرَرْتُ بِزَيْدٍ ضَاكِحًا.

Hal, müştak olmayan bir ibare veya masdar olabilir. Örneğin كَلَّمْتُهُ فَأُهُ إِلَى فِي

كَلَّمْتُهُ فَأُهُ إِلَى فِي جِئْتُ مَشِيًا cümlesi ise جِئْتُ مَشِيًا şeklinde kullanılabilir.

³⁵ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 23.

³⁶ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 23.

³⁷ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 24.

Hal, isim veya fiil cümlesi olabilir. Mazi fiil cümlesi ise başına ‘وَقَدْ’, isim cümlesi ise başına ‘وَ’ gelir. Örneğin: جَاءَ زَيْدٌ وَ عَمْرُو مُنْطَلِقٌ.

Hal müntakil ve gayr-i müntakil olmak üzere ikiye ayrılır. Müntakil hal, رَاكِبٌ, قائمٌ gibi sâhibü’l-halin daimi bir özelliği olmayan kelimelerden oluşur. Gayr-i müntakil hal ise sâhibü’l-halin daimi bir özelliğidir. Örneğin: ³⁸ ﴿ وَهُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا لِّمَا مَعَهُمْ ﴾ ³⁹.

2. Temyîz

Temyîz, bir isim veya cümledeki kapalılığı gideren nekra-câmid bir isimdir. Tebyîn anlamındaki مِنْ harf-i ceri ile takdîr edilebilir. Cümleyi açıklayan temyîz veya ismi açıklayan temyîz olmak üzere ikiye ayrılır. Cümleyi açıklayan temyîz, menkûldür. Örneğin: طَبِثُ بِهِ نَفْسًا. İsimden sonra gelen temyiz miktarların, miktarlara benzeyenlerin ve sayıların temyîzi olabilir. Örneğin: رَاقُودٌ خَلًّا (Bir küp sirke). Temyîz alan isim, izâfet terkîbi, tenvin alamayan bir kelime veya sâlim tesniye/cem‘ bir lafız olabilir.

Örneğin: لِي مِثْلُهُ رَجُلًا, قَفِيزَانِ بُرًّا, أَحَدَ عَشَرَ دِرْهَمًا, مَا فِي السَّمَاءِ قَدْرُ رَاحَةٍ سَحَابًا ⁴⁰.

3. İstisnâ

Müstesnâ, müceb (olumlu) ve gayr-i müceb (olumsuz) olmak üzere iki çeşittir. Müceb müstesnâ, lafzen ve mahallen masûbtur. Müstesnâ minh ile aynı cinsten olmak zorunda değildir. Örneğin: هَلَكَ الْقَوْمُ إِلَّا الدَّارَ, جَاءَنِي الْقَوْمُ إِلَّا زَيْدًا. Gayr-i müceb müstesnâ ise ikiye ayrılır. İlki زَيْدٌ إِلَّا مَا قَامَ gibi cümlede müstesnâ minh bulunmadığı için onun irabını alan müstesnâdır. İkincisi ise müstesnâ minhe bedel olarak gelen müstesnâdır. Mansûb olabildiği gibi müstesnâ minh’in irabını da alabilir.

³⁸ el-Bakara 2/91.

³⁹ İbnü’ d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 25.

⁴⁰ İbnü’ d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 25.

Örneğin: مَا بِالذَّارِ أَحَدٌ إِلَّا وَتَدًا / وَتَدٌ، جَاءَنِي أَحَدٌ إِلَّا زَيْدًا / زَيْدًا. Bununla birlikte müstesnâ, eğer müstesnâ minhten önce gelirse mansûb olur. Örneğin: مَا جَاءَنِي إِلَّا زَيْدًا أَحَدٌ.

إِلَّا edatına benzeyen isim, fiil ve harfler ile istisnâ yapılabilir. Bunlardan غَيْرٌ، سِوَى ve عَدَا، لَا يَكُونُ، لَيْسَ isimdir. غَيْرٌ، müstesnânın irabını alır ve ona muzaf olarak gelir. عَدَا ve لَا يَكُونُ، لَيْسَ fiil olup merfû bir zamir içerir ve kendilerinden sonra gelen müstesnâ, mansûbdur. حَاشَا ise harftir. Bir kısım dilcilere göre خَلَا ve عَدَا harftir ancak başlarına مَا edatı geldiğinde fiil olurlar.⁴¹

3.2.2.7. Kem ve Keeyyin Edatları

كَمْ، soru edatı ve haberiyye olmak üzere iki şekilde kullanılır. Soru edatı olarak gelirse temyizi; nekra, mansûb ve müfred olup soru edatının hemen ardından gelmek zorunda değildir. Örneğin: كَمْ لَكَ دِرْهَمًا؟، كَمْ دِرْهَمًا مَالُكَ؟. Haberiyye olarak geldiğinde ise müfred veya çoğul bir kelimeye muzâf olarak gelir. Bu izafet terkîbinin arasına başka lafızların girmesi caizdir. Örneğin: كَمْ لَكَ غُلَامٍ، كَمْ غُلَمَانٍ لَكَ، كَمْ غُلَامٍ لَكَ. Araplardan bir grup ise muzâfun ileyh olan kelimeyi mansûb okumuştur. Örneğin: كَمْ لَكَ غُلَامًا.

كَيْفَ، bazı durumlarda كَمْ gibi kullanılır ve temyîzinin başına مِنْ harf-i ceri getirilir.⁴²

3.2.2.8. Sayılar

- 3 ve 10 arasındaki sayıların müzekkerleri tâ alırken müennesleri almaz. Bu sayılar, çoğul kelimelere muzâf olarak gelir ve cinsiyet uyumuna dikkat edilir.

Örneğin: ثَلَاثُ نِسْوَةٍ، ثَلَاثَةٌ أَفْلُسٍ.

⁴¹ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 26.

⁴² İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 27.

- 11-19 arası sayılarda atıf vâvı hazfedilir. Bu sayılar fetha üzere menbîdir ancak müzekker veya müennes 12 sayısının iki rakamı mansûb ve mecrûr halde (اثنِي عَشْرَ) şeklinde tesniye isim gibi irablanır. Bu sayıların temyîzi nekra, mansûb ve müfred olarak gelir. Eğer temyîzi müzekker ise sayının ilk kısmı tâ (ة) alır ve ikinci kısmında bu harf hazfedilir. Müennes ise sayının ikinci kısmı tâ (ة) alır ve birinci kısmında bu harf hazfedilir. Örneğin: ثَلَاثَ عَشْرَةَ امْرَأَةً، ثَلَاثَةَ عَشَرَ رَجُلًا.

- 10'un katları olan ve 90 sayısına kadar devam eden ukud sayılara merfû halde vâv ve meftûh bir nûn, mansûb-mecrûr halde yâ ve meftûh bir nûn eklenir. Örneğin: ثَلَاثُونَ ve ثَلَاثِينَ. Temyîzleri müfred, mansûb ve nekra gelir.

- 100 (مِائَةً) sayısının bir ve iki katı için kelimeye herhangi bir sayı eklenmez. Bunun dışında 900'e kadar yüzün katlarında ilk sayıdaki tâ (ة) hazfedilip مِائَةً'ye muzâf olarak gelir. مِائَةً de müfred olarak gelen ma'dûduna muzâf olur. 100'ün 10 katı أَلْفٌ'dir ve 20 katını ifade etmek için bu kelimenin tesniyesi yapılır. 30 ve katları için ise ilk sayı tâ (ة) alır ve أَلْفٌ'in çoğuluna muzâf olarak gelir. Bu sayıların temyîzi müfred olup muzâfun ileyh olarak gelir.

- Araplar sayı terkinde bazen lafzı bazen de manayı dikkate alırlar.

Örneğin ثَلَاثَةُ أَشْخَاصٍ ibaresinde temyiz, lafız olarak müzekker olduğu için sayıda tâ (ة) sübût etmiştir. Ancak lafzen müzekker olan bir kelime ile müennes kastederlerse sayıyı müennes yaparlar. Örneğin ثَلَاثُ أَنْفُسٍ derler.

- Sayılardan iki manaya gelen isim türetilebilir:

1. Zikredilen şeylerden biri kastedilir. Örneğin ثَانِي اِثْنَيْنِ ve ثَالِثُ ثَلَاثَةٍ gibi.

2. *ضَارِبٌ* kelimesindeki gibi muzari anlam içerebilir. Örneğin *ثَالِثٌ* *اَثْنَيْنِ* ve *ثَالِثٌ* *ثَلَاثَةٌ* gibi.

Bu örneklerde izâfet de amel ettirme de caizdir. Çünkü “*صَبِيرٌ ثَلَاثَةٌ أَرْبَعَةٌ*” anlamındadır.

On üzeri sayılarda ise ikinci anlamdaki irab kullanılmaz, birincideki irab biçimi bulunur. Bu da üç şekilde olabilir:

1. *ثَالِثٌ* *عَشْرًا* ve *ثَالِثٌ* *عَشْرًا* örneklerindeki gibi hepsi fetha üzere mebnîdir.

2. *ثَالِثٌ* *ثَلَاثَةٌ* *عَشْرًا* örneklerindeki *ثَالِثٌ* kelimesi mu‘rab, diğerleri mebnîdir.

3. *ثَالِثٌ* *عَشْرًا* sayısının her iki rakamı fetha üzere mebnîdir. Ancak *ثَانٍ* ve *حَادٍ* sayılarındaki *ي* sakin de olabilir, mu‘rab da olabilir.⁴³

3.2.3. *Mecrûrât*

3.2.3.1. *Harf-i Cerler*

Bir kelime, başına harf-i cer gelirse veya muzâfun ileyh olursa mecrûr olur. Cer harfleri on sekiz tanedir. Tek harfli olan harf-i cerler; *الباء*, kasem için gelen *الواو* ve *التاء*, teşbih için gelen *الكاف* ve tahsîs için gelen *اللام* olmak üzere beş adettir. İki harfli olan harf-i cerler *رُبٌّ*, *عَلَى*, *إِلَى* olmak üzere beş adettir. Üç harfli harf-i cerler *مِنْ*, *فِي*, *مِنْ*, *مُدٌّ*, *عَنْ*, *فِي*, *مِنْ* olmak üzere beş adettir. Üç harfli harf-i cerler *عَلَى*, *إِلَى* olmak üzere beş adettir. Üç harfli harf-i cerler *مِنْ*, *فِي*, *مِنْ*, *مُدٌّ*, *عَنْ*, *فِي*, *مِنْ* olmak üzere beş adettir. Dört harfli harf-i cerler ise *حَاشَا* ve *حَتَّى* olmak üzere iki tanedir.

الباء ilsâk (bitiştirme) ve isti‘âne (yardım) anlamında, *اللام* sahiplik ve tahsîs bildirmek için, *الكاف* teşbih anlamında, *مِنْ* gâye maksadıyla (ibtidâü'l-gâye), açıklama yapmak (tebyînü'l-cins) için, kısım belirtmek için (teb‘îz) ve zâid olarak, *عَنْ* ayrılma

⁴³ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 28-29.

(mücâveze), *في* içinde olma, *إلى* gâyeye ulaşma (*intihâû'l-gâyeye*) anlamında, *عَلَى* üstünlük bildirmek (*isti'âlâ*) için kullanılır. Harf-i cerlerden *مُدُّ*, *مُنْدُ*, *عَنْ*, *عَلَى* ve *الكاف* cümlede isim olarak *الباء*, *مِنْ*, *الكاف* ve *اللام* gibi bazı harf-i cerler zâid olarak gelebilir.

مُدُّ ve *مُنْدُ* isim olarak geldiklerinde mübteda olup merfû olurlar. Ardından gelen ve zaman bildiren kelime ise haberi olur. Örneğin: *جئْتُكَ مُدُّ يَوْمَانِ / مُنْدُ يَوْمَانِ / مُدُّ يَوْمِ الْجُمُعَةِ*. *جئْتُكَ مُدُّ يَوْمَانِ* / *مُنْدُ يَوْمَانِ* / *مُدُّ يَوْمِ الْجُمُعَةِ* cümlesinde ise *مُدُّ* harf-i cer olarak gelmiştir.

عَلَى, *عَنْ* ve *الكاف* harf-i cerlerinin, isim olarak kullanıldığı ve harf-i cer aldığı örnekler için şu beyitler zikredilmiştir:

وَزَعْتُ بِكَ لَهْرَاوَةَ أَعُوجِي / مِنْ عَنْ يَمِينِ الْخَطِّ أَوْ سَمَاهِيحِ / غَدَّتْ مِنْ عَلَيْهِ بَعْدَ مَا تَمَّ ظَمُّهَا

حَتَّى gayeye ulaşmayı ifade etmek için (*intihâû'l-gâyeye*) kullanılabilir. Sonraki kelime ta'zîm veya tahkîr için gelir ve mecrûr olur. Örneğin: *أَكَلْتُ السَّمَكَةَ حَتَّى رَأْسِهَا*.⁴⁴ Burada *حَتَّى* atıf harfi olarak gelirse sonraki kelime *حَتَّى رَأْسِهَا* şeklinde mansûb olur. Eğer ibtidâ harfi olursa *حَتَّى رَأْسِهَا مَأْكُولٌ* şeklinde cümle kurulabilir.

رُبُّ taklîl (azlık) için kullanılır. Mejrûrunun sıfat alabilen bir isim olması ve nekra olması gerekir. Örneğin: *رُبُّ رَجُلٍ فَائِمٌ*. Bunun yanı sıra *رُبُّ* yerine *الواو*, *الفاء* ve *بَلُّ* gelebilir. *رُبُّ*'ye mâ-i kâffe (ما) bitiştiğinde cümle ve zamirlerin başına gelebilir. Bu durumda mansûb ve nekra bir temyîz ile açıklanır.⁴⁵

⁴⁴ Burada yeme eyleminin başına kadar devam ettiği ve başının da yenildiği ifade edilir.

⁴⁵ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 30-33.

3.2.3.2. *Kasem*

İbnü'd-Dehhân kasemi, 'şart cümlesi ve haberi pekiştiren müfred cümle yerine kullanılan cümle' şeklinde tanımlamıştır. Kasem hakkındaki görüşlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

- الباء, yemin harfidir. Örneğin: أَخْلِفُ بِاللَّهِ. Bu harf hafzedilebilir ve bu durumda Allah lafzı ya kasem fiiline hamledilip mansûb ya da mahzûf kasem edatına hamledilip mecrûr yapılır.

- Kasem cümlesinde yemin fiili hafzedilebilir. Bu durumda mahreç ve mana yakınlığı sebebiyle الواو harfi الباء'nin yerine kullanılabilir. Örneğin: وَاللَّهِ. Allah lafzı için ise hem الواو hem de التاء harfi, الباء harfinin yerine yemin harfi olarak gelebilir ve lafzı mecrûr yapar. Bununla birlikte hâü't-tenbîh (الهاء) veya hemzetü'l-istifhâm, الواو harfinin yerine kullanılabilir. İstifhâm hemzesi kullanılırsa vasl hemzesi düşer. Örneğin: أَللَّهُ؟

- Kasem, isim cümlesi şeklinde de gelebilir. Örneğin: لَعَمْرُكَ لَأَفْعَلَنَّ عَلَيَّ عَهْدُ اللَّهِ.

- Kasemin ardından gelen cümle, olumlu bir isim cümlesi ise إِنَّ ve اللام edatlarını alır. Muzâri fiil cümlesi olursa اللام edatı ile te'kîd nûnu, mâzî fiil cümlesi ise قَدْ ile اللام edatlarını veya bunlardan sadece birini alır.

- Kasemin ardından gelen olumsuz cümle, isim veya mâzi bir fiil cümlesi ise ما edatı, muzâri bir fiil cümlesi ise لَا edatı alır veya لَا hafzedilebilir.⁴⁶

⁴⁶ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 33.

3.2.3.3. İzâfet

İzâfet, مِنْ ve اللام anlamına gelen olmak üzere ikiye ayrılır. Buna göre مِنْ anlamındaki izâfette muzâf, muzâfu'n-ileyhin bir parçasıdır. Örneğin: خَاتَمٌ حَدِيدٍ.

لام anlamındaki izâfet ise mânevî (المحضة) ve lafzî (غَيْرُ الْمُحْضَةِ) olmak üzere ikiye ayrılır. مَزْرُوتٌ بِرَجُلٍ غَلَامٌ زَيْدٍ ve سَرْجُ الدَّابَّةِ ve سَرْجُ الدَّابَّةِ mânevî izâfet terkipleridir. Lafzî izâfet ise dört çeşittir:

1. İsm-i fâilin, mef'ûlüne muzâf olduğu izâfettir. Bu durumda hem şimdiki hem de gelecek zaman anlamı taşır. Örneğin: مَرَزْتُ بِرَجُلٍ ضَارِبٍ زَيْدٍ الْيَوْمَ وَعَدًّا.

2. Muzâfın sıfat-ı müşebbehe olduğu izâfet türüdür. Aslında bu sıfat muzâfun ileyhe aittir ancak kendinden önceki kelimenin irabına uyar. Örneğin: مَرَزْتُ بِرَجُلٍ حَسَنِ الْوَجْهِ.

3. Sıfat olarak gelen أَفْعَلُ veznindeki kelimenin muzâf olduğu terkiptir.

Örneğin: مَرَزْتُ بِرَجُلٍ أَفْضَلِ الْقَوْمِ.

4. Mevsûfun sıfatına izâfet edildiği terkiptir. Örneğin: صَلَاةُ الْأُولَى. Bu terkîbin takdîri صَلَاةُ السَّاعَةِ الْأُولَى şeklindedir.⁴⁷

3.2.4. Tevâbi'

Tevâbi'; sıfat, te'kîd, atf-ı beyân, bedel ve harfle atıf olmak üzere beş çeşittir. Bunlar irab açısından kendilerinden önceki kelimeye uyar ve onun önüne geçemez.⁴⁸

3.2.4.1. Sıfat

Sıfat; dört amaç için kullanılır. Bunlar:

1. Övme: ﴿ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ﴾ “Rahmân ve rahîm olan Allah'ın adıyla..”⁴⁹

⁴⁷ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 34.

⁴⁸ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 35.

2. Yerme: ﴿مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ﴾ “Kovulmuş şeytandan”⁵⁰

3. Te’kîd: ﴿وَمَنَاةَ الثَّالِثَةَ الْأُخْرَى﴾ “Ve üçüncüleri olan ötekini, Menât’ı.”⁵¹

4. Tahsîs: مَرَزْتُ بَرَجُلٍ ظَرِيفٍ (Zarif bir adama uğradım).

Eserde geçen diğer bilgileri şu şekilde sıralayabiliriz:

- Sıfat, mevsûfa irâb ve marifelik-nekralık açısından uyar. Zamirler ve harfe benzeyen kelimeler sıfat almaz. Sıfatlar, müştak kelimelerden olur. Müştak olmayan kelimelerden sıfat olmaz ancak müştakla tevil edilirse olur.

- Nekra kelimelere, doğruluk ve yalan ihtimali taşıyan cümleler sıfat olarak gelebilir. Marife kelimelerin cümle şeklinde sıfat alabilmesi için öncelikle الذي getirilir ve ardından gelen cümle sıla cümlesi olur.

- Sebeb-i sıfat, mevsûfuna irab ve marifelik-nekralık açısından uyar.

- Cümle halinde gelen sıfat, hal, haber ve kâlenin mekûlü mahallen irablanır.

- Övme ve yerme bildiren sıfatlar, mevsûfa tâbi olmaktan koparılabilir. Buna القطع denir. Bu durumdaki bir sıfat, mevsûfa tâbi olmaktan çıkıp merfû veya mansûb olabilir.⁵²

3.2.4.2. Tevkîd (Te’kîd)

Te’kîd cümleyi pekiştirmek için zikredilir. İki çeşit te’kîd vardır:

1. Lafzın tekrarıyla yapılan te’kid.

2. Belirli lafızlarla yapılan te’kîd. Bu lafızlar yalnızca marife kelimelere gelebilir ve dokuz tanedir: جُمِعَ، أَجْمَعُونَ، جَمَعَاءَ، أَجْمَعُ، كَلْنَا، كَلَا، كَلُّهُ، عَيْنُهُ، نَفْسُهُ.

⁴⁹ el-Fâtiha 1/1; en-Neml 27/30.

⁵⁰ Âl-i İmrân 3/36; en-Nahl 16/98.

⁵¹ en-Necm 53/20.

⁵² İbnü’ d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 35-36.

- وَعَيْنُهُ ve نَفْسُهُ - bir şeyin hakikatini ifade etmede kullanılır.

- كَلِمًا tesniye müzekker, كَلِمَاتًا tesniye müennes kelimeleri tekîd eder. Elifle merfû, yâ ile mansûb ve mecrûr olur. Bu kelimeler bir isme muzâf olduklarında daima elifli biçimleri kullanılır ve takdiran irablanır.

- أَجْمَعُ, kısımları bulunan müzekker kelimeleri, أَجْمَعُونَ akıllı çoğulları, جَمْعَاءُ, kısımları bulunan müennes kelimeleri ve جُمُعٌ, müennes çoğulları te'kîd etmek için kullanılır. أَجْمَعُ te'kîd olduğunda kendisinden sonra sırasıyla أَكْتَعٌ ve أَبْصَعٌ gelebilir.⁵³

3.2.4.3. Atf-ı Beyân

Atf-ı beyân, sıfat gibidir ancak ondan farkı câmid isim olmasıdır. Bununla birlikte atf-ı beyân, açıkladığı ismin yerine konulamaz. Örneğin: يَا أَخَانَا زَيْدًا. Cümlesindek, زَيْدًا kelimesi atf-ı beyân olup münâdâ harfinden sonra gelmesi düşünülerek merfû okunamaz.⁵⁴

3.2.4.4. Bedel

Dört çeşit bedel vardır. Bunlar:

- Bedelü's-şey' mine's-şey: Bedel, mübdelün minh'in kendisidir. Örneğin ضَرَبْتُ زَيْدًا cümlesinde أَخَا bedeldir. Bu durumda bir zamir, başka bir zamirin veya açık bir ismin bedeli olarak gelebilir. Açık bir isim, başka bir açık ismin veya muhatap ve mütekellim zamirleri dışındaki bir zamirin bedeli olabilir. Marife bir kelime, marife veya nekra bir kelimenin, nekra bir kelime de nekra veya marife bir kelimenin bedeli olarak gelebilir.

⁵³ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 36.

⁵⁴ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 37.

- Bedelü ba‘dî’ş-şey min küllihi: Bu bedel çeşidinde mübdelün minhe dönen bir zamir bulunmalıdır. Örneğin أَنْفَقْتُ الدِّينَارَ ثَلَاثَةَ ثَمَنَاتٍ cümlesinde ثَلَاثَةَ kelimesi bedel-i ba‘d olur.

- Bedelü’l-iştimâl: Bu bedel çeşidinde mübdelün minhe dönen bir zamir bulunmalıdır. Örneğin: زَيْدٌ أَعْجَبَنِي زَيْدٌ عِلْمُهُ cümlesinde عِلْمُهُ kelimesi bedel-i iştimâldir.

- Bedelü’l-galat: Kur’ân’da ve şiirde bulunmaz. Örneğin: مَرَزْتُ بِرَجُلٍ حِمَارٍ cümlesinde حِمَارٍ kelimesi bedel-i galattır.⁵⁵

3.2.4.5. Atıf Harfleri

Atıf harfleri dokuz tanedir. Daha fazla olduğu da söylenir. Merfû zamirlere yalnızca te’kîd ile atıf yapılırken, mecrûr zamirlere âmilin tekrar edilmesiyle atıf yapılabilir. Atıf harfleri hakkındaki görüşler şunlardır:

الواو: Kelimeler arasında sıralama gerektirmez ve birliktelik manası taşır.

Örneğin: مَرَزْتُ بِزَيْدٍ وَعَمْرٍو.

الفاء: Mühlet ve gecikme olmaksızın ma‘tûf ile ma‘tûfun aleyh arasındaki sıralamayı ifade eder. Ayrıca şart cümlesinin cevabının başına gelir. Örneğin: مَرَزْتُ بِزَيْدٍ فَعَمْرٍو.

ثم: Ma‘tûf ile ma‘tûfun aleyh arasında zaman farkını ve sıralamayı bildirir.

Örneğin: مَرَزْتُ بِزَيْدٍ ثُمَّ عَمْرٍو cümlesi “Önce Zeyd’e daha sonra Amr’a uğradım” anlamına gelir.

أو: Şüphe (الشك), kapalılık (الإبهام), muhayyerlik (التخيير) ve serbest bırakma (الإباحة) anlamı için kullanılır. Zikredilen iki veya daha fazla şey arasından yalnızca biri kastedilir.

⁵⁵ İbnü’l-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 37.

إِذَا ile aynı manadadır. Ancak atıf harfi olarak أَوْ kullanılan cümlelerde şüphe, atıf harfiyle birlikte ortaya çıkarken إِذَا kullanılan cümleler başından itibaren şüphe içerir.

بَلْ: Atıftan önce geçen ifadeden vazgeçerek farklı bir şey söylemek (الإِضْرَاب) için kullanılır.

لَا: Atıftan sonra gelen kelimeyi reddederek, ma'tûfun aleyhi pekiştirir. Bu atıf harfi ancak olumlu bir cümlenin ardından gelir. Kendisinden sonra da fiil gelmez.

لَكِنَّ: بَلْ gibi olup ondan farkı olumsuz cümlelerden sonra gelmesidir. Eğer olumlu cümlenin ardından gelecek olursa bu atıf harfinden sonra ilk cümleye zıt bir cümle gelmelidir.

أَمْ: Muttasıl ve munkatı' olmak üzere iki türü vardır. Muttasıl أَمْ, istifhâm hemzesinden sonra gelir ve hemzeye denk olur. Bu tür cümleler أَمْ كَلِمَةً kelimesiyle de kurulabilir. Bu soru cümlelerinin cevabı; لَا veya نَعَمْ şeklinde olmaz, soruda verilen isimlerden biri olur.

Örneğin: أَزِيدُ عِنْدَكَ أَمْ عَمَّرُو؟ Munkatı' أَمْ, hem soru hem de haberî cümlelerde kullanılır. Haberî cümlelerde kesin bir yargıdan sonra şüphe ifade eden bir cümle getirilecekse bu cümlenin başına أَمْ gelir. Bunun yerine بَلْ veya hemze de takdîr edilebilir.⁵⁶ Munkatı' أَمْ, soru cümlelerinde, hemze dışındaki soru edatlarıyla kullanılabilir.

Örneğin: هَلْ زَيْدٌ فِي الدَّارِ أَمْ عَمَّرُو فِي الدَّارِ؟⁵⁷

3.2.5. Fiil Gibi Amel Eden İsimler

Fiil gibi amel eden isimler beş tanedir. Bunlar:

⁵⁶ Detaylı bilgi için bkz. Ahmet Yüksel, *Arap Dilinde Atıf ve Atıf Harfleri* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999), 119-131.

⁵⁷ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 37-38.

1. İsm-i fâil: Cümlede kendinden önce bir olumsuzluk veya soru edatı varsa, bir mübtedanın haberi, bir mevsufun sıfatı veya hal olarak gelirse fiil gibi amel eder. Şimdiki ve gelecek zaman anlamı taşır. İsm-i fâil, mef'ûlün bihine muzâf olarak geldiğinde tenvîni tahfif için hafzedilir. Muzâf durumundaki ism-i fâil, ikil (ضَارِبَانِ) veya çoğul (ضَارِبُونَ) ise sonundaki nûn harfi hafzedilir.

Harf-i tarif almış bir ism-i fâilin, harf-i tarif almış mef'ûlü mansûb veya mecrûr gelebilir. Örneğin: الضَّارِبُ الرَّجُلِ. Buradaki ism-i fâil, ikil veya çoğul olursa sonundaki nûn harfi hafzedilir.

2. İsm-i Mef'ûl: Şimdiki ve gelecek zaman anlamı taşır. Nâibü'l-fâiline muzâf olarak geldiğinde hem harf-i tarif alabilir hem de sonundaki nûn harfi düşmüş ikil veya çoğul bir kelime olabilir. Bunun dışında nâibü'l fâili açık, merfû bir kelime ise güçlü olan görüşe göre ism-i mef'ûl, müfred olarak gelir, ikil veya çoğul yapılamaz. Nâib-i fâili eğer zamir olup bir harf-i cere bitişik olarak gelirse çekim, bu zamir üzerinde yapılır, ism-i mef'ûlün çekimi yapılmaz.

İsm-i mef'ûl fiil olarak amel etmesi açısından ism-i fâil gibidir.

3. Sıfat-ı Müşebbehe

İkil, çoğul, müzekker ve müennes çekimi yapılabilir. Örneğin: حَسَنَةٌ - حَسَنٌ. Hem gizli bir zamir hem de açık bir isim üzerinde amel edebilir. Bir ve ikinci kelime ال takılı olursa ikincisi, mansûb veya mecrûr olabilir. Örneğin: الحَسَنُ الْوَجْهَ veya الحَسَنُ الْوَجْهِ.

Güçlü olan görüşe göre أَفْعُلٌ ve سَوَاءٌ gibi kelimeler yalnızca gizli zamirler üzerinde amel eder.

4. Masdar

Masdarlar, nekra veya marife olarak fiil gibi amel edebilir.

Masdar, izâfetle marife olursa muzâfun ileyh mecrûr olur; daha sonraki isim ise duruma göre irablanır. Örneğin **أَعْجَبَنِي ضَرْبُ زَيْدٍ عَمْرًا** cümlesinde masdar fâiline muzâf olmuştur. Bu durumda **عَمْرًا** kelimesi mefûlün bihtir. **ضَرْبُ زَيْدٍ عَمْرًا** cümlesinde ise masdar mefûlüne muzâf olmuştur. Burada muzâfin manasına atıf yapılabilir ve sıfat getirilebilir.

Masdar (ال) takısı ile marife olursa, mâmülû ile arasına başka bir kelime giremez veya mâmülû kendisinin önüne geçemez. Örneğin: **زَيْدٌ أَعْجَبَنِي الضَّرْبُ زَيْدٌ عَمْرًا** cümlesinde **زَيْدٌ** masdarın fâili, **عَمْرًا** da mefûlün bihidir. **زَيْدًا أَعْجَبَنِي الضَّرْبُ زَيْدًا عَمْرًا** cümlesinde de **زَيْدًا** masdarın mefûlün bihi, **عَمْرًا** da fâilidir.

5. İsim Fiiller

Müteaddî ve gayr-i müteaddî olmak üzere ikiye ayrılır. Müteaddî olanlar; harf, isim ve zarf olmak üzere üç çeşittir. Örneğin **زَيْدًا عَلَيْكَ** cümlesindeki **عَلَيْكَ** harf olan isim fiildir ve **حَذِّ زَيْدًا** (Zeyd'i al!) anlamına gelir. **زَيْدًا رُوَيْدًا** cümlesindeki **رُوَيْدًا** isim örneğidir ve **رُوَيْدًا** (ona mühlet ver!) anlamına gelir. Bu durumda **رُوَيْدًا** kelimesi masdar da olabilir. Bu durumda kendisinden sonraki kelimeye muzâf olur. Örneğin: **رُوَيْدًا زَيْدًا**. Sıfat olarak (**سَارُوا سَيْرًا**) veya hal olarak da (**سَارُوا رُوَيْدًا**) gelebilir. Son olarak **زَيْدًا دُونَكَ** cümlesindeki **دُونَكَ** zarf örneğidir. **حَذِّ زَيْدًا** (Zeyd'i al!) anlamını taşır.

Gayr-i müteaddî olanlar da harf, isim ve zarf olarak gelebilir. Harf için **إِلَيْكَ** (uzak ol!), isim için **صَهْ** (sus!) ve zarf için **أَمَامَكَ** (ilerle!) örnekleri verilebilir. İsim fiillerin çoğu emir fiil anlamındadır. **شَتَّانَ** ve **هَيْهَاتَ** ise **بَعْدَ** (ne kadar uzak/farklı!)

إِنِّمَ ise إِنَّ ve مَا'dan oluşan şart edatıdır.⁶³

3.2.9. Nidâ

Nidâ harfleri يَا, أَيَّ, هَيَّا, أَبَا, يَا ve hemzedir. Bunlar işaret isimleri dışındaki marife isimlerle birlikte kullanıldığında hazfedilebilir.

Münâdâ nekra ve marife olmak üzere ikiye ayrılır. Nekra münâda, nekra-i maksûde ve nekra-i gayr-i maksûde olmak üzere iki çeşittir. Nekra-i maksûde dammeli olur.

Örneğin: يَا رَجُلًا أَقْبَلُ. Nekra-i gayr-i maksûde mansûbdur. Örneğin: يَا رَجُلًا أَقْبَلُ.

Müfred marife münâdâ ise madmûmdur. Örneğin: يَا زَيْدُ cümlesindeki زَيْدُ kelimesi damme üzere mebnîdir. Harf-i tarif almış bir kelime ise nidâ harfi almaz. Bunun yerine, sonuna tenbîh harfi bitişmiş ve damme üzere mebnî أَيُّ alır. Bu durumda münâda,

الرَّجُلُ'nün sıfatı olur ve merfû gelir. Örneğin: يَا أَيُّهَا الرَّجُلُ cümlesinde أَيُّ münâda, الرَّجُلُ sıfattır.⁶⁴ Münâda eğer muzâf veya şibh-i muzâf ise mansûb olur. Örneğin: يَا غُلَامَ زَيْدٍ ve

يَا خَيْرًا مِنْ زَيْدٍ cümlelerinde غُلَامَ ve خَيْرًا kelimeleri münâdâdır ve mansûbdur.

- Münâdâ mu'rab ise sıfatı, irab açısından ona uyar. Ancak münâdâ mebnî ise sıfatının irabı, müfred veya muzâf bir isim olmasına göre değişir. Müfred bir sıfatsa ya münâdânın lafzına uyararak mefû' olur ya da mahalline uyararak mansûb olur.

Örneğin: يَا زَيْدُ الظَّرِيفِ - يَا زَيْدُ الظَّرِيفِ.

Sıfatı muzâf ise yalnızca mansûb olarak gelir. Örneğin: يَا زَيْدُ غُلَامٍ عَمْرٍو. Münâdaya gelen atıf-ı beyân ve te'kîd, sıfat gibidir.

⁶³ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 41-42.

⁶⁴ يَا رَجُلًا kelimesine bedel diyenler de vardır.

- *إِنَّ* kelimesi, alem olan *madmûm münâdânın* sıfatı olarak gelirse ve başka bir aleme *muzâf* olursa, ya *münâdanın mahalline* uyarak *mansûb* ya da *münâdâya* uyarak *madmûm* olur.⁶⁵ Örneğin *يَا زَيْدُ بَنُ عَمْرٍو* veya *يَا زَيْدُ بَنَ عَمْرٍو*.

3.2.9.1. *Terhîm*

Terhîm, üç harften fazla harfî olan mebnî, alem, marife isimlerin son harfinin *hazfedilmesi*dir.

- İsmi üçüncü harfî *tâ-i te'nîs* ise bu harf *hazfedilir*.

- Dört harfli ise dördüncü harf *atılır*.

- Sondan bir önceki harfî *zâid meddi lîn* harfî olup ondan önceki harfin harekesi bu *zâid* harfin harekesi ile aynı ise ve kelime dörtten fazla harften oluşuyorsa hem son harf hem de *meddi lîn* harfî *hazfedilir*. Örneğin: *يَا مَنْصُورُ* ifadesinin *terhîm*den önceki hali *يَا مَنْصُورُ* şeklindedir.

- Eğer ismin sonunda iki tane *zâid* harf varsa *terhîm* yapılırken ikisi de *hazfedilir*. Örneğin *يَا مَرْوَانَ* ifadesinin *terhîm*den önceki hali *يَا مَرْوَانَ* şeklindedir.

- Mürekkep bir kelimedeki *terhîm*, ikinci kelimenin *hazfedilmesi* ile gerçekleşir.⁶⁶

3.2.9.2. *İstiğâse*

Yardıma çağırarak anlamına gelen *istiğâse* konusunu İbnü'd-Dehhân oldukça muhtasar bir şekilde ele almış ve şöyle demiştir:

Yardıma çağrılan isim, zamire benzetildiği için başına fethalı bir lam getirilerek *mecrûr* yapılır. Kendisi için yardım istenen ismin başına da kesralı bir lam getirilir ve *mecrûr* yapılır. Örneğin: *يَا لَزَيْدٍ لِّعَمْرٍو، يَا لَزَيْدٍ لِّلْعَجَبِ*.⁶⁷

⁶⁵ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 43-44.

⁶⁶ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 44-45.

⁶⁷ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 45.

3.2.9.3. Nüdbe

Şahsın kendisinin veya başkasının başına gelmiş bir felaket sebebiyle söylenen nidâdır. Nidâ harfinden sonraki isme mendûb denir.⁶⁸

Kullanımı genellikle kadınlara hastır. Nüdbe alameti, isimlerin sonuna gelen الألف ile başına gelen وا veya يا harfleridir. Örneğin: وَآ زَيْدَا. Vakf halinde ismin sonuna gelen الألف harfinden sonra الهاء harfi getirilir. Örneğin: وَآ زَيْدَاة. Eğer cümlede anlam karmaşası oluyorsa sondaki الألف harfi, kendisinden önceki harfin harekesinin cinsine dönüşebilir. Örneğin: وَآ غُلَامِكُوهُ, وَآ غُلَامَهُوهُ.⁶⁹

3.2.10. Cinsini Nefyeden “Lâ”

- لا, nekra ve müfred (izâfet olmayan) kelimeyi tenvinsiz meftûh yapar. Örn: لَا رَجُلٌ فِي الدَّارِ. Muzâf veya şibh-i muzâf olan kelimeyi mansûb yapar.

Örneğin: لَا خَيْرًا مِنْ زَيْدٍ فِي الدَّارِ, لَا غُلَامٍ رَجُلٍ لَكَ.

- “هَلْ مِنْ” kalıbıyla sorulan bir soruya cevap olarak gelirse لا'nın haberini izhâr etmek veya kısaltmak tercihe bağlıdır. هل edatı kullanılan bir sorunun cevabı ise لا'nın haberi merfû olur. Zirâ لا ليس'ye hamledilir.

- لا'nın mebnî [nekra ve müfred (izâfet olmayan) kelime] olan isminin sıfatı, mevsûfunun mahalline uyararak merfû, lafzına uyararak mansûb veya fetha üzere mebnî olabilir. Örneğin: لَا رَجُلٌ ظَرِيفًا عِنْدَكَ, لَا رَجُلٌ ظَرِيفٌ عِنْدَكَ, لَا رَجُلٌ ظَرِيفٌ عِنْدَكَ.

⁶⁸ Mustafa Meral Çörtü, *Arapça Dil Bilgisi Nahiv* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014) 271-272.

⁶⁹ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 45.

- Hemze ile sorulan bir sorunun cevabı olarak gelen لَّا, cümlede tekrar ederse her iki isim merfû veya fetha üzere mebnî olabilir. Birinci isim fetha üzere mebnî ikinci isim merfû, birincisi merfû ikincisi fetha üzere mebnî olabilir ya da birinci isim fetha üzere mebnî ikincisi mansûb olabilir.

- Cinsini nefyeden لَّا edatının başına hemze geldiğinde hem istifhâm hem de temennî kastedilebilir. أَلَّا رَجُلٌ؟ (Hiç adam yok mu?) soru cümlesinde yalnızca bilgi edinmek amacı varsa لَّا edatının hükmü değişmez ancak temennî manası varsa Sibeveyhi'ye göre hükmü değişir ve artık mübteda konumunda gelemez.

لَّا'nın isminden sonra lâmu'l-izâfe gelebilir. Bu durumda لَّا'nın ismi, lam'dan sonraki zamire veya isme muzâf gibi olur. Örneğin: لَّا غُلَامِي لِرَيْدٍ, لَا أَبَا لَكَ.⁷⁰

3.2.10.1. Lâte

لَاتٌ özellikle zaman ifade etmede kullanılır. İki ma'mûlü bir arada bulunmaz. Sadece biri bulunur. Çoğunlukla ismi hazfedilir. Örneğin: لَاتٌ وَحِينَ مَنَاصٍ⁷¹ cümlesinde ismi mahzûf, haberi حِينَ kelimesidir.⁷²

3.2.11. Nekra ve Marife

Nekra, kendi cinsinin her bir ferdinin yerine geçebilen isimdir. Başına harf-i tarif veya رَبُّ alabilir.

Marife; zâhir isimler, zamirler ve mübhem isimler olmak üzere üçe ayrılır. Mübhem isimler işâret isimleri (هذا) ve ism-i mevsûllerdir. Açık isimler ise üç çeşittir:

⁷⁰ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 46-47.

⁷¹ Sâd 38/3.

⁷² İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 46-47.

- Marifelik karînesi (ال) olmayan özel isimler: أَبُو عَمْرٍو

- Marifelik karînesi (ال) olan isimler: الرجل

- Muzâfun ileyhi sebebiyle marife olan isimler: غُلَامٌ زَيْدٌ.⁷³

3.2.12. Zamirler

Zamirler muttasıl ve munfasıl olmak üzere ikiye ayrılır. Buna göre muttasıl zamirler tek başlarına kullanılmazlar. Bunlar 36 zamirden oluşur ancak bunların dışında birinde ihtilaf vardır. Merfû, mansûb ve mecrûr olmak üzere üç kısma ayrılırlar. Merfû zamirler 12 adettir. Bunlar: ضَرَبْتُ، ضَرَبْتِ، ضَرَبْتِ، ضَرَبْتُ، ضَرَبْتُ، ضَرَبْتُ، ضَرَبْتُ، ضَرَبْتُ، ضَرَبْتُ، ضَرَبْتُ، ضَرَبْتُ، ضَرَبْتُ. ضَرَبْتُ fiilindeki yâ zamirinde ise ihtilaf söz konusudur. Mansûb zamirler de 12 tanedir. Bunlar: ضَرَبْتُكَ، ضَرَبْتُكِ، ضَرَبْتُكُمْ، ضَرَبْتُكُنَّ، ضَرَبْتُكُمْ، ضَرَبْتُكُمْ، ضَرَبْتُكُمْ، ضَرَبْتُكُمْ، ضَرَبْتُكُمْ، ضَرَبْتُكُمْ، ضَرَبْتُكُمْ. Mecrûr zamirler 12 adettir. Bunlar: بِهَا، بِهِ، بِهِمَا، بِهِ، بِكُنَّ، بِكُمْ، بِكُمَا، بِكِ، بِكَ، بِنَا، مَرَرْتُ بِي.

Munfasıl zamirler, tek başına kullanılabilir ve 24 tanedir. Bunlar merfû ve mansûb olmak üzere iki kısma ayrılır. Merfû zamirler 12 adettir. Bunlar: أَنَا، أَنْتَ، أَنْتِ، أَنْتِ، أَنْتِ، أَنْتِ، أَنْتِ، أَنْتِ، أَنْتِ، أَنْتِ، أَنْتِ، أَنْتِ. Mansûb zamirler de 12 tanedir. Bunlar: إِيَّايَ، إِيَّاكَ، إِيَّاكَ، إِيَّاكَ، إِيَّاكَ، إِيَّاكَ، إِيَّاكَ، إِيَّاكَ، إِيَّاكَ، إِيَّاكَ، إِيَّاكَ، إِيَّاكَ. إِيَّاكَ، إِيَّاكَ، إِيَّاكَ، إِيَّاكَ، إِيَّاكَ، إِيَّاكَ، إِيَّاكَ، إِيَّاكَ، إِيَّاكَ، إِيَّاكَ، إِيَّاكَ، إِيَّاكَ.

Mecrûr muttasıl zamirlere zarûret halinde, ancak harf-i cer tekrar edilerek atıf yapılabilir. Merfû muttasıl zamirlere te'kîd etmeden atıf yapılmaz. Mansûb muttasıl zamirlere ise harf-i cer tekrarı veya te'kîd olmadan atıf yapılabilir.⁷⁴

⁷³ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 48.

⁷⁴ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 48-49.

3.2.13. Gayr-i Munsarif

Bir kelimeyi gayr-i munsarif yapan sebepler dokuz tanedir. Bunlardan ikisine veya ikisi yerine geçecek bir sebebe sahip kelimeler tenvin ve kesra almaz. İki illet yerine geçenler müntehe'l-cümû sîgası ve iki müenneslik elifidir. Bir kelimeyi gayr-i munsarif yapan sebepler şunlardır:

1. Alem olma: أَحْمَدُ
2. 'Adl (العدل): عَمْرُ
3. Ucme (yabancı dillerden Arapçaya geçmiş olma): إِبْرَاهِيمُ
4. أَضْفَرُ vezninde sıfat (النعته): أَضْفَرُ
5. Müntehe'l-cümû sîgasında gelen çoğullar: مَسَاجِدُ
6. Fiil vezninde olma: تَغْلِبُ
7. Müenneslik: زَيْنَبُ
8. Özel ismin sonunda zâid ان bulunması: عُمَانُ
9. Terkîb: حَضْرَمَوْتٌ⁷⁵

3.2.14. Fiiller

Fiiller üçe ayrılır. Bunlar:

1. Lafiz ve mana açısından mâzi olan fiiller. Örneğin: قَامَ.
2. Mana açısından olmayıp lafzen mâzi olan fiiller. Örneğin: إِنَّ ضَرَبْتَ ضَرَبْتُ.

⁷⁵ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 50.

3. Lafzen olmayıp mana açısından mâzi olan fiiller. Örneğin: لَمْ يَكُنْ زَيْدًا.

Mâzi fiillerin ve gelecek anlamı barındıran emir ve nehiy fiillerin kendilerine özgü sîgaları vardır. Ancak şimdiki zamanı belirten fiillerin kendilerine özgü bir sîgaları yoktur. Bunlar hem şimdiki hem geniş zaman için ortak kullanılır.

Fiiller mebnî ve mu‘rab olmak üzere ikiye ayrılır. Mu‘rab fiiller merfû, mansûb ve meczûm olmak üzere üç çeşittir:

1. Fiillerin Raf‘ Hali

Fiilin merfûluğunun âmili manevidir. O, ismin yerine geçer. Örneğin: مَرَزْتُ بِرَجُلٍ يَفُومُ.

2. Fiillerin Nasb Hali

Fiil, أَنْ, لَنْ, كَيْ ve إِذَنْ gibi lafzî bir âmille mansûb olur. Bu harfler hem açık hem de gizli bir şekilde amel eden أَنْ ve sadece açık bir şekilde amel edenler olmak üzere ikiye ayrılır.

Cümlede açıkca zikredilerek amel eden كَيْ ve لَنْ için şu örnek verilebilir: . لَكَيْلًا تَأْسُوا⁷⁶.

Açıkca gelerek ma‘mûlünü mansûb yapan إِذَنْ ise cevap olarak gelir ve lafzen mübteda olur. Kendisinden sonra gelen fiil, gelecek zaman anlamlıdır ve kendisinden önceki bir ibareye dayanmaz. Ma‘mûlü ile arasına kasem dışında bir şey giremez.

أَنْ üç şekilde amel eder:

1. Cümlede sadece açık halde gelip amel edebilir. Örneğin: أَنْ تَقُومَ خَيْرٌ لَكَ.

2. Cümlede اللام harfinden sonra gelirse gizli bir şekilde amel edebilir.

Örn: جِئْتُ لِتُكْرِمَنِي. Bununla birlikte اللام harfiyle fiil arasına isim girebilir. Örneğin:

لَلْبُسِّ عِبَاءٌ وَتَقَرَّرَ عَيْنِي.

⁷⁶ el-Hadîd 57/23.

3. Bazı atıf ve cer harflerinden sonra gelen أَنْ mutlaka gizlenerek amel eder. Bu atıf harfleri şunlardır:

- Emir, nehiy, temmenî, nefiy, dua ve istifham cümlelerinden sonra gelen الفاء

- الواو manasında kullanılan الواو مع

- أَوْ anlamına gelen إِلَى ve إِلَّا أَنْ

Cer harfleri ise şunlardır:

- Nefiyden sonra gelen اللام. Örneğin: مَا كُنْتُ لِأَضْرِبَكَ.

- Nefiyde kullanılan amaç ifade eden حَتَّى. Örneğin: أَنْتَظِرُكَ حَتَّى يَطْلُعَ الْفَجْرُ.

- أَطْعَ اللَّهُ حَتَّى يُدْخِلَكَ الْجَنَّةَ.

3. Fiillerin Cezm Hali

Meczûm fiilin âmilleri şunlardır: لَمْ, لَمَّا, لَمْ, nehiy için kullanılan لَا ve şart anlamındaki إِنَّ. Örneğin: لَمْ يَقُمْ زَيْدٌ.⁷⁷

3.2.14.1. Şart Edatları

- Şart edatlarından إِنَّ harf; مَا, مَنْ, أَيَّ, مَهْمَا isim; حَيْثُمَا, أَيْنَ, مَتَى zarf kabul edilir. إِذَا

Sîbeveyhi'ye göre harf, diğer dilcilere göre zarftır ve مَا edatıyla kullanılır. Cevâbı lafzen ve mahallen meczûmdur.

- Olumsuz haberî cümleler dışında, talep bildiren şart cümlesinin başında gizli إِنَّ olup cevabında ف bulunursa fiil mansûb, bulunmazsa meczûm olur. Örneğin: قُمْ أَكْرَمَكَ.

- Şart cümlesinin cevabı ya kendisi gibi haberî fiil olur ya da başına ف almış emir, nehiy veya isim cümlesi olur.

⁷⁷ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 51-53.

3.2.14.2. Mu'tel Fiillerin İ'rabı

Mu'tel fiilin son harfi الألف olursa raf' ve nasb hallerinde illet harfi kalırken (يُخَشَى) cezm halinde hazfedilir. Eğer illet harfi الواو veya الياء ise raf' halinde sâkin olarak kalırken (يَعُزُّو, يَزِمِي), nasb halinde meftûh olur. Cezm halinde ise illet harfi hazfedilir.⁷⁸

3.2.15. Gayr-i Mutasarrıf Fiiller

Gayr-i mutasarrıf fiiller beş adettir. Bunlar عَسَى, نِعْمَ, بئس - لَيْسَ ve حَبِّدًا'dir.

1. عَسَى

Tam veya nâkıs fiil olarak kullanılabilir. Nâkıs fiil olarak geldiğinde ismi, sarîh bir isim, haberi عَسَتْ هُنْدٌ, عَسَى زَيْدٌ أَنْ يَقُومَ şeklinde gelir. Burada أَنْ mansûbdur. Örneğin: عَسَتْ هُنْدٌ, عَسَى زَيْدٌ أَنْ يَقُومَ. Eğer عَسَى nin ismi mübteda olarak başa geçerse bu fiilin çekimi yapılabilir. أَنْ تَقُومَ.

Örneğin: الزَيْدَانِ عَسِيَا أَنْ يَقُومَا.

عَسَى, tam fiil olarak kullanıldığında haberi olmaz ve fâili أَنْ+fiil şeklinde olur. Örneğin: عَسَى أَنْ يَقُومَ زَيْدٌ. Bu cümle yapısı şiirde kullanılırsa cümlenin عَسَى kısmı hazfedilip yerine كَادَ أَنْ getirilir.

2. بئس - نِعْمَ

بئس medh, نِعْمَ zem ifade eden mâzi fiillerdir. Bu fiillerin fâili ve mahsûsu⁷⁹ ya harf-i târif almış açık bir isim (نِعْمَ الرَّجُلُ زَيْدٌ) ya da harf-i târif almış bir kelimeye muzâf olarak gelen nekra isim (نِعْمَ غُلَامٌ الرَّجُلِ بَكْرٌ) veya gizli bir zamir olur. Eğer gizli zâmir olursa bu zamiri açıklayan nekra ve mansûb bir kelime gelmek zorundadır (نِعْمَ غُلَامًا).

⁷⁸ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 53.

⁷⁹ Medh ve zem fiillerin faillerinin ardından gelen merfû ikinci isme mahsûs denir.

(زَيْدٌ). Ayrıca bu fiillerin mahsûsu cümlede bulunmak ve gizli zamir veya açık isim olarak gelen fâille uyumlu olmak zorundadır.

زَيْدٌ ya mahzûf bir mübtedanın haberi olur ya da mübteda olup kendisinden önceki kısım haber olur.

نِعْمٌ ve نِعْمٌ nin fâili (مَا) olabilir. Örneğin: نِعْمًا صَنَعْتَ cümlesinde نِعْمًا (نِعْمٌ+مَا) nin birleşimidir. İki م harfinden biri, diğerine idgâm edilmiştir.

3. Ta'accüb

Ta'accüb, sebebi gizli olan şeydir. İki kıyâsî sîgası vardır: مَا أَفْعَلُ زَيْدًا ve أَفْعَلُ بِزَيْدٍ. İlk vezindeki مَا mübteda olup merfûdur ve ardından gelen ibare onun sılası değil, haberidir.⁸⁰

3.2.16. Hafif ve Sakil Nûn

- Sakil ve hafif nûn, gelecek zaman anlamı içeren muzâri fiili te'kîd eder. Gelecek zaman anlamı içeriyorsa emir, nehiy, soru ve kasemde de bulunabilir.

- Nûn harfinin mâkabli, fetha üzere mebnîdir. Bununla birlikte te'kîd nûnunun öncesinde müennes yâsı ve çoğul vâvı bulunan birtakım fiiller de vardır. Bu iki harfin mâkabli meftûh ise hazfedilmezler bunun yerine yâ harfi kesra, vâv harfi de damme ile harekelenir. Örneğin: إِخْشَوْنَ زَيْدًا, إِخْشَيْنَ زَيْدًا.

- Hafif nûnunun mâkabli meftûh ise elif üzere vakf yapılıır. Örneğin: إِضْرِبَا. Mâkabli mazmûm veya meksûr ise⁸¹ vakıf yapılırken hazfedilir. Çünkü iki sâkin bir araya gelmez.

⁸⁰ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 54-55.

⁸¹ Te'kîd nûnunun mâkablinin mazmûm veya meksûr olması, fiilin sonunda bulunan çoğul vâvı veya muhâtab yâsını düşürmesi sebebiyledir.

- Sakîl nûnun birleştiği tüm sîgalara hafif nûn birleşir ancak tesniye ve cem-i müennes nûnlarının bulunduğu yer hariç.

- Sakîl nûn ile nûnu nisve arasına الالف getirilir. Örneğin: قُمْنَانٍ.⁸²

3.2.17. ماذا

ماذا صَنَعْتَ? soru cümlesinin irabında iki ihtimal söz konusudur:

- ماذا müfred isim olup صَنَعْتَ fiilinin mef'ûlün bihi olur.

- ما istifhâm anlamındadır. ذا ise الَّذِي ism-i mevsûlü ile takdîr edilir. Ardından gelen cümle, sîla cümlesidir. Sîla cümlesinden ism-i mevsûle dönen zamir daima hazfedilir.⁸³

3.2.18. بلى - نَعَمْ

Cevap harfleridir. Olumlu soru cümlelerine olumlu yanıt vermek için نَعَمْ, olumsuz soru cümlelerine olumlu yanıt vermek için بلى kullanılır.⁸⁴

3.3. Sarf

3.3.1. Cem-i Teksîr

Düzensiz çoğullar killet ve kesret olmak üzere ikiye ayrılır. Killet çoğulların vezinleri أَفْعُلٌ, أَفْعَالٌ, أَفْعَلَةٌ ve فِعْلَةٌ şeklindedir. İbnü'd-Dehhân çoğunlukla önce isimlerin ardından sıfatların çoğullarını ele almış ve bunları, çoğul kelimelerin müfred hallerinin harf sayısına göre sıralamıştır.

1. Üç harfli, mu'rab ve müfred isimlerin 12 sîgası vardır. Bunlar: فَعْلٌ, فَعْلٌ, فَعْلٌ, فَعْلٌ, فَعْلٌ, فَعْلٌ, فَعْلٌ, فَعْلٌ, فَعْلٌ, فَعْلٌ, فَعْلٌ, فَعْلٌ. Bu vezinlerdeki isimlerin çoğulları şu şekilde gelir:

⁸² İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 55-56.

⁸³ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 56.

⁸⁴ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 55-56.

- طَبَّبَ kelimesinin çoğulu طَبَّبَةٌ şeklinde de gelebilir. أَطْنَابٌ (أَطْنَابٌ) أَفْعَالٌ: فُعْلٌ -
- فِعَالٌ (جُدُوْعٌ) فُعُولٌ kesret çoğulları (أَذُوْبٌ) أَفْعُلٌ ve (أَحْمَالٌ) أَفْعَالٌ Killet çoğulları: فِعْلٌ
- (ظُوَارٌ) فُعَالٌ ve (صَرِيْسٌ) فَعِيْلٌ, (صِنُوَانٌ) فِعْلَانٌ, (قِرْدَةٌ) فِعْلَةٌ, (ذُوْبَانٌ) فُعْلَانٌ, (بَنَاءٌ)
- فِعْلٌ: Çoğulu أَفْعَالٌ (آبَالٌ) kalıbında gelir.⁸⁵

2. Aslı üç harf olup med harfî ile dört olan kelimelerin çoğulları 6 sîgada gelir. Bunlar şöyledir:

- حَيْطَانٌ فِعْلَانٌ, (حُوْرَانٌ) فُعْلَانٌ, (أُوْدِيَّةٌ) أَفْعَلَةٌ, (أَصْحَابٌ) أَفْعَالٌ, (حَوَائِطٌ) فَوَاعِلٌ فَاعِلٌ -
ve (رِعَاءٌ) فِعَالٌ şeklinde çoğul kalıpları bulunur. صَحَابَةٌ ve صَحَابَةٌ kelimesinin صَاحِبٌ şeklinde de çoğul formları vardır.

- حُمُرٌ (حُمُرٌ) فُعْلٌ veya (أَحْمِرَةٌ) أَفْعَلَةٌ müzekker kelimelerde sigasının killet çoğulu, فِعَالٌ şeklinde gelir. Kelimenin orta harfî illetli ise (عِيْنٌ - عِيَانٌ, خُوْنٌ - حِيْوَانٌ) فُعْلٌ son harfî illetliyse (أَرْشِيَّةٌ - رَشَاءٌ) أَفْعَلَةٌ kalıbında gelir. Bu sîgadaki müennes kelimelerin killet çoğulu ise (أَذْرُعٌ) أَفْعُلٌ şeklindedir.

- (فُدْنٌ) فُعْلٌ ve (أَفْدِنَةٌ) أَفْعَلَةٌ müzekker kelimelerin çoğulu فِعَالٌ sîgasındaki müennes kelimelerin çoğulu ise (عُنُوْقٌ) فُعُولٌ ve (أَعْنُقٌ) أَفْعُلٌ şeklindedir.

- (غِلْمَانٌ) فِعْلَانٌ kesret çoğulu فِعْلَانٌ ve (غِلْمَةٌ) فِعْلَةٌ, (أَغْرِبَةٌ) أَفْعَلَةٌ فِعَالٌ sîgasının killet çoğulu فِعْلَانٌ ve (حُوْرَانٌ - حُوَارٌ) فِعْلَانٌ kalıbında gelir.

- (ظِلْمَانٌ) فِعْلَانٌ, (أَنْصِبَاءٌ) أَفْعَاءٌ, (رُعُفٌ) فُعْلٌ, (كُتْبَانٌ) فُعْلَانٌ, (أَرْغَفَةٌ) أَفْعَلَةٌ فِعِيْلٌ -
(صَبِيَّةٌ) فِعْلَةٌ, (فِصَالٌ) فِعَالٌ ve (أَيْمُنٌ) أَفْعُلٌ (صَبِيَّةٌ) şeklindedir.

⁸⁵ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 59-62.

فِعْلَانٌ (أَفْلَاءُ - فَلَوْ) أَفْعَالٌ ve (أَعْمَدَةٌ) أَفْعَلَةٌ sîgasının killet çoğulları (خِرْفَانٌ), (قُدْمٌ) فُعْلٌ, ve (قَدَائِمٌ) فَعَائِلٌ şeklindedir.

Bu 6 sîganın sonunda tâü't-te'nîs varsa çoğulu cemi müennes sâlim olarak geldiği gibi فَعَائِلٌ formunda da gelebilir. Örneğin: رِسَالَةٌ - رِسَائِلٌ / رِسَالَاتٌ - رِسَائِلٌ. Bu kelimenin صُحُفٌ formunda da bir çoğulu bulunur.⁸⁶

3. Aslı dört harfli isimlerin sîgaları şunlardır: فُعْلَلٌ, فُعْلَلٌ, فُعْلَلٌ, فُعْلَلٌ ve فُعْلَلٌ.

Bunların çoğulu فَعَائِلٌ formunda gelir. Örneğin: أَرَاطٌ - أَرَطِيٌّ, عَثَائِرٌ - عَثَائِرِيٌّ, جَوَاهِرٌ - جَوَاهِرِيٌّ.⁸⁷

4. Aslı beş harfli isimlerin çoğulu, kelimenin son harfinin hazfedilmesiyle veya sondan ikinci harfi ziyade harflerine benziyorsa bu harfin hazfedilmesiyle yapılır.

Örneğin: فَرَاذِقٌ/فَرَاذِقٌ: فَرَاذِقٌ.⁸⁸

5. Cins isimlerin veya neseb yâsı alan isimlerin çoğulu, sonlarında bulunan tâü't-te'nîs ve neseb yâsının hazfedilmesiyle yapılır. Örneğin: زَنْجٌ - زَنْجِيٌّ, تَمْرٌ - تَمْرَةٌ. Sonunda tâü't-te'nîs bulunan ancak cins isim olmayıp sonradan yapılmış olan eşya isimlerinin çoğulu da yine tâü't-te'nîsin hazfiyle yapılır. Örneğin: سَفِينٌ - سَفِينَةٌ.

6. Sonunda müenneslik tâsı bulunup sıfat olmayan kelimelerin çoğulu şu şekildedir:

- فُعْلٌ (نُوبٌ) ve فِعْلٌ (بُدُورٌ) فُعُولٌ, (جِفَانٌ) فِعَالٌ, (قَصَعَاتٌ) فَعَالَاتٌ فَعْلَةٌ kalıbı çoğul yapılır.

ve (إِمْوَانٌ) فِعْلَانٌ, (أَكْمٌ) أَفْعَلٌ. (نُوقٌ) فُعْلٌ, (نِيَاقٌ) فِعَالٌ, (حَكَمَاتٌ - حَكَمَةٌ) فَعَالَاتٌ فَعْلَةٌ kalıbı çoğul yapılır.

- فَعْلَةٌ kalıbı, (مَعِدَاتٌ) فَعَالَاتٌ ve (نَقَمٌ) فِعْلٌ şeklinde çoğul yapılır.

⁸⁶ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 64-65.

⁸⁷ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 66-67.

⁸⁸ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 74.

- فَعَالٌ (جَفَانٌ) şeklinde çoğul yapılır. فُعَلَاتٌ, فُعَلَاتٌ, فُعَلَاتٌ kalıbı فُعَلَةٌ-

Örneğin: ظَلَمَ, ظَلَمَاتٌ, ظَلَمَاتٌ, ظَلَمَاتٌ - ظَلَمَةٌ.

- فُعَلَةٌ, فُعَلَةٌ, فُعَلَةٌ ve فُعَلَةٌ kalıplarının çoğulu, müennes sâlim çoğullar gibidir.

Örneğin: رُحُصَاتٌ - رُحُصَةٌ.

- فُعَلَةٌ kalıbının çoğulu فِعَالَاتٌ, فِعَالَاتٌ, فِعَالَاتٌ ve فِعَالٌ şekillerinde gelebilir.

Örneğin: كَسَرٌ, أَنْعَمَ, سِدْرَاتٌ, سِدْرَاتٌ, سِدْرَاتٌ.⁸⁹

7. Sonunda elif-i maksûra veya elif-i memdûde bulunan kelimelerin çoğulu şu şekildedir:

- Başında harf-i tarif bulunan ve ism-i tafdîl vezni olan أَفْعَلٌ kalıbının çoğulu, cemi müzekker sâlim olarak gelebilirken أَفَاعِلٌ vezninde de gelebilir. Örneğin: الأَكَابِرُ.

Müennesi olan فُعَلَى vezninin çoğulu, cemi müennes sâlim gibi gelebilirken فُعَلٌ vezninde de gelebilir. Örneğin: الكُبُرُ, الصُّغَرِيَّاتُ.

- Sıfat-ı müşebbehe kalıbı olan أَفْعَلٌ - أَفْعَالٌ vezninin çoğulu فُعَلٌ (حُمَزٌ) kalıbında gelir.

- Bunların dışında kalan فُعَلَى veznindeki kelimelerin çoğulları, cemi müennes sâlim (رُبَابٌ - رُبَى) şeklinde فُعَالٌ veya (حَبَالَى) فُعَالَى, (حُبَالِيَّاتٌ) gelir.

- Sıfat olmayan فُعَلَاءٌ veznindeki kelimelerin çoğulu, cemi müennes sâlim, فُعَالٌ veya فُعَالَى formunda gelebilir. Örneğin صَحْرَاوَاتٌ, صَحْرَارَى, صَحْرَارَى ve صَحْرَارِيٌّ şeklinde gelebilir.

- فُعَالَى veznindeki isimlerin çoğulu, cemi müennes sâlim şeklindedir.

Örneğin: حُبَارِيَّاتٌ - حُبَارَى.

⁸⁹ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 62-63.

90. قَوَاصِعٌ - قَاصِعَاءٌ gelir: فَوَاعِلٌ formunda gelir, فَاعِلَاءٌ veznindeki isimlerin çoğulu,

8. Hem tekil hem çoğul anlamı bulunan kelimelerin müfred mi yoksa çoğul mu olduğunu anlayabilmek için bir karine gereklidir. Örneğin الْفُلُّ kelimesi hem çoğul hem de tekil anlamda kullanılabilir.⁹¹

9. Bazı müfred kelimeler çoğul anlam barındırabilir. Örneğin: رَهْطٌ, نَفْرٌ, رَكْبٌ.

10. Üç harfli sıfatların çoğulu şu şekildedir:

- فَعْلٌ vezninde gelen sıfatlar; فِعَالٌ (صِعَابٌ), فُعُولٌ (كُهُولٌ) veya فُعْلٌ (كُتٌّ) şeklinde çoğul yapılabilir. Bununla birlikte bu sıfat, eğer insana ait ve müzekker ise cemi müzekker sâlim, müenneslik alameti taşıyorsa فِعَالٌ (عِبَالٌ - عِبَالَةٌ) veya cemi müennes sâlim şeklinde çoğul yapılabilir. Bu vezindeki sıfatların أَفْعَالٌ, فِعْلَانٌ ve فِعْلَةٌ şeklinde çoğulu bulunmaz.

- فَعْلٌ vezninin çoğulu, فِعَالٌ (حِسَانٌ) ve أَفْعَالٌ (أَبْطَالٌ) şeklindedir. Müennesi ise, cemi müennes sâlim şeklinde veya فِعَالٌ vezninde çoğul yapılabilir.

- فُعْلٌ vezninin çoğulu أَفْعَالٌ (أَجْنَابٌ) formunda gelir. İnsana ait bir sıfat ise cemi müzekker sâlim şeklinde yapılır. Örneğin: جُنُبٌ - جُنُبُونَ.

- فَعْلٌ vezninin çoğulu أَفْعَالٌ (أَجْلَافٌ) veya cemi müzekker sâlim şeklinde gelir. Müennesi ise cemi müennes sâlim şeklinde yapılır.

- فُعْلٌ, فَعْلٌ, فِعْلٌ ve فِعْلٌ vezinlerindeki sıfatların çoğulu cemi müzekker sâlim, müennesleri ise cemi müennes sâlim formunda gelir. Örneğin: حُطْمُونَ - حُطْمٌ. Bununla birlikte bu kalıplarda gelen bazı kelimelerin أَفْعَالٌ vezninde çoğulları da bulunmaktadır.

⁹⁰ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 65-66.

⁹¹ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 74.

Örneğin: أَنْكَادٌ - نَكِدُ, أَنْجَادٌ - نَجِدُ, أَمْرَارٌ - مُرٌّ.⁹²

11. Aslı üç harfli olup zâid bir harf ilavesiyle dört harfli olan sıfatların çoğulu şu şekilde yapılır:

- فَاعِلٌ vezninin on iki farklı formda çoğulu gelebilir. Bunlar: شُهُادٌ (شُهُدٌ) فُعَلٌ, (رُعْيَانٌ) فُعْلَانٌ, (جِيَاعٌ) فِعَالٌ, (عُلَمَاءٌ) فُعَلَاءٌ, (بُرُلٌ) فُعَلٌ, (غَيْبٌ) فَعَلٌ, (كَفَرَةٌ) فَعَلَةٌ, (أَصْحَابٌ) أَفْعَالٌ, (ضَوَارِبٌ) فَوَاعِلٌ ve (سُكُوتٌ) فُعُولٌ, (رِكْبٌ) فِعَلٌ.

İnsana ait müzekker bir sıfat ise çoğulu cem-i müzekker sâlim, sonunda tâ-i te'nîs bulunuyorsa cem-i müennes sâlim, müenneslik alameti bulunmayan müennes bir kelime ise فَوَاعِلٌ veya فُعَلٌ şeklinde çoğul yapılıdır. Örneğin: حَوَائِضٌ, حَيْضٌ. Ancak فَوَارِسٌ şâzdır.

Eğer son harfi illetliyse فَعَلَةٌ vezninde çoğul yapılıdır. Örneğin: قَاصٍ - قَاصَةٌ. Bununla birlikte صَاحِبٌ kelimesinin صُحْبَةٌ şeklinde de çoğulu bulunur.

- أَفْعَلَةٌ, (أَصَادِقُ) أَفَاعِلُ, (ظِرَافٌ) فِعَالٌ, (عُرَفَاءٌ) فُعَلَاءٌ, (أَشْدَاءٌ) أَفْعَلَاءٌ vezninin فَعِيلٌ ve فُعَالٌ vezninin فُعَلَةٌ, (صَبِيَانٌ) فِعْلَانٌ ve (أَشْرَافٌ) أَفْعَالٌ, (خَضِيَّةٌ) فِعْلَةٌ, (ثُنْيَانٌ-ثَنِي) فِعْلَانٌ, (نُذْرٌ) فُعَلٌ, (أَشْحَةٌ) فَعْلَةٌ şeklinde çoğul formları bulunur. Eğer فَعِيلٌ vezni tâ-i te'nîs almışsa çoğulu, cem-i müennes sâlim veya ظَرَائِفٌ - ظَرِيفَةٌ فَعَائِلٌ kalıbında gelir.

- عَدُوٌّ (أَفْعَالٌ) vezninin فَعَالٌ ve فُعُولٌ vezninin sâlim çoğulları yapılamaz. Bu veznin çoğulu أَفْعَالٌ (عَدُوٌّ) şeklinde gelir. فُعُولٌ veznindeki (صُنْعٌ - صِنَاعٌ, صُبْرٌ - صَبُورٌ) فُعُولٌ ve (أَجْوَادٌ - جَوَادٌ, أَعْدَاءٌ) فُعُولٌ veznindeki (عَجَائِزٌ) فَعَائِلٌ ve (عُجْرٌ) فُعَلٌ kelime müennes ise فُعُولٌ vezninde çoğul yapılıdır.

- كُنْتُ - كِنَانٌ vezninin فَعَالٌ vezninde çoğul yapılıdır. Örneğin: كُنْتُ - كِنَانٌ.

⁹² İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 68-70.

- **فِعْلٌ** vezninin çoğulu; **أَفْعَالٌ** (أَمْوَاتٌ), **أَفْعَالَاءٌ** (هَيِّنٌ - أَهْوِنَاءٌ) ve **فِعَالٌ** (جِيَادٌ) kalıplarında gelebildiği gibi cem-i müzekker sâlim ve cem-i müennes sâlim şeklinde de gelebilir.

- **مَوْتَى** - **مَيِّتٌ**, **فُعَالَى** ve **فُعَالَى** vezinleri de çoğul ifade eden kalıplardır. Örneğin: **حَيَارَى** - **حَيْرَانٌ**, **سُكَارَى** - **سُكْرَانٌ**, **هَلْكَى** - **هَالِكٌ**.

- **مُنْكَرٌ**, **مَدَاعِيرٌ** - **مَدْعُرٌ** Örneğin: **مَفَاعِيلٌ** vezninin çoğulu **مَفَاعِيلٌ** kalıbında gelir. Örneğin: **مُدْعُرٌ** - **مَدَاعِيرٌ**, **مُنْكَرٌ** - **مَدَاعِيرٌ**.

- **أَفْعَلٌ** vezni **فُعَلٌ** (حُمُرٌ) ve **فُعَلَانٌ** (حُمْرَانٌ) formlarında çoğul yapılıdır.

12. Aslı dört harfli olan sıfatların çoğulu **فُعَالٌ** (سَلَاهِبٌ - سَلَهَبٌ) vezninde yapılıdır.⁹³

13. Zâid harfler ile birlikte beş ve altı harfli sıfatların çoğulu şu şekildedir:

- **مَفَاعِيلٌ** ve **مَفَاعِيلٌ** vezinleri **مَفَاعِيلٌ** (مَآشِيرٌ - مَشِيرٌ, مَكَاثِيرٌ - مَكَاثِيرٌ) formunda çoğul yapılıdır.

Bununla birlikte **مَفَاعِيلٌ** vezni **مَفَاعِيلُونَ** şeklinde ve **مَفَاعِيلَةٌ** vezni **مَفَاعِيلَاتٌ** şeklinde çoğul yapılabilir.

- **فُعَالَاءٌ** şeklinde çoğulu gelen isimlerin, **فُعَالٌ** şeklinde de çoğulu bulunur.

Örneğin: **نَفَاسٌ** - **نَفَاسَاءٌ** şeklinde gelir.

- **فُعَالٌ**, **فُعَالٌ**, **فُعَلٌ** ve eğer insanı nitelerse **فِعْلٌ** vezinlerinin çoğulu, cem-i müennes sâlim ve cem-i müzekker sâlim olarak gelir. Örneğin: **شَرَابَاتٌ** - **شَرَابُونَ** - **شَرَابٌ**. Bunun yanı sıra **عَوَائِرٌ** kelimesinin **عَوَائِرٌ** şeklinde çoğulu bulunur.

- **فُعَالَانٌ** vezninin **فُعَالٌ** (عَجَالٌ), **فُعَالَى** (سُكَارَى) ve **فُعَالَى** (سُكَارَى) şeklinde çoğul formları bulunur. Bununla birlikte cem-i müzekker sâlim ve cem-i müennes sâlim şeklinde de çoğul yapılabilir. Örneğin: **خُمْصَانَاتٌ** - **خُمْصَانُونَ** - **خُمْصَانٌ**.⁹⁴

⁹³ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 70-72.

⁹⁴ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 72-74.

14. Çoğulların çoğul yapılması konusunda kesret çoğulların çoğulu, kıyâsî değildir. Örneğin مَصِيرٍ kelimesinin cemisi olan مُصِرَانٍ kelimesinin çoğulu مَصَارِيرٌ iken طَرِيقٍ kelimesinin çoğulu olan طُرُقٍ kelimesinin cemisi طُرُقَاتٌ şeklinde gelir Killet çoğulların çoğul kalıpları ise şunlardır:

- أَيَادٍ - أَيْدٍ : أَفْعَلٌ -

- أَنْعَامٍ - أَنْعَامٌ : أَفْعَالٌ -

- أَعْطِيَاتٍ - أَعْطِيَةٌ : أَفْعَلَةٌ -

- فِعْلَةٌ : Bu kalıbın çoğulu أَفْعَلَةٌ kalıbının çoğulu gibidir.

15. Anlamca tesniye olan bir kelime, çoğul kalıbında kullanılabilir. Örneğin:

﴿إِنْ تَتُوبَا إِلَى اللَّهِ فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا﴾ “Eğer ikiniz de Allah’a tevbe ederseniz, (yerinde olur). Çünkü kalpleriniz sapmıştı.”⁹⁵ Burada قلوبٍ kelimesi çoğul kalıbında gelmiş olup tesniye yapılması zorunlu değildir. Zira kalbin her insana özel olması, tüm insanlara ait ortak bir kalpten söz edilememesi sebebiyle ayette iki kişiden bahsedildiği için kalplerin iki adet olduğu anlaşılmaktadır.

Diğer bir örnek:

ظَهْرَاهُمَا مِثْلَ ظُهُورِ التُّرْسَيْنِ

Burada geçen ‘o ikisinin sırtı’ anlamındaki ظَهْرَاهُمَا ifadesi ikinci kez zikredildiği yerde ظُهُورٍ olarak yani çoğul şeklinde kullanılmıştır. Daha önce de bahsettiğimiz üzere organlar gibi insanın parçası olup ondan ayrı düşünülemeyen ve insanların ortak kullanmasının da mümkün olmadığı şeylerin sayısı bahsi geçen kişiler kadardır. Şiirde iki kişi mevzubahis olduğu için iki sırt yerine sırtlar şeklinde çoğul bir kelime kullanılması mümkündür ve bununla iki sırt kastedildiği açıktır.

⁹⁵ et-Tahrîm 66/4.

Bu tür kelimeler yalnızca çoğul değil tekil olarak da kullanılabilir. Örneğin:

كَأَنَّهُ وَجْهُ تُرْكِيِّينَ قَدْ رَمَى

Burada ‘iki Türk’ün yüzü’ anlamına gelen وَجْهُ تُرْكِيِّينَ ifadesinde iki farklı yüzden bahsedildiği halde yüz kelimesi وَجْهُ şeklinde tekil kullanılmıştır. Zira söz konusu yüz iki kişinin ortak kullanımını mümkün olmayan bir şey olduğu için tekil olarak kullanılsa bile iki Türk’e ait iki farklı yüzden bahsedildiği anlaşılacaktır.⁹⁶

3.3.2. İsm-i Tasğîr

İbnü’l-Dehhân bu konuda sebebi itibariyle dört çeşit ism-i tasğîrden bahsetmiştir. Bunların birincisi tahkîr (küçük görmek) için yapılandır. Örneğin: رُجِيلٌ. İkincisi zarflarda takrîb bildiren tasğîrdir. Örneğin: قُدَيْدِيْمَةً, فُوَيْقَ. Üçüncüsü çoğullarda taklîl (azaltma) bildirmek için kullanılan tasğîrdir. Örneğin: أَحْمَالٌ - أُحَيْمَالٌ. Dördüncüsü ta‘zîm ve methetmek için kullanılan tasğîrdir. Örneğin: كُنَيْفٌ مُلِيٌّ عَلِمًا⁹⁷. Ardından فُعَيْلٌ, فُعَيْعِلٌ ve فُعَيْعِلٌ kalıplarını zikretmiş ve bunların dışında da ism-i tasğîr bildiren kelimeler olabileceğini belirtmiştir.

Müellif öncelikle isimlerin harf sayısına göre bir sıralama takip ederek temel tasğîr kurallarını açıklamıştır. Yine bu sıralamayı takip ederek illet harfi olan isimlerin, müennes isimlerin, hazfedilmiş harfi olan kelimelerin, mübhem isimlerin ve killet çoğulların ism-i tasğîrlerini açıklamış, ardından kıyâsî olmayan ism-i tasğîr örneklerini vermiştir. Şu şekildedir:

- On vezni bulunan sülâsi mücerred isimlerin ism-i tasğîri فُعَيْلٌ, beş vezni bulunan rubâi mücerred isimlerin ism-i tasğîri فُعَيْعِلٌ kalıbında gelir. Hümâsi mücerred veya mezid

⁹⁶ İbnü’l-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 67-68.

⁹⁷ Burada geçen كُنَيْفٌ kelimesi içine eşya konulan kaptır. Abdullâh b. Mes‘ûd hakkında söylenen bu ifadedeki tasğîr, onun ilminin genişliğini vurgulamak içindir.

isimlerin ism-i tasğîrleri ise bir harfi hazfedilip rubâi isimler gibi yapılır. Örneğin: مُنْطَلِقٌ

- مُنْطَلِقٌ. Bununla birlikte dördüncü harfi med harfi ise فُعَيْعِيلٌ kalıbında gelir. Örneğin:

سُرَيْدِيحٌ - سِرْدَاحٌ⁹⁸

- Sülâsi isimlerin ikinci harfi illetli ise ism-i tasğîrinde bu harf i'lalden önceki haline döner. Örneğin: بُؤَيْبٌ - بابٌ. Son harfi, aslen vâv olan bir illet harfi ise ism-i tasğîrinde

bu harf yâ harfine çevrilerek idgam yapılır. Örneğin: قَطَاً - قُطَيْةٌ⁹⁹ Rubâi kelimelerin

üçüncü harfi vâv ise yâ harfine çevrilerek idgam yapılır. Örneğin: عَجَبِيْرٌ - عَجُوْرٌ. Burada

vâv harfi harekeli ise değişikliğe uğramak zorunda değildir ancak evlâ olan yâ harfine dönüşüp idgam yapılmasıdır. Örneğin: أُسَيْوْدٌ - أُسُوْدٌ. Rubâi ve hümâsi kelimelerin son

harfi, müenneslik alameti olmayan elif ise bu illet harfi hazfedilir. Örneğin: أَرْطَى - أَرْطَى،

حُبَيْرِكٌ - حَبْرَكِيٌّ.

- İki zâid harfi bulunan kelimelerin ism-i tasğîri yapılırken bu harflerden biri veya ikisi hazfedilir. Örneğin حَبْنَطَى kelimesinin ism-i tasğîri حُبَيْنِطٌ veya حُبَيْطٌ şeklindedir. Eğer bu

iki ism-i tasğîr formundan biri farklı anlam içeriyorsa anlamı farklı olan kelime hazfedilir. Yine bu kelimelerin ism-i tasğîri yapılırken zâid harflerden birinin hazfî diğerinin hazfîni de gerektiriyorsa bu durumda diğer zâid harfi hazfetmek zorunda bırakmayan harf hazfedilir. Örneğin: عَضَيْمِيْزٌ - عَيْضَمُوْرٌ.

- Aslen sülâsi olan kelimelerde müenneslik alameti bulunuyorsa ism-i tasğîr yapılırken bu alamet aynen kalır. Örneğin: حُمَيْرَاءٌ، حُبَيْلَى، حُمَيْرَةٌ. Bununla birlikte قُدَيْرَةٌ kelimesi

kural dışıdır. Aslî harf sayısı daha fazla olan kelimelerin müenneslik alameti tâ harfi ise hazfedilir, hemze ise hazfedilmez. Örneğin: حُتَيْفَسَاءٌ - حُتَيْفَسَاءٌ. Sıfat-1 müşebbehe olan

⁹⁸ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 75-77.

⁹⁹ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 76.

kelimelerin sonuna gelen الألف ve النون harfleri ism-i tasgîrde aynen kalır. Örneğin:

عَطِيشَان - عَطْشَان.

- Sülâsi mücerred kelimelerin i‘lalden sonra hazfedilmiş olan harfleri tasgîr yapılıncaya ortaya çıkar. Örneğin: حِر - حَرْيِح - سَه , سُتِيهَة - سَنَة , سُتِيهَة / سُتِيهَة - سُنَة , سُتِيهَة - سُتِيهَة .

- Kıllet çoğulların ism-i tasgîr kalıbı أَفْعَال - أَفْعَال ve أَفْعُل - أَفْعِل şeklinde.

Örneğin: أُكْلِب - أُكْلَب.

- Mübhem isimlerin ism-i tasgîrleri şu şekildedir: ذَا - ذَاكَ , ذَاكَ - ذَاكَ , ذَاكَ - ذَاكَ , ذَاكَ - ذَاكَ , ذَاكَ - ذَاكَ .

- Kiyâsî olmayan ism-i tasgîrler şunlardır: (وَرَاء) وَرَيْتَة , (فَوْس) فَوْس , (عَشيِيَة) عَشيِيَة , (أَصِيل) أَصِيلَان , (رَجُل) رُؤْيَجِل.¹⁰⁰

3.3.3. Neseb

1. Sülâsi isimlerin ism-i mensûb yapılışı şöyledir:

- Sülâsi mücerred isimden sonra şeddeli bir yâ getirilir. Bu yâ'dan önceki harfin harekesi meksûr yapılıır. Eğer ortadaki harfi meksûr ise meftûh yapılıır. Örneğin: نَمْرِ - نَمْرِي.

- Son harfi elif ise vâv harfine çevrilir. Örneğin: عَصَا - عَصَوِي. Son harfi, mâkabli kesra olan yâ olursa kesra fethaya, yâ harfi de vâv harfine dönüşür. Örneğin: عَمَوِي - عَمِي.

¹⁰⁰ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 78-79.

- Sonunda şeddeli yâ bulunursa ilk yâ aslına döner, ikinci yâ ise vâv harfine dönüşür. Örneğin: حَيِّ - حَيَّوِي. Ancak bu kelimelerin ism-i mensûbu, sonuna şeddeli bir yâ getirilerek de yapılabilir. Örneğin: حَيِّي.

2. Rubâî isimler şöyle ism-i mensûb yapılır:

- Rubâî kelimelerin sonu sahih olup üçüncü harfi kesra ise ism-i mensûbunda kesra fethaya çevrilmez. Örneğin: تَعْلِبِي - تَعْلِب. Sonu sahih olan فَاعِل veznindeki kelimelerin ism-i mensûbu da bu şekilde gelir ancak sonu illetliyse; bu harfi bir kısım dilciler hazfeder, bir kısmı da vâv harfine çevirir. Örneğin: قَاصِي - قَاصِي. Ancak hümâsi mezid ise sonundaki illet harfi mutlaka hazfedilir.

- Sonunda tâ-i te'nîs varsa hazfedilir. Örneğin: طَلْحِي - طَلْحَة.

- Sonu illetli kelimelerin ism-i mensûbunda illet harfi hazfedilebilir ancak evla olan bu harfin aslına dönmesidir. Örneğin: مَلْهِي, مَلْهَوِي - مَلْهِي. Bununla birlikte illet harfi müenneslik alameti ise evla olan bu harfin hazfedilmesidir. Örneğin: حُبْلِي.

- Sonunda şeddeli bir yâ var ise öncesinde bulunan kesra fethaya çevrilir, birinci yâ harfi hazfedilip ikincisi vâv harfine dönüşür. Örneğin: صَبِي - صَبِي. Ancak صَبِي şeklinde şeddeli yânın sübûtu da caizdir.

- فَعِيل ve فَعُول vezinlerinde gelen kelimelerin ism-i mensûbunda hiçbir harf hazfedilmez. Ancak tâ-i te'nîs alırsa, tâ harfi ile فَعِيل ve فَعُول vezinlerindeki vâv ve yâ harfleri hazfedilir; فَعَال veznindeki elif hazfedilmez. Örneğin: حَنِيفِي - حَنِيفَة. Bununla birlikte kelimenin aslı ecvef veya muzaaf ise sadece tâ-i te'nîs hazfedilir. Örneğin: طَوِيلَة.

- شَدِيدِي - شَدِيدَة, طَوِيلِي - طَوِيلَة.¹⁰¹

¹⁰¹ İbnü'd-Dehân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 80-81.

- Munsarif memdûd kelimelerin ism-i mensûbunda hemze olduğu gibi kalır. Örneğin: قُرَائِي - قُرَائِي. Gayr-i munsarif ise hemze vâv harfine dönüşür. Örneğin: حَمْرَاوِي. Eğer hemze yâ harfinden dönüşmüş ise üç farklı şekilde ism-i mensûbu yapılabilir. Örneğin: رَائِي, رَاوِي, رَائِي: الرَايَة.

3. Bir harfi hazfedilmiş kelimelerin ism-i mensûb yapılışı şöyledir:

- Hazif ilk harfteyse kelimenin son harfine bakılır. Lâmu'l- fiili sahihse mahzûf harf geri gelmez. Örneğin: عِدِي - عِدِي. Lâmu'l-fiil illetliyse mahzûf harf ortaya çıkar. Örneğin:

وشَوِي / وشِي - شِيَة.

- Hazif son harfte olup tesniye ve çoğul durumda hazif harfi geri geliyorsa ism-i mensûbunda da ortaya çıkar. Örneğin: ضَعُوِي - ضَعُوِي. Bu durumda mahzûf harf geri gelmiyorsa ism-i mensûbunda bu harfin hazfi de geri gelmesi de caizdir. Örneğin: لُعَة -

لُعُوِي / لُعِي.

- Son harfi hazfedilmiş ve başına bedel olarak vasıl hemzesi almış kelimelerin ism-i mensûbu iki şekilde yapılır. Ya vasıl hemzesi hazfedilmez ve mahzûf harf ortaya çıkmaz ya da hemze hazfedilip mahzûf harf geri gelir. Örneğin: ابْنِي - ابْنِي.

4. Mürekkebe kelimeler şu şekilde ism-i mensûb yapılırlar:

Mürekkebe kelimeler, tâ-i te'nîs alan kelimeler gibi ism-i mensûb yapılırlar ve ikinci kelime, tâ-i te'nîs gibi hazfedilir. Örneğin: حَضْرَمِي / حَضْرَمِي - حَضْرَمُوت.

Bu kelime izafet terkibi ise maksûd ve gayr-i maksûd olmak üzere ikiye ayrılır. Künye olan maksûd terkipte, ilk kelime hazfedilip ikinci kelime ism-i mensûb yapılırlar.

Örneğin: صَعَقِي - ابن الصَّعِق. Gayr-i maksûd terkipten ism-i mensûbu ise meşhur olan

kelimeyle yapılırlar. Örneğin: عَبْدِي - عبد الدار.

5. Çoğulların ism-i mensûbu, bu kelimelere veya müfred hallerine neseb yâsı getirilerek yapılabilir. Örneğin: الْفَرَائِضُ / الْفَرَضِيّ / كِلَابٌ / كِلَابِيّ. Müfred olup çoğul anlamı içeren

kelimeler ise ancak olduğu hal üzere kalarak neseb yâsı alır. Örneğin: قَوْمٌ / قَوْمِيّ.¹⁰²

6. İsm-i mensûb sadece şeddeli yâ ile değil فَعَالٌ ve فَاعِلٌ vezninde de yapılır.

Örneğin: نَابِلٌ, دَارِعٌ, زِيْرٌ, عَوَّاجٌ - عَاجٌ, ثَوَّابٌ - ثِيَابٌ.

7. İsm-i mensûb örnekleridir. رَازِيٌّ / الرَّيِّيّ ve مَرْوَزِيٌّ / مَرْوَزِيٌّ, بَجِيلِيٌّ / بَجِيلَةٌ.

8. İsm-i mensûb, neseb yâ'sının birisi yerine elif getirilerek de yapılır. Örneğin: يَمَنِيٌّ -

شَامِيٌّ - شَامِيٌّ, يَمَانِيٌّ.

9. Sondan bir önceki harfi şeddeli olan kelimenin ism-i mensûbu, şeddeli harflerden birinin hafzedilmesiyle yapılır. Örneğin: أُسَيْدِيٌّ / أُسَيْدٌ.¹⁰³

3.3.4. İki Sâkinin Bir Araya Gelmesi

İbnü'd-Dehhân bu konuda bir kelimedeki ard arda iki sâkin harfin bulunması durumunda takip edilecek yazım kuralını açıklamıştır. Şöyle ki iki sâkin harf, muzaaf fiillerin emir çekiminde olduğu gibi birbirinin aynı ise harekelemenin nasıl olacağı konusunda farklı görüşler vardır. Örneğin رُدُّ fiilinin emrini Arapların bir kısmı رُدُّ şeklinde ikinci sâkin harfi, birinci sâkin harfin öncesine göre, bazıları رُدُّ şeklinde ikinci sâkin harfe tahfif için fetha, başka bir kısmı da kesra ile harekelemiştir. Bazısı da emir fiili, رُدُّد şeklinde açmıştır.

Eğer sâkin harfler farklı harfler ise iki durum söz konusudur:

¹⁰² İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 82-83.

¹⁰³ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 83-84.

1. Sâkin harflerin ilkinin illetli olması durumunda bu harf hazfedilir. Örneğin: هُوَ (هُوَ) لَمْ يَخَفْ (يَخَاف). Fiilin çekiminde, illet harfinden sonraki harf hareke alırsa illet harfi geri döner.

Örneğin: لَمْ يَخَافَا.

2. İlk harf med ve lîn harflerinden değilse ikincisi harekelenir. Örneğin: مُنْذُ، أَمْسِ.

İbnü'd-Dehhân devamında ard arda gelen sakin harflerin farklı kelimelerde bulunması durumunu açıklamıştır. Buna göre sâkin harflerden ilki, sahih ise kesra alır. Örneğin:

اَضْرِبِ الْقَوْمَ. Bununla birlikte ikinci sâkin harften sonra mazmûm bir harf varsa damme

de alabilir. Örneğin: اُقْتُلْ اُقْتُلْ veya اُقْتُلْ اُقْتُلْ. Sâkin harflerden ilki, illetliyse iki durum

söz konusudur:

1. Kendisinden önceki harfin harekesi kendi cinsinden ise illet harfi hazfedilir; ancak yazıda kalır, hazfedilmez. Örneğin: يَعْزُو النَّاسَ، يَخْشَى الْقَوْمَ.

2. Kendisinden önceki harfin harekesi kendi cinsinden değilse illet harfi hazfedilmez ve kendi cinsinden hareke alır. Örneğin: اِحْشَى الرَّجُلَ، اِحْشُوا الْقَوْمَ. Aynı şekilde kendisinden

sonra sâkin harf bulunan اَوْ ve لَوْ edatlarındaki vâv harfinin damme alması caizdir.

Örneğin: لَوْ اسْتَطَعْنَا.¹⁰⁴

3.3.5. Vakf

- İbtidâ (baştaki harf) ancak harekeli bir harfle, vakf ise yalnızca sâkin harflerde olur. Üzerinde durulacak olan harf, merfû veya mecrûr ise hareke ve tenvini hazfedilir; mansûb ise tenvin, elife dönüşür. Örneğin: رَأَيْتُ بَكْرًا، مَرَرْتُ بِبَكْرٍ، هَذَا بَكْرٌ.

- Merfû bir kelimedede irab harfinden önceki harf, sakin olup illetli değilse bu kelimedede işmam, revm ve ibdâl; kelime mecrûrsa sadece revm ve ibdâl yapılabilir.

- Nekra-mankûs bir kelimedede vakf yapılacaksa cer ve raf hallerinde yâ harfi hazfedilir. Sîbeveyhi ve Yûnus'a göre yâ harfi yazılır. Nasb halindeki munsarif-mankûs kelimedede

¹⁰⁴ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 85-86.

ise tenvin, elif harfine dönüşür. Başında el- bulunan mankûs ismin merfûluk, mansupluk ve mecrurluk halinde yâ harfi sabittir. Ancak merfû ve mecrur halde atılması caiz görülmüştür.

- Nekra veya marife olan maksûr kelimelerde vakf, tüm irab hallerinde elif harfiyle yapılır.

- *أنا* zamiri üzerinde vakf yapıldığında *أَنَّ* veya *أَنَّ* şeklinde okunur. Mansûb-muttasıl zamirlerden olan *أنا*, sahih bir fiilin ardından gelirse vakf halinde sâkin okunur. Örneğin:

ضَرَبَ. Vâv veya yâ harflerinden sonra gelirse vakf halinde bu harfler ve zamirin harekesi hafzedilir, vasl halinde harfler hafzedilirken zamire hareke vermekle yetinilir. Örneğin: *عَلَيْهِ مَالٌ*. Eğer bir zamir, elif harfinden sonra gelirse vakf ve vasl hallerinde sübût eder.

Örneğin: *لَدَيْكُمْ*. Sakin-sahih bir harften sonra gelen hâ zamiri (ه), vasl halinde damme; vakf halinde sükûn alır. Örneğin: *مِنْهُ*.

- الباء harf-i cerinden sonra gelen zamire, vasl halinde الياء veya الواو harfleri bitişebilir.

Bu durumda zamirin harekesi, aldığı harfe uygun olarak kesra veya damme olur.

Örneğin: *بِهِو دَاءٌ, بِهِي*¹⁰⁵

3.3.6. Hikâye

Mezkûr nekra bir isim hakkında soru sorarken *أَيِّ* ve *مَنْ* soru edatlarını mezkûr ismin irab, cinsiyet ve sayısına göre değiştirmeye hikâye denir. Örneğin *أَيِّ* edatı, *رَأَيْتُ رَجُلًا* ifadesi için *أَيِّ* ya *فَتَى*? şeklinde, *مَرَرْتُ بِرَجُلٍ* ifadesi için *أَيِّ* ya *فَتَى*? şeklinde ve *جَاءَنِي رَجُلٌ* ifadesi için *أَيِّ* ya *فَتَى*? şeklinde kullanılır. Çekimi ise şu şekildedir:

¹⁰⁵ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 87-88.

أَيّ	Müfred (Eri/Diřil)	Müsennâ (Eri/Diřil)	Cem' (Eri/Diřil)
Raf Hali	أَيّ & أَيّة	أَيّان & أَيّان	أَيّون & أَيّات
Nasb ve Cer Hali	أَيّا & أَيّة	أَيّين & أَيّين	أَيّين & أَيّات

منّ edatında hikâye, mezkûr ismin harekesinin cinsinde bir harfî, bu edatın sonuna eklemekle yapılır. Raf halinde مَنْو؟, nasb halinde مَنْا ve cer halinde مَنْي şeklinde soru sorulur. Müennes için مَنْة, müzekker müsennâ için مَنْون ve مَنْين, müennes müsennâ için مَنْان ve مَنْين ve cem' için مَنْات formu kullanılır.

Eğer soru cümlesinde özel isim (alem) bizzat zikredilecekse bu ismin iki farklı kullanımı söz konusudur. İlkinde hikâye yapılır ve mezkûr özel ismin irabına göre raf halinde مَنْ زَيْدًا؟, nasb halinde مَنْ زَيْدًا؟, cer halinde مَنْ زَيْدًا؟ şeklinde söylenir. İkincisinde hikaye yapılmaz ve özel isim üç irab halinde de مَنْ زَيْدًا؟ şeklinde merfû yapılır.¹⁰⁶

3.3.7. Hemze

- Hemze sâkin veya harekeli olur. Sâkin hemzedden önceki harfî harekesi fetha ise, hemze elif; kesra ise yâ; damme ise vâv harfine dönüşür. Örneğin: جُؤنة, الذّيب, راس.

- Harekeli hemzenin öncesi sâkin veya harekeli. Hemzenin öncesinde sâkin ve sahih bir harf varsa hemze hafzedilir ve hemzenin harekesi bu harfe geçer. Örneğin: الحَبّاء -

الحَبّ. Buradaki sâkin harf, illetli olursa iki farklı kural söz konusudur. İlet harfinden

önce gelen hareke, illet harfinin cinsinden değilse hemze hafzedilir. Örneğin: جَيْئال -

¹⁰⁶ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 89.

جِيل. İlet harfinin cinsinden olursa hemze, bu illet harfine dönüşür ve idgam yapılır.

Örneğin: مَقْرُوءَةٌ - مَقْرُوءَةٌ, حَطِيئَةٌ - حَطِيئَةٌ.

- Meftûh bir hemzenin öncesinde damme varsa hemze vâv, kesra varsa yâ, fetha varsa elif harfine dönüşür. Örneğin: جُونٌ - جُونٌ, مِئْرٌ - مِئْرٌ, مِيرٌ - مِيرٌ, سَالٌ. Meksûr hemzenin öncesinde hangi hareke olursa olsun hemze yâ harfi üzerine yazılır. Örneğin: سَائِمٌ. Mazmûm hemzenin öncesinde damme veya fetha varsa vâv üzerine, kesra varsa Sîbeveyhîye göre vâv üzerine yazılır.

-Bir kelimedede iki hemze ard arda geldiğinde ikinci hemze sâkinse ilk hemzenin harekesinin cinsindeki harfe dönüşür. Örneğin: إِيْمَانٌ, أَوْمِنُ, آدَمٌ. Eğer hemzeler farklı kelimelerde bulunuyorsa hangi hemzenin tahfif edileceği konusunda dilciler arasında görüş birliği yoktur.¹⁰⁷

3.3.8. Müzekker ve Müennes

Müennes kelimeler, müenneslik alameti taşıyan ve taşıyaman olmak üzere ikiye ayrılır. Bununla birlikte cinsiyetleri, kıyâsi olmayıp semâî olan bir kısım isimler de vardır. Bunlar اللِّسَانُ ve السُّلْطَانُ gibi hem müzekker hem müennes kabul edilen, الأَنْفُ gibi müzekker olup müennes hali olmayan, çift organlar (الرِّجْلُ, الْيَدُ) gibi müennes olup müzekker hali olmayan isimlerdir.

Müzekker hali olmayan müennes kelimeler için kullanılan fiiller, müzekker gelebilir. Örneğin المَوْعِظَةُ kelimesi الوَعِظُ gibi düşünülüp müzekker fiil alabilir.¹⁰⁸

3.3.9. Maksûr ve Memdûd İsimler

Maksûr ve memdûd isimler semâî ve kıyâsî olmak üzere ikiye ayrılır. Kıyâsi maksûr ve memdûd isimler sahih kelimelere benzetilerek bilinebilir.

¹⁰⁷ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 90-91.

¹⁰⁸ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 92.

Örneğin القَرَى, الخَلا, العَصا, الضُّحا gibi kelimeler semâi maksûr isimdir. Kıyâsi maksûr isimlerin vezinleri şunlardır:

- الفَعْلُ vezninde gelen العَمَى kelimesi
- مَلْهُى veznindeki مَلْهُى
- İsm-i mef'ûl vezninde gelen مُعْطَى ve مُشْتَرَى kelimeleri
- Müfredi فِعْلَةٌ ve فُعْلَةٌ kalıbındaki her cemi maksûr isimdir. Örneğin: عُزْوَةٌ - عُزْرَى - فِرْيَةٌ - فِرَى
- Sıfat-ı müşebbehe kalıbı olan فَعْلَانُ vezninin müennesi فَعْلَى şeklinde gelir.

Örneğin: سَكْرَى - سَكْرَانُ

- İsm-i tafdîl kalıbı olan أَفْعُلُ vezninin müennesi فُعْلَى şeklinde gelir. Örneğin: الأَطْوَلُ - الطُّوَلَى

- Müennes ism-i tafdîl kalıbı فُعْلَى'nin çoğulu فُعُلُ vezninde gelir. Örneğin: العُلَا - العُلَايَا

Memdûd isimlerin sonunda zâid bir elif ve hemze bulunur. السَّمَاء, الغِطَاء ve اللِّوَاء semâi memdûd isimlerdir. Kıyâsi memdûd isimler ve vezinleri şunlardır:

- Sonu illetli fiillerin اِسْتِنْعَال, اِنْتِعَال ve اِنْفَاع babındaki masdarları: اِلسْتِنْعَاء, اِلسْتِنْعَاء, اِلسْتِنْعَاء
- Cemisi أَفْعَلَةٌ vezninde gelen isimler. Örneğin: كِسَاء - أَكْسِيَّة
- فُعَالُ vezninde gelen, ses anlamı barındıran masdarlar: الدُّعَاء, الحُدَاء
- فَاعِلٌ veznindeki fiillerin semâi masdarları: الشِّرَاء - شَارَيْتُ¹⁰⁹

¹⁰⁹ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 93-94.

3.3.10. Masdarlar

Müellif masdarlar konusunu, fiillerin harf sayısına göre bir sıralama takip ederek vermiştir. Buna ek olarak fiillerin ism-i fâil kalıplarına değinmiş ve muzâra‘at harfleriyle ilgili küçük bir not düşmüştür.

1. Sülâsî mücerred fiillerin mazileri, فَعَلَ, فَعِلَ ve فَعُلَ vezinlerinde gelir. فَعَلَ ve فَعِلَ veznindeki fiiller müteaddî veya gayr-i müteaddî olabilirken فَعُلَ veznindeki fiiller, lâzım fiillerdir.

فَعُلَ veznindeki müteaddî fiillerin masdarları şu şekildedir:

- Muzârisi يَفْعُلُ şeklinde gelen fiillerin 15 masdar kalıbı bulunur: فَعُلٌ, فَعَلٌ, فَعِلٌ, فَعُلٌ, فَعُلٌ, فَعُلٌ, فَعُلٌ, فَعُلٌ, فَعُلٌ, فَعُلٌ, فَعُلٌ, فَعُلٌ, فَعُلٌ, فَعُلٌ, فَعُلٌ. Örneğin: سَرَقٌ, ضَرَبٌ, هُدَى, سَرِقَةٌ, حِرْزَانٌ.

- Muzârisi يَفْعُلُ şeklinde gelen fiillerin 10 masdar kalıbı vardır: فَعُلٌ, فَعَلٌ, فَعِلٌ, فَعُلٌ, فَعُلٌ, فَعُلٌ, فَعُلٌ, فَعُلٌ, فَعُلٌ, فَعُلٌ. Örneğin: شُكْرٌ, كُفْرَانٌ, نِشْدَةٌ, حِجٌّ, فَعُلٌ ve فُعُولٌ, فِعَالَةٌ, فُعْلَانٌ, فِعَالٌ.

- Muzârisi يَفْعُلُ şeklinde gelen fiillerin 4 masdar kalıbı bulunur: فَعُلٌ, فَعَالَةٌ, فَعَالٌ ve فَعُلٌ. Örneğin: نُضْحٌ, نِصَاحَةٌ.

Bu vezindeki gayr-i müteaddî fiillerin masdarları ise şu şekildedir:

- Muzârisi يَفْعُلُ şeklinde olan fiiller, 7 masdar kalıbında gelebilir: فُعُولٌ, فَعِلٌ, فَعُلٌ, فَعَالٌ, فَعَالٌ, فَعَالٌ, فَعَالٌ. Örneğin: ضَلَالٌ, حَيْدَوْدَةٌ, عَجْزٌ, فَعِلٌ ve فَعِلُولَةٌ.

- Muzârisi يَفْعُلُ şeklinde olan fiiller, 10 masdar kalıbında gelebilir: فَعَالٌ, فُعُولٌ, فَعُلٌ, فَعُلٌ, فَعَالٌ, فَعَالٌ, فَعَالٌ, فَعَالٌ, فَعَالٌ, فَعَالٌ. Örneğin: فَيْسُقٌ, كَيْتُونَةٌ, سَكِينَةٌ, فَعَالٌ ve فَعَالَانٌ, فَعَالٌ, فَعَالٌ, فَعَالٌ, فَعَالٌ.

- Muzârisi **يُفَعِّلُ** şeklinde olan fiiller, 3 masdar kalıbında gelebilir: **فَعْلٌ**, **فِعَالَةٌ** ve **فُعُولٌ**.

Örneğin: **سَبَّاحَةٌ**, **طُمُوْحٌ**.¹¹⁰

فِعْلٌ veznindeki müteaddî fiillerin masdarları şu şekildedir:

- Muzârisi **يُفَعِّلُ** şeklinde gelen fiillerin 11 masdar kalıbı vardır: **فَعْلٌ**, **فَعْلٌ**, **فُعْلٌ**, **فُعْلٌ**, **فَعْلَةٌ**, **فَعْلَةٌ**, **فُعْلَةٌ**, **فُعْلَةٌ**, **فَعْلَانٌ**, **فَعْلَانٌ** ve **فَعْلَانٌ**. Örneğin: **عِلْمٌ**, **حَمْدٌ**, **قَبُولٌ**.

Örneğin: **عِلْمٌ**, **حَمْدٌ**, **قَبُولٌ**.

- Muzârisi **يُفَعِّلُ** şeklinde gelen fiillerin masdarı **فُعْلَانٌ** kalıbında gelir. Örneğin: **حُسْبَانٌ**.

Bu vezindeki gayr-i müteaddî fiillerin muzârisi ise yalnızca **يُفَعِّلُ** şeklinde gelir ve 4

masdar kalıbı vardır: **فَعْلٌ**, **فَعْلٌ**, **فَعْلٌ** ve **فَعْلٌ**. Örneğin: **ضَحِكٌ**.

فَعْلٌ veznindeki fiillerin 5 masdar kalıbı bulunur: **فَعْلٌ**, **فُعْلٌ**, **فَعْلٌ**, **فَعْلٌ** ve **فَعْلَةٌ**. Örneğin:

كِرْمٌ, **حُسْنٌ**.

2. Rubâî fiillerin masdarları şu şekildedir:

- **فُعْلَلٌ** veznindeki mücerred fiillerin masdarları **فُعْلَلَةٌ** ve **فُعْلَالٌ** şeklinde gelir.

Örneğin: **دَخْرَجَةٌ** - **دَخْرَجٌ**.

- **فُعْلَلَةٌ** vezinlerine gelen fiillerin masdarları genellikle **فُعْلَلَةٌ** kalıbında gelir. Örneğin: **حَوْقَلَةٌ** - **حَوْقَلٌ**, **بَيْطَرَةٌ** - **بَيْطَرٌ**, **جَهْوَرَةٌ** - **جَهْوَرٌ**, **سَلْقِيَةٌ** - **سَلْقِيٌ**, **قَلْنَسَةٌ** - **قَلْنَسٌ**.

Örneğin: **قَلْنَسَةٌ** - **قَلْنَسٌ**, **سَلْقِيَةٌ** - **سَلْقِيٌ**, **جَهْوَرَةٌ** - **جَهْوَرٌ**, **بَيْطَرَةٌ** - **بَيْطَرٌ**, **حَوْقَلَةٌ** - **حَوْقَلٌ**.

قَلْنَسَةٌ.

- **فَاعَلٌ** vezninin masdarı **إِفْعَالٌ**, **أَفْعَلٌ** vezninin masdarı **فَاعَلٌ** ve **تَفْعِيلٌ** vezninin masdarı **فَاعَلٌ**.

فَاعَلٌ veya **مُفَاعَلَةٌ** şeklinde gelir. **فَاعَلٌ** vezninde yâ harfi hazfedilir ve **فَعَالٌ** olur.

Örneğin: **قَاتَلٌ** / **مُقَاتَلَةٌ** - **قَاتَلٌ**, **إِخْرَاجٌ** - **أَخْرَجٌ**, **كِدَابٌ** - **كَذَّبٌ**, **تَكْلِيمٌ** - **كَلَّمَ**.

¹¹⁰ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 95-97.

3. Beş harfli fiiller ile bunların masdarları şu şekilde gelir:

إِفْعَالٌ - اِفْعَالٌ - اِنْفَعَالٌ - اِنْفَعَالٌ - اِفْتَعَلَ, تَفَاعَلَ - تَفَاعَلَ, تَفَعَّلَ - تَفَعَّلَ, تَفَعَّلَ - تَفَعَّلَ. Bu fiil

ve masdarların başlarında bulunan hemze, vasıl hemzesidir.

4. Altı harfli fiiller ile bunların masdarları şu şekilde gelir:

- (اِحْمِرَارٌ - اِحْمِرَارٌ) اِفْعَالٌ / اِفْعِيَالٌ

- (اِحْرَنْبَاءٌ - اِحْرَنْبَاءٌ) اِفْعِنَالٌ / اِفْعِنَالٌ

- (اعْلُوَاطًا - اعْلُوَاطًا) اِفْعَوَالٌ / اِفْعَوَالٌ

- (اغْدِيدَانًا - اغْدِيدَانًا) اِفْعِيَعَالٌ / اِفْعُوَعَالٌ

- (اشْحِنَكَكَ - اشْحِنَكَكَ) اِفْعِنَالٌ / اِفْعِنَالٌ

- (اسْتَخْرَجَ - اسْتَخْرَجَ) اِسْتِفْعَالٌ / اِسْتِفْعَالٌ

Bu fiillerin başlarında bulunan hemze, vasıl hemzesidir.

5. Rubâî mücerred fiillerin (فَعْلَلٌ) ism-i fâili مُفَعَّلٌ, ism-i mef'ûlu مَفْعَلٌ şeklinde yapılıdır.

Diğer tüm ism-i fâil vezinleri şunlardır: مُفْتَعِلٌ, مُتَفَاعِلٌ, مُتَفَعِّلٌ, مُتَفَعِّلٌ, مُفَعَّلٌ, مُفَعَّلٌ.

مُسْتَفْعِلٌ, مُفَعْوَعِلٌ, مُفَعْوَعِلٌ, مُفَعْوَعِلٌ, مُفَعْوَعِلٌ, مُفَعْوَعِلٌ (aslî مُفَعَّلٌ), مُفَعَّلٌ.

6. Bütün muzara‘at harfleri meftûh iken mazisi dört harfli olan fiillerin muzara‘at harfleri mazmûmdur. Bununla birlikte mâzi halde orta harfî meksûr olan (yâ harfî hariç) fiillerin muzara‘at harfleri, meksûr gelebilir.¹¹²

3.3.11. İsm-i Zaman, İsm-i Mekân, Masdar-ı Mîmî

İsm-i zaman, ism-i mekân ve masdar-ı mîmî, başına mim harfi almış müştak lafızlardır. Fiiller, sülâsi veya daha fazla harfe sahip olmasına göre farklı vezinler ile bu lafızlara dönüşür.

¹¹¹ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 97-99.

¹¹² İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 99-100.

- Muzârisi **يَفْعُلُ** vezninde gelen sülâsî fiillerin masdarı **مَفْعَلٌ** (مَضْرَبٌ), ism-i zaman ve mekânı ise **مَفْعَلٌ** (مَضْرَبٌ) kalıbında gelir. Bununla birlikte bazı fiillerin masdarı **مَفْعَلٌ** kalıbında da gelebilir. Örneğin: مَرْجِعٌ. Fiilin ilk harfi illetli ise üç kelime de **مَفْعَلٌ** kalıbında gelir. Örneğin: المُوْعِدُ.

- Muzârisi **يَفْعُلُ** ve **يَفْعُلُ** vezninde gelen sülâsî fiillerin hem mimli masdarı hem de ism-i mekân ve ism-i zamanı **مَفْعَلٌ** kalıbında gelir. Örneğin: مَقَامٌ, مَقْتَلٌ. Bazen de bu kalıbın sonuna yuvarlak tâ eklenir. Örneğin: المَحْمُودَةُ.

- Harf sayısı üçten fazla olan fiillerin ism-i zaman, ism-i mekân ve mimli masdarı ism-i mefûlü gibi gelir. Örneğin: المَكْرَمُ, المَدْخَلُ.¹¹³

3.3.12. *Hicâ*

İbnü'd-Dehhân maksûr fiil ve isimlerdeki illet harfinin, hemzenin ve عَمْرُو isminin yazım şekli ile ilgili şu bilgileri vermiştir:

- Sülâsî maksûr isim ve fiillerin sonunda bulunan ve aslı yâ olan elif harfi, aslına hamledilerek yâ harfiyle veya lafza hamledilerek elif harfiyle yazılabilir. Aslı vâv olan elif harfi ise elif harfiyle yazılır ancak kelime; tesniye, çoğul, iştikâk yapıldığında veya kelimeye muhatap ve mütekellim tâsı bitiştğinde vâv harfi ortaya çıkar. Örneğin küçük taş anlamına gelen حَصَى kelimesinin çoğulu, حَصَبَاتٌ, فَتَيَاتٌ kelimesinin tesniyesi فَتَيَاتٌ şeklinde gelir. Bununla birlikte عَصَا kelimesinin tesniyesi عَصَوَانٌ ve دَعَا fiilinin mütekellim tâsı almış hali دَعَوْتُ şeklindedir.

- İmâle yapılacaksa elif, hem yâ hem de elif harfiyle yazılabilir. Ancak imale yapılmayacaksa elifle yazılır.

¹¹³ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 101.

- Maksûr isim veya fiillerin harf sayısı üçten fazlaysa illet harfi, yâ veya elif harfiyle yazılabilir ve bu harflerin değişmesi söz konusu değildir. Ancak kelimenin sonuna zamir veya yuvarlak tâ bitişirse elif harfiyle yazılır. Örneğin: مُسْتَقْصَاةٌ, مُعْطَاةٌ, قَنَاةٌ.

- Hemze, kelimenin ilk harfi olduğunda elif harfiyle; son harfi olduğunda eğer öncesi sâkin ise tek başına, öncesi harekeli ise bu hareketin cinsinden olan harfin üstüne yazılır. Hemze, kelimenin ortasında gelip sâkin olursa yine öncesindeki hareketin cinsinde bir harfin üstüne gelir.

- Bir karışıklık olmaması için عَمْرًا isminin sonuna raf ve cer hallerinde vâv harfi yazılır.¹¹⁴

3.3.13. İmâle

İmâle, ses benzerliğinden dolayı elif harfini yâ harfine, fethayı kesraya yakın okumaktır. İmâlenin altı sebebi vardır. Bunlar:

1. Elif harfinin öncesinde yâ harfinin bulunması: شَيْبَانٌ, أَغْيَانٌ

2. Elif harfinden sonra yâ harfinin bulunması: نُبَاعٍ, آيٍ

3. Elif harfinden önce veya sonra kesra bulunması: عَالِمٍ, شِمَالٍ

4. Elif harfinin aslının yâ olması: نَابٍ

5. Elif harfinin yâ harfinden dönüşmüş gibi olması: حُبْلَى

6. Aslı yâ olan veya olmayan elif harfi, kelimenin sonuna zâid olarak gelirse veya bir fiilde bulunan elif harfinin mâkablindeki maksûr olmayan harf, fiilin çekiminde kesra alıyorsa imâle yapılabilir. Örneğin: خِافٍ. Yine bir kelimedede yapılan imâle sebebiyle

ikinci imâleyi yapmak caizdir.¹¹⁵ Örneğin: رَأَيْتُ عِمَادًا. Fetha, elif gibi kabul edildiği için

kelimelerin cer halinde fetha üzerinde imâle yapılabilir. Örneğin: النَّذِيرِ. Kelimenin

¹¹⁴ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 102-103.

¹¹⁵ Doğan Fırıncı, "İmâle Kurallarını İnşâsında Müberred'in Kullandığı Bazı Kavramlar", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/2 (Aralık 2016), 150.

sonuna gelen tâ-i te'nîs, yâ harfi gibidir. Vakıf halinde hê harfine dönüşür ve imâle yapılır. Örneğin: ضَرْبَةٌ.¹¹⁶

3.3.13.1. İmâle'nin Manileri

İmâleyi engelleyen harfler, isti'lâ harfleridir. Bunlar: الصاد, الضاد, الطاء, الظاء, القاف, الغين ve الخاء. Bu harfler, eliften önce meftûh veya mazmûm olarak; eliften sonra meksûr, meftûh veya mazmûm olarak geldiğinde imâleyi engeller. Örneğin: حَاصِلٌ, ظَالِمٌ. Eliften önce gelen meksûr isti'lâ harfleri ise imâleyi engellemez. Örneğin: صِعَابٌ.

- مَفْلَاتٌ kelimesinde olduğu gibi eliften önce bir harf, onun öncesinde sâkin isti'lâ harfi, onun da öncesinde meksûr bir harf varsa imâle yapılıp yapılmaması konusunda iki görüş vardır. Ya kaf harfinde kesra olduğu düşünülüp imâle yapılır ya da fetha olduğu düşünülüp imâle yapılmaz.

- Fiillerde genelde imâle yapılırken harflerde imâle yapılmaz. Ancak بَلَى ve يَا gibi kural dışı kullanımlar mevcuttur.

3.3.13.2. Râ ve İmâle

İbnü'd-Dehhân râ harfinde tekrîr olduğunu yani dili iki defa yükselten ve tekrarlı bir harf olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁷

- Eliften önce veya eliften önceki meftûh ve mazmûm bir harften önce gelirse imâleyi engeller. Örneğin cer halindeki رَاشِدٌ ve رَشَادٌ kelimeleri gibi.

- Eliften sonra meftûh ve mazmûm olarak gelirse imâleyi engeller; kesra olarak gelirse eliften önce bir isti'lâ harfi bulursa bile imâle yapılabilir. Örneğin: مَرَزْتُ بِقَارِبٍ وَ قَادِرٍ.

- Eliften önce meftûh bir râ ile eliften sonra meksûr bir râ birlikte gelirse meksûr râ ağır basar ve imâle yapılır. Örneğin: الأَبْرَارِ.¹¹⁸

¹¹⁶ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 104.

¹¹⁷ Fırıncı, "İmâle Kurallarını İnşâsında Müberred'in Kullandığı Bazı Kavramlar", 157.

¹¹⁸ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 105-106.

3.3.14. Hitâb

İbnü'd-Dehhân, bir müzekkere bir müennes hakkında veya bir müennese bir müzekker hakkında soru sorarken ilk olarak soruya konu olan kişinin (المسؤول عنه), ardından soru sorulan kişinin (المسؤول) zikredildiğini söylemiştir. Örneğin: كَيْفَ تِلْكَ الْمَرْأَةُ يَا رَجُلُ؟

Tesniye ve cemilerde de durum böyledir.¹¹⁹

3.3.15. İstifhâm

Asıl istifhâm edatları هَلْ, هَلَمْ ve هَلْ harfleridir. Bununla birlikte hemze, istifhâm dışında iki farklı anlamda da kullanılır. Bunlar:

1. Hemze, هَلْ harfinin başına gelebilir ve قَدْ manası verir.

2. Hemze 'takrîr' anlamında kullanılır. Örneğin: أَطْرَبًا وَأَنْتَ قَنْسِرِي.

İstifhâmda harflerin dışında isimler de kullanılır. Zarf olup olmamalarına göre ikiye ayrılır. Zarf olmayan soru isimleri şunlardır:

- مَنْ: Akıllı varlıklar için kullanılır. Örneğin: مَنْ عِنْدَكَ؟

- مَا: Akılsız varlıklar ile akıllı varlıkların sıfatları için kullanılır.

Örneğin: مَا زَيْدٌ؟ ve مَا عِنْدَكَ؟

- أَيٌّ: Herhangi bir varlığa tahsis edilen bir soru ismi değildir. Muzâf olarak kullanılır.

Örneğin: أَيُّ الْقَوْمِ زَيْدٌ؟

- كَيْفَ: Durum sormak için kullanılır.

- كَمْ: Sayı bilgisi almada kullanılır.

Zarf olan soru isimleri ise şunlardır:

- أَيْنَ: Yer sormak içindir.

- مَتَى: Zamanı sormada kullanılır.

¹¹⁹ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 107.

- مَتَى: أَيَان - anlamındadır.

- أَيْنَ: أَنَى - manasındadır.

Soruya verilen cevap, soruya konu olan şeyin (المسؤول عنه) cinsine ve irabına göre olması gerekir. Örneğin مَنْ ضَرَبْتَ؟ sorusuna زَيْدٌ şeklinde, بِمَنْ وَ زَيْدًا sorusuna مَنْ جَاءَكَ؟ sorusuna مَرَزْتُ؟ sorusuna بِزَيْدٍ şeklinde cevap verilir.¹²⁰

3.3.16. Mevsûl ve Sıla

İsim ve harf olmak üzere iki çeşit ism-i mevsûl vardır. İsim olan mevsûller, tesniye ve çoğulu yapılabilen الَّذِي ve الَّتِي, tesniye ve çoğulu olmayan مَا، مَنْ ve أَيٌّ'dir. Ayrıca Tay lehçesinde ذُو، Temîm ve Hicâz lehçelerinden birinde الْأُلَى ve مَاذَا ism-i mevsûl kabul edilir.

Harf olan mevsûller الَّذِي anlamında kullanılan elif-lam ile Sîbeveyhi'nin görüşüne göre مَا، مَنْ ve أَنٌّ'dir.

Mevsûl ve sıla birbirinden ayrı düşünülemez ve tek bir ibare kabul edilir. Söz tamamlanmadan mevsûle atıf yapılmaz; sıfat, te'kîf ve bedel getirilemez.¹²¹

3.3.17. Cümlelerin Başına Gelip İrabda Değişime Neden Olmayan Edatlar

İbnü'd-Dehhân bu edatlar için إِنَّمَا، كَأَنَّمَا، حَيْثُ، bazı dilcilerin kabul ettiği لَعَلَّمَا ve لَيْتَمَا edatlarını zikretmiş ve إِنَّمَا زَيْدٌ قَائِمٌ örneğini vermiştir.¹²²

3.3.18. Kat' ve Vasl Hemzesi

Hemzenin, kat' ve vasl hemzesi olmak üzere iki türü vardır. Kat' hemzesi bir kelimenin ardından geldiğinde sâbit kalır, böylece hemzeden sonra gelen harfe direk geçiş yapılamaz. Kelimenin başında (أَخَذَ)، ortasında (سَأَلَ)، sonunda (قَرَأَ) ve kelimeye zâid

¹²⁰ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 107-108.

¹²¹ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 109.

¹²² İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 109.

olarak (أَكْرَمَ) gelebilir. Vasl hemzesi isim, fiil ve harflerde bulunur. Bir kelimenin ardından geldiğinde hafzedilir ancak ibtidâ konumundaysa sübût eder.

- Vasıl hemzesi almış fiiller; اِفْعَلَّ, اِفْعَوَلَّ, اِسْتَفْعَلَ, اِفْعَالَ, اِنْفَعَلَ, اِفْتَعَلَ ve اِفْعَنْلَى vezinlerindeki mazi fiiller ile bunların ve sülâsî fiillerin emirleridir. Fiillerdeki vasl hemzelerinin tamamı meksûrdur. Ancak اُقْتُلْ gibi, muzârisinde orta harfi mazmûm olan sülâsî fiillerin emir çekimindeki vasl hemzesi mazmûmdur.

- Vasl hemzesi bulunan isimler, vasl hemzesi alan fiillerin masdarları ile اِبْنُ, اِبْنَةٌ, اِمْرُؤُ, اِمْرَأَةٌ, اَيْمُنُ ve اَيْمَنُ kelimeleridir. اَيْمُنُ ve اَيْمَنُ kelimelerindeki hemze, meftûh diğerlerinde meksûrdur.

- Vasl hemzesi almış harf, lâm-ı tarifdir ve burada hemze meftûh olarak gelir. Örneğin: اَلْغُلَامُ.

- Bir kat‘ hemzesi ile vasl hemzesi yan yana bulunursa kat‘ hemzesi hafzedilir ve yerine med harfi konur. Örneğin: اَلرَّجُلُ قَالَ ذَاكَ؟¹²³

3.3.19. اَلَّذِي ve اِل ile İhbâr

İbnü’-d-Dehhân mübteda ve fâilin, haber ögesine dönüştürülmesi hakkında şu görüşleri belirtmiştir:

İsm-i mevsûl olan اَلَّذِي ile ihbâr (الإخبار) ancak isim cümlesi şeklinde yapılır. زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ cümlesinde زَيْدٌ ismini haber ögesi yapmak için اَلَّذِي, mübtedanın yerine geçer ve sıla cümlesi olarak زَيْدٌ ismi yerine zamiri getirilir. Örneğin: اَلَّذِي هُوَ مُنْطَلِقٌ زَيْدٌ. Eğer مُنْطَلِقٌ قَامَ زَيْدٌ kelimesi haber ögesi yapılırsa cümle, اَلَّذِي زَيْدٌ هُوَ مُنْطَلِقٌ şeklinde kurulur. قَامَ زَيْدٌ cümlesinde fail olan زَيْدٌ haber yapılacak olursa cümle اَلَّذِي قَامَ زَيْدٌ şeklinde kurulur.

¹²³ İbnü’-d-Dehhân, *Kitâbü’l-Fusûl*, 110.

- ال ile ihbâr, fiilin ism-i fâile dönüştürülmesiyle yapılır. Örneğin زَيْدٌ قَامَ زَيْدٌ cümlesinde زَيْدٌ haber ögesi yapılmak istenirse cümle زَيْدٌ الْقَائِمُ şeklinde kurulur.¹²⁴

3.3.20. Şiirde Zarûret

Gramer kuralları şiirlerde zaruret halinde dikkate alınmayabilir; kelimada caiz olmayan bir şey şiirde kabul edilebilir. Buna göre şiirdeki zarûret halleri şunlardır: Gayr-i munsarif bir kelimenin munsarif olması, mankûs bir ismin raf' ve cer hareketlerini alabilmesi, gayr-i munsarif olan illetli ismin cer halinde sahîh isim gibi değerlendirilmesi, kelimelerde takdîm ve te'hîr yapılması, munfasıl bir zamirin muttasıl yahut muttasıl bir zamirin munfasıl bir zamir olarak kullanılması, idgâmın yapılması gereken yerde yapılmaması, sâkin bir harfin harekelenmesi, harekeli bir harfin sâkin yapılması, illetli harflerin zamirlerinin atılması, kat' hemzesinin vasl veya vasl hemzesinin kat' olması, vasl yapılması gereken yerde vakf yapılması yahut vakf yapılması gereken yerde vasl yapılması, cezm olmayan yerde hazif yapılması, cezm halinde illet harflerinin düşürülmemesi, vezne uyması için kelimeye harf ilave edilmesi, الفاء harfinden sonra nasb edilmesi gerekirken nasb etmemek, memdûd isimlerin maksûr, maksûr isimlerin memdûd okunması.¹²⁵

3.4. Tasrîf

İbnü'd-Dehhân tasrîfi, mevzûn, mîzân ve vezin bilgisi olarak tanımlamıştır. İfade ettiğine göre mevzûn (المَوْزُون) bir vezne aktarılabilen, mîzân (المِيزَان) kelimenin ilk, orta ve son harfleri, vezin (الْوِزْن) ise aslın asla, zâidin zâide kıyas edilmesidir.

3.4.1. İsimlerde Binâ (Yapı, Kalıp)

İbnü'd-Dehhân'ın bu konudaki görüşleri şu şekildedir:

1. Sülâsî isimlerin 10 kalıbı vardır. Bunlar arasından فُعُلُ vezninde ihtilaf söz konusudur. Bu vezinlerin tümü, isim ve sıfat olarak bulunabilir. Sülâsî fiillerin ise 3 kalıbı bulunur.

¹²⁴ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 111.

¹²⁵ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 112.

2. Rubâî isimlerin 5 kalıbı vardır. Bunlar:

- جَعْفَرٌ: فَعْلَلٌ

- حُبْرُجٌ: فُعْلَلٌ

- حَضْرِمٌ: فِعْلِلٌ

- دَرَهَمٌ: فِعْلَلٌ

- قَمَطْرٌ: فِعْلَلٌ

فُعْلَلٌ kalıbında ise ihtilaf söz konusudur. Tümü, isim ve sıfat olarak kullanılabilir. Daha

önce geçtiği üzere rubâî fiillerin tek bir kalıbı vardır.

3. Hümâsî isimlerin 4 kalıbı bulunur. Bunlar:

- سَفَرٌ جَلٌّ: فَعْلَلٌ (isim), هَمَزٌ جَلٌّ (sıfat)

- جَحْمَرٌ شٌّ: فُعْلِلٌ: Sadece sıfat olarak gelir. Örneğin:

- قِرْطَعُبٌ: فِعْلَلٌ (isim), جِرْدَحْلٌ (sıfat)

- قُدْعَمِلٌ: فُعْلَلٌ (isim), خُبْعَثٌ (sıfat).¹²⁶

3.4.2. Ziyâde, Bedel, Hazf, Nakl

3.4.2.1. Ziyâde Harfleri

Ziyâde harfleri 10 tane ziyâde harfi vardır. س, ل, ح, ت, م, ن, و, ي, ا, همزة

Ziyâde harfleri 7 amaç için gelir. يَضْرِبُ fiilindeki yâ mânâ, صَيْرَفَةٌ kelimesindeki yâ

ilhâk, قَضِيبٌ kelimesindeki yâ med, أَشْطَاعٌ kelimesindeki sîn bedel, قَبْعَثْرَى kelimesindeki

elif çoğul yapmak, إِئْبَةُ kelimesindeki hê vakf ve عِهْ fiilindeki hê kelimeyi

kuvvetlendirmek için ziyâde olmuştur.¹²⁷

¹²⁶ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 115-116.

¹²⁷ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 117.

3.4.2.2. Bedel Harfleri

Daha önce tezimizde belirttiğimiz üzere İbnü'd-Dehhân, bu konuda alimlerin ihtilafı görüşlerine yer vermekle birlikte همزة, أ, ي, و, م, ح, ت, ص, ط, د, ز ve ج olmak üzere 12 bedel harfi zikretmiştir.¹²⁸

3.4.2.3. Hazif

Hazif, harekenin ve harfin hazfi olmak üzere ikiye ayrılır. Harekenin hazfi, kıyâsî olup olmamasına göre iki çeşittir. Kıyâsî hazif, cezim alameti için harekenin hazfedilmesidir. Kıyâsî olmayan hazif de şiir vezninde harekenin hazfedilebilmesidir. Örneğin:

وَقَدْ بَدَا هُنْكَ مِنَ الْمِئْزَرِ

Harfin hazfi, kıyâsî ve kıyâsî olmayan şeklinde iki çeşittir. Kıyâsî hazif, cemi müzekker sâlim ve tesniye olan kelimelerin sonundaki nûn harfinin izâfet durumunda hazfedilmesidir. Gayr-i kıyâsî hazfedilen harfler همزة, أ, ي, و, ن, ب, ح, خ, ج ve ف olmak üzere 11 tanedir.¹²⁹

3.4.2.4. Nakil

Müellifimiz bu konuda, Halîl b. Ahmed'e nisbet ettiği جاء ve adını belirtmediği bir gruba nisbet ettiği شك kelimelerini örnek vermekle yetinmiştir.¹³⁰ Bu kelimelerde meydana gelmiş nakilleri açıklayacak olursak, جاء fiilinin ism-i fâili aslında جائى şeklindedir. Buradaki hemze yâ harfine dönüşmüş ve الجائى şeklini almıştır. شك fiilinin

¹²⁸ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 118.

¹²⁹ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 118-119.

¹³⁰ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 119.

ism-i fâili ise aslında شَاكٍو şeklindedir. Buradaki vav, yâ harfine dönüşmüş ve الشَاكِي olmuşur.

3.4.2.5. Ziyâde

Bir kelimedeki asıl harfleri, zâid olanlardan ayıran üç faktör vardır. Bunlar:

1. İştikâk. Örneğin: صَيِّرَف, جَوْهَر.
2. Benzerlik ve yakınlık bulunması (كثرة الأُنس): أَفْكَل, جَحَنَفَل.
3. Benzerinin bulunmaması (عَدَم النظير): نَزَجِس, كَهَبَبِل.¹³¹

3.4.3. Ahkâm-ı Hemze

İbnü'd-Dehhân bu konuda hemzenin ziyâde ve bedel olarak geldiği, hazfedildiği ve nakledildiği durumları açıklamıştır.

1. Hemze, kelimenin ilk harfi olup kendisinden sonra üç asıl harf bulunursa zâiddir. Örneğin: أَرْطَى, أَوْلَق. Eğer kelimedede sâbit ise asıl harf olup zâid değildir. Örneğin: أَحْمَر.

Hemze haşv için geliyorsa شَمَلْتُ ve شَمَلْتُ جُرَائِضُ ve شَمَلْتُ شَمَلْتُ شَمَلْتُ ve شَمَلْتُ شَمَلْتُ شَمَلْتُ şeklinde kullanılabilir.

2. Hemze hemze harflerinin bedeli olarak gelebilir. الهاء harfinden ibdâli düzensiz, diğer harflerden ibdâli düzenlidir.

3. Elif-i te'nîs, med harfinden sonra gelirse hemze, elif harfinin bedeli olarak gelir. Örneğin: الحَمْرَاءُ. Bu konuda el-Ahfeş el-Evsat dışında tüm dilciler ittifak etmiştir.

Gayr-i munsarif çoğullarda gelen elif harfinin ardından elif bulunursa kelimenin aynü'l-

¹³¹ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 119.

fiilinden dönüşmemiştir. Örneğin: رَسَائِلٌ. Bir lehçeye göre, bir kelimedede elif harfinin ardından şeddeli bir harf gelirse hemze, elife bedel olarak gelir. Örneğin: دَأَبَةٌ.¹³²

4. Hemzenin, vâv harfine bedel olarak gelmesinin zorunlu olduğu veya olmadığı durumlar mevcuttur. Bununla birlikte bedel yapılması kural dışı olup kıyâsî olmayan kelimeler de vardır. Bedel yapmanın zorunlu olduğu durumlar şunlardır:

- Vâv harfinin, zâid bir elifin ardından son harf olarak gelmesi: كِسَاءٌ

- Bir kelimenin فَاعِلٌ vezninde olup aynü'l-fiilin illetli, lâmü'l-fiilin sahih olması:

قَائِمٌ

- Vâv harfinin, gayr-i munsarif çoğullardaki elif harfinin ardından gelmesi: أَوَائِلٌ, عَجَائِزٌ

- İki vâv harfinin kelimenin başında ard arda gelip ilk harfin meftûh olması. Örneğin الوَعْدُ kelimesi, فَوَعَلٌ veznine aktarılırsa أَوْعَدَ şeklini alır. وَاصِلٌ kelimesinin çoğulu da أَوَاصِلٌ şeklinde gelir.

Bedel yapmanın zorunlu olmayıp muhayyer olduğu durumlar ise şunlardır:

- Kelimenin fâü'l-fiilinde veya aynü'l-fiilinde dammeli bir vâv harfinin bulunması: وُعِدَ

أَسْوُقُ/أَسْوُقُ / أُعِدَّ

- Vâv harfinin ardından yuvarlak tê gelmesi: شَقَاءَةٌ

- Kelimenin ilk harfinin meksûr bir vâv olması: إِسَادَةٌ / وِسَادَةٌ

Kıyâsî olmayan bedel örnekleri ise şunlardır:

- أَحَدٌ ve أَنَا kelimelerinde hemze, meftûh vâv harfine bedel gelmiştir.

¹³² İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 120.

- مَوْسَى kelimesinde hemze, mâkabli mazmûm sâkin vâv harfine bedel olarak gelmiştir.¹³³

5. Hemzenin, yâ harfine bedel olarak gelmesinin zorunlu olduğu durumlar şunlardır:

- Yâ harfinin, zâid elif harfinden sonra kelimenin son harfi olarak gelmesi: رِداء

- Yâ harfinin, kelimenin aynü'l-fiili olarak gelip kelimenin son harfinin sahih olması: بائع

- Yâ harfinin, gayr-i munsarif çoğullardaki elif harfinin ardından gelmesi: سفائن

Yâ harfi zâid bir elifin ardından gelip onun ardından da tâ-i te'nîs gelirse, hemzenin bedel olarak gelmesi zorunlu olmayıp muhayyerdir. Örneğin: صلاة / صَلَاة. Bedel yapılması zorunlu olmayıp, gayr-i kıyâsi olarak yapılan kelimeler de vardır. Örneğin يَلِّقُ kelimesi أَلِّقُ şeklinde söylenebilir.

6. Hemzenin, hê harfine bedel olarak geldiği durumlar gayr-i kıyâsîdir. Örneğin: ماء kelimesinin aslı مَاهُ şeklindedir.

7. Hemzenin hazfi, kıyâsî ve gayr-i kıyâsî olmak üzere iki şekilde gerçekleşir. أَفْعَلٌ veznindeki bir fiilin muzârisinde hemzenin hazfedilmesi kıyâsîdir. اللهُ ve نَاسٌ gibi bazı isimlerin, كُنْ gibi bazı emir fiillerin ilk harflerinde, تَرَى fiilinin aynü'l-fiilinde,¹³⁴ سَوَايَةَ¹³⁴, أَشْيَاءَ ve بُرَاءَ kelimelerinin lâmü'l-fiilinde bulunan hemzenin hazfedilmesi ise gayr-i kıyâsîdir.

8. Bir kelimenin aynü'l-fiil veya lâmü'l-fiilinde bulunan hemzenin nakledilmesi gayr-i kıyâsîdir. Örneğin: ¹³⁵أَدْرُ, ¹³⁶شَاكٌ ve Halîl b. Ahmed'e göre أَشْيَاءَ kelimesi.¹³⁷

¹³³ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 121-122.

¹³⁴ Aslı سَوَائِيَّةٌ şeklindedir.

¹³⁵ دار kelimesinin çoğuludur.

¹³⁶ Aslı شَاكٌ olup شَاكٌ fiilinin ism-i fâilidir.

3.4.4. Ahkâm-ı Elif

Elif, harf ve harf benzeri olarak gelmesi dışında bedel ve zâid olarak gelebilir.

1. Zâid elif, kelimenin birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci veya altıncı harfi olarak gelebilir. Örneğin: ضارب, كتاب. Kelimeyi fâil, çoğul ve te'nîs yapmak için veya med, işba‘, ilhâk ve teksîr amacıyla da gelir.

2. Elif; الياء, الواو, الهمزة ve النون harflerinin bedeli olarak gelebilir.

3. Elif harfinin, sakin bir yâ harfine bedel olarak gelmesi gayr-i kıyâsîdir. Örneğin ilk harfi yâ olan muzâri fiil يَبْنِي, bazı lehçelerde يَأْسُ şeklinde kullanılırken; ikinci harfi yâ olan الحيرة kelimesinin ism-i mensûbu, حَارِي şeklinde yapılır. Elif harfi harekeli bir yâ harfine lâmü'l-fiil, aynü'l-fiil veya zâid olarak bedel gelebilir.

- Birtakım şartları taşıyan fiil ve isimlerin aynü'l-fiillerindeki yâ harfine bedel olarak gelir. Bu şartlar:

1. Yâ harfinin asıl harfe tenbîh için gelmiş olmaması

2. Yâ harfinin harekesinin lâzım bir hareke olması

3. Yâdan önceki harf meftûh olması

4. Yâdan sonraki harfin harekeli olması

5. Kelimenin son harfinin sahîh bir harf olması. Örneğin: باع.

- İsim ve fiillerin sonunda yâ olup onun öncesinde meftûh bir harf bulunursa elif, lâmü'l-fiile bedel olarak gelir. Örneğin: رَحَا, رَمَى

- Elif, zâid olan yâ harfine bedel olarak gelebilir. Örneğin: سَلِّقَاه.¹³⁸

4. Elifin nûn harfine bedel olarak geldiği durumlar şunlardır:

- إِذَا üzerinde vakıf yapıldığında nûn harfine bedel olur.

- رَأَيْتُ زَيْدًا ifadesinde olduğu gibi nasb halindeki tenvine bedel gelir.

¹³⁷ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 122-124.

¹³⁸ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 124-126.

- Önceki harfi meftûh olan te'kîd nûnuna bedel gelir. Örneğin: ¹³⁹لَنْسَفَعَا

5. Elifin hemzeye bedel olarak gelmesi, kıyâsî ve gayr-ı kıyâsî olmak üzere iki şekilde gerçekleşir. Kıyâsî bedel de lâzım olup olmamasına göre ikiye ayrılır:

- Meftûh bir hemzenin ardından sâkin bir hemze gelmişse bedel yapmak zorunludur.

Örneğin: آدُمُ.

- Meftûh bir harfin ardından sâkin bir hemze gelmişse bedel yapmak zorunlu değildir.

Örneğin: رَأْسُ.

Kıyâsî olmayan bedel ise إمْرَأَةٌ kelimesinde olduğu gibi, hemze dışında meftûh bir harfin ardından meftûh bir hemze gelmesiyle gerçekleşir.

6. Elifin vâv harfine bedel olarak gelmesi, vâvın sâkin veya harekeli olmasına göre iki şekilde gerçekleşir.

- Muzâri fiillerin fâü'l-fiilindeki veya bazı kelimelerin aynü'l-fiilindeki sakin vâvlara bedel yapılır. Örneğin: صَامَةٌ - صَوْمَةٌ, يَا جُلُّ - يُوْجَلُّ.

- Vâv harfinin asıl harfe tenbîh amacıyla olmaması, harekesinin lâzım bir hareke olması, vâv'dan önceki harfin meftûh, sonraki harfin harekeli olması ve kelimenin son harfinin başka sahîh bir harf olması şartlarını taşıyan fiil ve isimlerin aynü'l-fiillerinde ve lâmü'l-fiillerinde bulunan harekeli vâv harfine bedel yapılır. Örneğin: عَصَا, غَزَا, قَامَ.

7. Kelimenin sonunda bulunan elif, cezmeden bir edat (لَمْ) veya şiirde kâfiye sebebiyle hazfedilir. Örneğin: لَمْ يَحْشَ. Bunun dışında اللَّهُ وَا مَا ifadesinde, اللَّهُ وَا مَ şeklinde hazif yapılır.¹⁴⁰

3.4.5. Ahkâm-ı Yâ

Yâ harfi bir kelimedede asıl, zâid harf veya bedel harfi olarak gelebilir.

1. Yâ, üç harften oluşan bir kelimedede bulunuyorsa asıl kabul edilir. Örneğin: يَوْمٌ, بَيْتٌ.

Aslî üç veya dört harften oluşan kelimelerdeki ise yâ, zâid olarak kabul edilir. Bu zâid

¹³⁹ el-Alak 96/15.

¹⁴⁰ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 126-128.

yâ kelimenin birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci ve altıncı harfi olarak gelebilir.

Bunlar sırasıyla şöyledir: عُنَيْكَيْتِ, سَلْحَفِيَّةِ, دَهْلِيْزِ, قَضِيْبِ, بَيْطَرِ, يَضْرِبِ.

Zâid yâ dört amaçla gelir.

- Muzara‘at harfi ve muhataba yâsı gibi mana vermek için: تَضْرِيْبِنَ

- İlhâk için: صَيْرَفِ

- Med için: قَضِيْبِ

- İşbâ‘ için: صِيَارِيْفِ

Bununla birlikte صِيصِيَّةِ gibi harf tekrarı yapılan kelimelerde yâ harfleri, asıl kabul edilir.

2. Yâ harfi, on sekiz harfe bedel olarak gelebilir. Buna göre:

- Yâ, meksûr bir harfin ardından gelen elif harfine bedel olarak gelir. Örneğin حُمْلَاقِ kelimesinin çoğulu olan حَمَالِيْقُ gibi.

- Vâv sâkin olup öncesinde meksûr bir harf olursa, yâ vâv harfine bedel olarak gelir.

Örneğin: مِيْرَانِ. Aynı şekilde vâv, kelimenin dördüncü harfi olup ardından irab harfi

gelirse (الدُّنْيَا), meksûr bir

harfin ardından lâmü'l-fiil olarak gelirse (فَوِي), sâkin olup ardından yâ gelirse (طِي) ve

bazı lehçelerde يَنْفَعُلُ vezninin fâü'l-fiili olarak gelirse (يَيْجَلُ) yâ bu harfin bedeli olarak

gelir. Bir kelimenin ‘aynü'l-fiili olarak gelen sâkin bir vâvın öncesinde meksûr bir harf, sonrasında elif bulunursa ve kelime çoğul olup son harfi sahih olursa yine bedel yapılır.

Örneğin: حِيَاضِ. İlet harfi vâv olan bir fiilin masdarında da bedel yapılır. Örneğin: قِيَامِ.

Bununla birlikte دِيْوَانِ ve صِيْبِيَّةِ kelimelerinde yapılan bedel kıyâsî değildir.¹⁴¹

- Yâ harfinin hemzeye bedel olarak gelmesi, hemzenin sâkin veya harekeli olmasına göre iki şekilde gerçekleşir. Sâkin hemzeden önceki harf, hemze dışında meksûr bir harf

¹⁴¹ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 128-130.

ise ibdâl gerekli değildir ancak meksûr bir hemze ise ibdâl gerekli olur. Örneğin: بِئْرٍ، إِيلاف. Harekeli hemzedden önceki harf, meksûr bir hemze ise bedel lâzım (جاء)، hemze dışında meksûr bir harf ise (مَرَّ) gayr-i lâzım olur. Bunun dışında قَرَأْتُ (قَرَأْتُ) ve يَعْضُرُ (أَعْضُرُ) kelimeleri kural dışı kullanımlardır.

Yâ harfinin kendisine bedel olarak geldiği diğer harfler şunlardır:

- Hê harfi: دَهْدَهْتُ (دَهْدَهْتُ الحَجَرَ).

- Sîn harfi: سَادِس (سادِس).

- Bâ harfi: أَرَانِيهَا (أَرَانِيهَا).

- Râ harfi: شِرَاز (شِرَاز شيراز).

- Nûn harfi: دِنَار (دِنَار دينار).

- Lâm harfi: أَمَلْتُ (أَمَلْتُ الكِتَابَ).

- Sâd harfi: قَصَّضْتُ (قَصَّضْتُ).

- Dâd harfi: تَقَضَّضْتُ (تَقَضَّضْتُ).

- Mîm harfi: يَأْتِمُّ (يَأْتِمُّ).

- Dâl harfi: التَّضَدَّة (التَّضَدَّة).

- ‘Ayn harfi: الضَّفَادِع (الضَّفَادِع).

- Cîm harfi: الدِّيَاجِج (الدِّيَاجِج).

- Kâf harfi: مَكَائِك (مَكَائِك).

- Tê harfi: اتَّصَلْتُ (اتَّصَلْتُ).

- Sê harfi: الثَّالِث (الثَّالِث).

3. Yâ harfinin hazfî kıyâsî ve gayr-i kıyâsî olmak üzere iki şekilde gerçekleşir. Kıyâsî hazif lâzım ve gayr-i lâzım olarak ikiye ayrılır. Öncesi meksûr olan sâkin yâ, kelimenin son harfi olup başka bir sâkinle bitişir veya cezm halırsa bu, lâzım haziftir. Örn: يَفْرُ, يَسْرُ.

Gayr-i kıyâsî hazif, güçlü olan görüşe göre sonlarındaki yâ düşmüş olan يَدْ ve دَمْ gibi kelimeler ile مَائَةٌ ve رَيْءٌ gibi kelimelerde gerçekleşmiştir.¹⁴²

3.4.6. Ahkâm-ı Vâv

Vâv harfi asıl, zâid veya bedel olabilir.

1. Vâv, üç harfli bir kelimenin ilk, orta ve son harfi olarak bulunursa asıl olur. Örneğin: وَعَدَ, قَوْمٌ, غَزَوْتُ. Kelimenin üç aslî harfi dışında geliyorsa zâid harf olur. Bu durumda kelimenin ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci harfi olarak gelebilir. Örneğin: كَوَثَرَ, جَهْوَرَ, جُزْمَوْقٌ, قَمَحْدُوَةٌ. Zâid vâv, kelimedede ya med (عَجُوز) ya ilhâk (كَوَثَرَ) ya da işbâ‘ (فَأَنْظُرُ) için bulunur.

2. Vâv harfi elif, yâ ve hemze harflerinin bedeli olarak gelebilir. Buna göre:

- Mâkabli mazmûm elif harfine (ضَوَيْرِب) veya فَاعِل vezninin çoğulundaki (ضَارِب) /ضَوَارِبُ/ elife bedel olarak gelir.

- Mâkabli mazmûm yâ harfine (مُوسِر) veya فَعْلَى veznindeki bir ismin lâmü'l-fiili olarak gelen (تَقْوَى) yâ harfine bedel olarak gelir.

- Vâv harfinin hemzeye bedel olarak gelmesi, hemzenin sâkin veya harekeli olmasına göre iki şekilde gerçekleşir. Sâkin hemzede yapılan bedel, lâzım ve gayr-i lâzım olmak üzere iki kısma ayrılır. Buna göre sâkin hemzenin öncesinde mazmûm bir hemze var ise (أُومِنُ) lâzım, hemze dışında mazmûm bir harf varsa (جُونَةٌ) gayr-i lâzım olur. Harekeli

¹⁴² İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 131-133.

hemzede yapılan bedel ise hemze meftûh ve öncesindeki harf mazmûm olduğunda gerçekleşir. Örneğin: جُونُ.

3. Vâv harfinin hazfi, kıyâsî ve gayr-i kıyâsî olarak iki kısma ayrılır. Buna göre عَدُ, أَبُ ve أَخُ kelimeleri kıyâsî olmayan hazif örnekleridir. Kıyâsî hazif türleri ise şunlardır:

- İlk harfi vâv olan fiillerin يُفْعِلُ veznindeki muzârisi: يِعِدُّ

- Son harfi vâv olan fiillerin cezm alması: لَمْ يَغْزُ

- Fiilin son harfinin sâkin bir vâv olup başka bir sâkin harfle yan yana gelmesi: يَغْزُو

القَوْمِ.¹⁴³

3.4.7. Ahkâm-ı Mîm

Mîm harfi kelimedede asıl, bedel veya zâid harf olarak bulunabilir ve hazfedilmez.

1. مَنَحَ veya لَمَسَ gibi üç harfli bir kelimedede bulunan mîm ile dört aslî harfi bulunan ve fiilden türemeyen bir kelimenin başında gelen mîm, asıl harf kabul edilir. Örneğin: مَرَزَجُوشَ.

2. Mîm, üç aslî harfi bulunan veya ism-i fâil ve ism-i mef'ûl olan bir kelimenin başında bulunursa zâid olur.

3. Bir kelimedede haşv değil sâbit olarak zâid olur. Örneğin: دُلَامِصَ. Kelimenin sonunda da sâbit ve zâid olarak bulunabilir. Örneğin: زُرْقَمَ.

4. Mîm harfî, vâv ve nûn harflerinin bedeli olarak gelebilir. فَمَ kelimesinin vâv harfinde gerçekleşen bedel, kıyâsî değildir. Kıyâsî olan bedel, nûn harfinde yapılır. Buna göre

¹⁴³ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 133- 135.

mîm, sâkin olan ve ardından bâ' harfî gelen nûn harfinin bedeli olarak gelir. Örneğin:
عَمْبَرٌ - عَمْبِرٌ.¹⁴⁴

3.4.8. *Ahkâm-ı Nûn*

Nûn harfî kelimedede asıl, zâid veya bedel olarak bulunabilir ve bazı durumlarda hazfedilir.

1. Üç harfli bir fiilde aslî harf olarak bulunur. Örneğin: نَدَبٌ, عَنِمٌ, حَزِنٌ. Eğer isim olan bir kelimenin ilk harfiyse, aslî harf gibi olur ve iştikâk yapılamaz. Örneğin: نَهْشَلٌ. Aslî harf gibi olmazsa zâid kabul edilir. Örneğin: نَزَجِسٌ.

2. Zâid nûn harfi, isimlerin ikinci harfinde sâbit olabilir. Örneğin soylu ve izzetli kadın anlamına gelen قَفَاخِرِيَّةٌ kelimesinin zâid nûn almış hali seçkin anlamına gelen قَتْفَخْرٌ kelimesidir. Üçüncü harf olarak geldiğinde sâkin olup kendisinden sonra iki harf daha bulunur. Örneğin: جَحَنَفَلٌ. Dördüncü harf olarak gelmesi iştikâkla gerçekleşir. Örneğin: رَعُشَنٌ. Beşinci harf olarak elifle birlikte gelir. Örneğin: سَكْرَانٌ. Son olarak altıncı ve yedinci harf olarak geldiği örnekler رَعْفَرَانٌ ve قَدْعَمْلَانَةٌ kelimeleridir.

3. Zâid nûn, fiillere muzâra'at harfî olarak (نَضْرِبُ), ef'âl-i hamsede raf' alameti olarak (يَضْرِبَانُ), müenneslik bildiren zamir olarak (يَضْرِبْنَ), hafif veya sakîl te'kîd için (يَضْرِبُنْ), tesniye ve çoğullarda hareke ve tenvinin yerine gelir. Aynı zamanda dönüşlü fiillerde bulunan nûn (انْكَسَرَ) ile اِحْرُنْجَمَ veznindeki nûn zâiddir.

4. Nûn harfinin hazfî, kıyâsî ve gayr-i kıyâsî olarak iki kısma ayrılır.

- Kıyâsî olmayan hazif örnekleri şunlardır: مُذٌ, (مُنْذٌ) دَدٌ, (دَدَنْ) دَدٌ, لَمْ يَكُ.

¹⁴⁴ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 135-136.

- Kıyâsî hazif; ef'âl-i hamsenin nasb ve cezm hallerinde, tesniye ve cemi müzekker sâlim kelimeler muzâf olduğunda, hafif te'kîd nûnu veya tenvinin ardından sâkin bir harf geldiğinde gerçekleşir.¹⁴⁵

3.4.9. Ahkâm-ı tê

Tê harfî bir kelimeye asıl, zâid veya bedel harfî olarak bulunabilir. Sadece bir kelimeye hazfedilmiştir. Örneğin: سَه

1. Tê harfî, bir kelimenin birinci ikinci ve üçüncü aslî harfî olabilir. Örneğin: سَتَرَ, تَمَّ, نَبَتْ. Bununla birlikte isim, aslî bir vezinde ise ve iştikâk yapılamıyorsa tê' aslî harf kabul edilir.

2. Kelimeye zâid olarak bulunan tê çeşitleri şunlardır:

- Muzara'at harfî olan tê: تَفَعَّلُ

- تَفَعَّلَ, تَفَعَّلَ, تَفَعَّلَ, تَفَعَّلَ ve تَفَعَّلَى vezinlerinde, bu vezinlerin masdarlarında ve bu vezinlerden türetilen diğer kelimelerde bulunan tê.

- استَفَعَلَ ve اِفْتَعَلَ vezninin masdarında, اِلْتَفَعَلَ veznindeki isim ve mastarlarda, اِفْتَعَلَ ve اِسْتَفَعَلَ vezinlerinde bulunan tê.

- Aslî vezinde gelmeyen, üç aslî harfî olan ismin ilk harfî olan tê: تُرْتَبُ

- Bazı isimlerin dört, beş ve altıncı harfî olarak gelen tê: سَبَبَتَا, جَبْرُوت, عَنكَبُوت

- Mâzi fiillerin sonuna fâilin müennes olduğunu bildirmek için gelen tê: قَامَتْ

- Birtakım harflere bitişen tê': رُبَّتْ, لَات, تُمَّتْ (ثُمَّ)

3. Tê, isimlerin sonuna on iki amaçla zâid olarak gelebilir:

1. Sıfatları belirtmek için: قَائِمَةٌ

¹⁴⁵ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 136-138.

2. Müzekker ve müennes cinsleri belirtmek için: اِمْرَاة
3. Cins isimler ile bunların müfredlerini ayırmak için: تَمْرَة
4. Müennes lafızlar için: عُرْفَة
5. Sıfatların müfred-müennes olduğunu te'kîd etmek için: عَجْوَة
6. Müfred-müennes isimleri te'kîd için: نَاقَة
7. Çoğulları te'kîd için: صَيْقَل (صَيْقَل)
8. Yâ harfine bedel olarak: فَرَازِين (فَرَازِينَة)
9. Mübâlağa için: نَسَابَة
10. Neseb bildiren isimlerin çoğul hali için: المَهَالِبَة (müfredi المَهْلَبِي)
11. Grup vurgusu yapmak için: السَّبَابِجَة (Topluluk içindeki her bir kişiye سَبِجِي denir.)
12. İsimlerin çoğul olduğuna işaret etmek için: كَمَاءَة (müfredi الكَمَاءُ)

4. Fasîh Arapça'da, tê ile biten bütün kelimelerde hê ile vakf yapılır. Ancak müennes çoğullarda tê harfinin elif harfiyle gelmesi sebebiyle tê üzerinde vakf yapılır.

5. Tê harfinin, vâv ve yâ harflerine bedel olarak gelmesi kıyâsî ve gayr-i kıyâsî olmak üzere ikiye ayrılır:

- Kıyâsî bedel: İlk harfî vâv veya yâ olan bir fiil, اِفْتَعَلَ veznine aktarıldığında tê bu harflere bedel gelir. Örneğin: وَعَدَ - اِتَّعَدَ veya يَسُرُّ - اِتَّسَّرَ .

- Gayr-i kıyâsî bedel: Tê harfinin vâv harfine kural dışı olarak bedel geldiği kelimeler şunlardır: (كَلُوا) كَلْنَا, (وَيُقُور) تَيَقُّور, (وَجَاه) تُجَاه, تُكَّاه. Yâ harfinin bedeli olarak ise تُنْتَان kelimesinde gelir.

6. Tê harfî, sîn harfinin bedeli olarak سِتُّ (سِدْس), sâd harfinin bedeli olarak لِضْتُ (لِضُّ), tâ harfinin bedeli olarak فُسْطَاط (فُسْطَاط) ve dâl harfinin bedeli olarak تَرَبُوت (دَرَبُوت) kelimesinde gelmiştir.¹⁴⁶

¹⁴⁶ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 138-142.

3.4.10. Ahkâm-ı Hê

Hê harfî bir kelimedede asıl, zâid ve bedel olarak bulunabilir. Sülâsî mücerred bir kelimenin birinci, ikinci veya üçüncü aslî harfî olabilir. Örneğin: شَرِهَ ve قَهَرَ, هَرَبَ

Ziyâde, kıyâsî ve gayrî kıyâsî olmak üzere iki şekilde olur.

- Kıyâsî olan ziyâde, lâzım ve gayr-i lâzım olarak iki şekilde gerçekleşir. Lâzım olan ziyâde, ilk ve son harfî hazfolmuş kelimedede harekeyi beyân amacıyla yapılır. Örneğin:

قَهَرَ. Gayr-i lâzım olan ziyâde, lâmü'l-fiili hazfedilen emir fiilde yapılır. Örneğin: أُغْزِهَ،

إِزْمِهَ.

- Kıyâsî olmayan ziyâde هَجَرَ kelimesinin ilk harfinde, أَهْرَقْتُ kelimesinin ikinci harfinde ve أُمَّهَاتُ kelimesinin dördüncü harfinde bulunur.

Hê harfî, beş harfin bedeli olarak gelebilir:

1. Hemze: (أَرَأَقَ) هَرَأَقَ, (أَنْزَتُ) هَنْزَتُ, (إِيَّاكَ) هِيَّاكَ, (أَرْحَتُ) هَرْحَتُ

2. Vâv: هِنَاهُ

3. Yâ: (هُنِيَّةً) هُنِيَّةً

4. Elif: (هُنَا) هُنَا

5. Tê: (قَائِمَةً) قَائِمَةً

Lâmü'l-fiil olan hê harfinin hazfedildiği kelimeler: شَاةٌ ve فَمٌ, شَفَةٌ, (عِضَّةً) (aslî عِضَّةً) ¹⁴⁷

3.4.11. Ahkâm-ı Sîn

Sîn harfî سَمِعَ, يَسِرُ ve لَمَسَ gibi sülâsî mücerred fiillerde asıldır. اسْتَفْعَلَ vezni ve bu

vezinden türetilen kelimelerde, aslı أُطَاعَ olan اسْطَاعَ kelimesinde zâid olarak gelmiştir.

¹⁴⁷ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 143-144.

Sîn harfî hazfedilemez. Kural dışı bir kullanım olan مَسْدُوهُ (aslı مَشْدُوهُ) kelimesi hariç bedel harfî olarak gelmemiştir.¹⁴⁸

3.4.12. Ahkâm-ı Lâm

Lâm harfî bir kelimedede asıl ve zâid olarak bulunabilir. مَلَأَ, لَأَمَ ve مَالٌ gibi sülâsî mücerred fiillerde asıl, ذَاكَ (ذاك), أَوْلَايَكَ (أولائك), عَبْدَلٌ (عبد) ve زَيْدَلٌ (زيد) kelimelerinde zâittir.

Lâm harfî hazfedilmez ve bedel olarak gelmez. (أَصْطَجَعِ) الطَّجَعِ ve (أَصْيَلَانِ) أَصْيَلَانٌ kelimelerinde yapılan bedel şâzdir.¹⁴⁹

3.4.13. Ahkâm-ı Cîm

Cîm harfî bir kelimedede asıl ve bedel olarak bulunabilir. جَرَى ve دَرَجٌ gibi sülâsî mücerred fiillerde asıldır. Bazı durumlarda bedel harfî olarak gelebilir ancak ziyâdesi ve hazfi mümkün değildir.

Cîm, yâ harfinin bedeli olarak gelebilir. Bu bedel, kıyâsî değil, hafif veya sakîl olabilir. Sakîl bedel, عَلِجٌ kelimesinde yapılmıştır. Kelimenin aslı عَلِيٌّ'dür. Hafif bedel ise cim harfinin harekeli veya sâkin olarak gelmesine göre ikiye ayrılır:

1. حَجَّتِجٌ kelimesinde sâkin cîm, yâ harfinin bedeli olarak gelmiştir. Aslı حَجَّتِي şeklindedir.
2. أَمْسَجَتْ kelimesinde harekeli cîm, yâ harfinin bedeli olarak gelmiştir. Aslı أَمْسِي şeklindedir.¹⁵⁰

¹⁴⁸ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 144-145.

¹⁴⁹ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 145.

¹⁵⁰ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 146.

3.4.14. Ahkâm-ı Tâ

Tâ harfi bir kelimedede asıl ve bedel harfi olabilir ancak zâid olarak bulunamaz. طَلَبَ ve غَلَطَ gibi sülâsî mücerred fiillerde asıldır. Bedel harfi olarak geldiği durumlar şunlardır:

- اِفْتَعَلَ veznindeki bir fiilin fâü'l-fiili الصاد, الضاد, الطاء ve الظاء harflerinden biri olursa tâ harfi buradaki tê' harfine bedel olarak gelir. Örneğin: اِطْرَدَ, اِضْطَرَبَ.

- فَعَلْتُ veznindeki bir fiilin lâmü'l-fiili, bu dört harften biri olursa tâ, tê' harfine bedel olarak gelir. Örneğin: فَحَصْتُ (فَحَطُّ بِرَجُلِي).

Tâ harfinin hazfî, yalnızca قَطُّ kelimesinde bulunur.¹⁵¹

3.4.15. Ahkâm-ı Sâd

Sâd harfi asıl ve bedel olabilir ancak hazfedilemez ve bir kelimedede zâid olarak bulunamaz. Örneğin صَرَفَ, بَصُرَ ve بَرِصَ gibi sülâsî mücerred fiillerde aslî harftir.

Bir kelimedede sîn harfinin ardından الطاء, الخاء, الغين ve القاف harflerinden biri gelirse sâd harfi, sîn harfinin bedeli olarak gelebilir ve kelime iki şekilde de kullanılabilir. Örneğin: صَفْرُ / سَفْرُ.¹⁵²

3.4.16. Ahkâm-ı Zêy

Zêy harfi asıl ve bedel harfi olabilir ancak hazfedilemez ve ziyâde olarak kullanılamaz. Örneğin زَانَ, رَزُنَ ve حَزَرَ gibi sülâsî mücerred fiillerde aslî harftir.

Bir kelimedede sîn harfinin ardından tâ veya isti'lâ harflerinden biri gelirse zêy, sîn harfine bedel olarak gelir. Örneğin: الزَّرَاط-السِّرَاط. Yine bir kelimedede bulunan sâkin bir

¹⁵¹ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 146-147.

¹⁵² İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 147-148.

sâd harfinden sonra dâl harfî gelirse, zêy, sâd harfine bedel olarak gelir. Örneğin: مَضْرَ -

- مَزْدَر.¹⁵³

3.4.17. Ahkâm-ı Dâl

Dâl harfî asıl ve bedel harfî olabilir ancak hazfedilemez ve ziyâde harf olarak kullanılamaz. دَفَعَ, قَدَرَ ve حَرَدَ gibi sülâsî mücerred fiillerin ilk, orta ve son harflerinde aslî harf olarak bulunur.

Dâl harfî, başka bir harfin bedeli olabilir. Kıyâsî ve gayr-i kıyâsî olarak iki kısma ayrılır.

1. Kıyâsî ibdâl: اِفْتَعَلَ veznindeki bir fiilin fâü'l-fiili, دال, ذال ve زاي harflerinden biri olursa dâl harfî tê harfine bedel olarak gelir. Örneğin: اِزْدَحَمَ.

2. Gayr-i kıyâsî ibdâl: دَوْلَجْ kelimesindeki dâl harfî, تَوْلَجْ kelimesindeki ت yerine gelmiştir.¹⁵⁴

3.4.18. Ahkâm-ı Hâ

- Hâ (الحاء) harfî فَخَرَ, خَبَرَ ve سَلَخَ gibi sülâsî mücerred fiillerin ilk, orta ve son harflerinde aslî harf olarak bulunur.

- Ziyâde ve bedel harfî olmaz.

- فَخْرٌ kelimesinde hâ harfî (الحاء) hazfedilmiştir. Aslı فَخٌّ şeklindedir.¹⁵⁵

3.4.19. Ahkâm-ı Fâ

- Fâ harfî فَخَرَ, نَفَرَ ve شَرَفَ gibi sülâsî mücerred fiillerin ilk, orta ve son harflerinde aslî harf olarak bulunur.

¹⁵³ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 148.

¹⁵⁴ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 148-149.

¹⁵⁵ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 149.

- Ziyâde ve bedel harfi olarak bulunmaz. Ancak; فَمٌ ve جَدْفٌ kelimelerinde şâz olarak (ث) harfi yerine kullanılmıştır.

- أَفٌ kelimesinde fâ' harfinin biri hazfedilmiştir.¹⁵⁶

3.4.20. Ahkâm-ı Hâ

- Hâ (الحاء) harfi حَذِرَ, سَحَرَ ve سَرَحَ gibi sülâsî mücerred fiillerin ilk, orta ve son harflerinde aslî harf olarak bulunur.

- Ziyâde ve bedel harfi olarak gelmez ancak سِنْخٌ (aslî سِنْخٌ) kelimesi şâzdır.

- حِرٌ kelimesinde hâ harfi hazfedilmiş olup kelimenin aslı حِرْحٌ şeklindedir. Çoğulu أَحْرَاحٌ şeklinde gelir.¹⁵⁷

3.4.21. İ'lâl

- فَعْلٌ veznindeki bir fiilin aynü'l-fiili, vâv veya yâ olursa elif harfine kalb edilir.

Örneğin: حَافٌ, هَابٌ. Muzârisi sahih fiil gibi yapılır ancak illet harfi yine elife kalb olur.

Örneğin: يَهَابٌ, يَخَافٌ.

- فَعْلٌ veznindeki bir fiilin aynü'l-fiilinde, illet harfi olarak sadece vâv gelebilir.

Örneğin: طُلْتُ. Muzârisi sahih fiil gibi يَفْعُلٌ vezninde gelir.

- فَعْلٌ veznindeki bir kelimenin lâmü'l-fiili vâv olursa muzârisi يَفْعُلٌ vezninde, yâ olursa

يَفْعُلٌ vezninde gelip raf' halinde vâv ve yâ sâkin okunur. Örneğin: يَزْمِي, يَغْزُو. Lâmü'l-

fiili illetli olan kelime, فَعْلٌ vezninde gelirse muzârisi yine يَفْعُلٌ vezninde gelir.

¹⁵⁶ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 149-150.

¹⁵⁷ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 150-151.

- Bir kelimenin lâmü'l-fiili ile aynü'l-fiilinde vâv ve yâ harfleri ardı ardına gelirse illet harflerinden birinde i'lâl yapılır. Örneğin, حَيَا ve نَوَى kelimelerinin lâmü'l-fiilinde i'lâl yapılmıştır. يَحْيَى kural dışı olan bir kelimedir.

- فَعْلٌ veznindeki bir kelimenin lâmü'l-fiili ile 'aynü'l-fiilinde vâv harfi bulunursa, lâmü'l-fiilindeki vâv, yâ harfine kalbolur. Örneğin: قَوِيَ. Muzâri-tesniye çekiminde yâ harfi sâbit kalır. Örneğin: يَحْيَى.

- Bir kelimenin sonunda şeddeli vâv bulunursa (عَدُوٌّ), ilk vâv sâlim olur. Kelime çoğul ise şeddeli vâv, şeddeli yâ harfine; şeddeli harfin öncesinde bulunan damme, kesraya dönüşür. Örneğin: عَصِيٌّ. Kelimenin ilk harfinin harekesi de olduğu gibi kalabilir. نَحْوُ kelimesinin çoğulu olan نُحُوٌّ kural dışı bir kullanımdır.

- Bir kelimenin aynü'l-fiilinde şeddeli vâv bulunursa, vâv harfinin ispatı ile yâ harfine kalbi câizdir. Örneğin: ضِيمٌ / ضَوْمٌ. Şeddeli vâv harfinin ardından elif gelirse, olduğu hal üzere kalır. Örneğin: ضَوَامٌ.

- Mef'ûl kalıbındaki bir kelimenin aynü'l-fiili vâv harfiye aslî veyâ zâid olan vâv hazfedilir. Örneğin: مَقُولٌ. 'Aynü'l-fiili yâ harfi ise مَبِيعٌ ve مَبِئُوعٌ şeklinde iki farklı kullanımı vardır.

- İf'âl bâbındaki bir fiilin aynü'l-fiilinde bulunan vâv, masdar yapılırken hazfedilir ve onun masdarın sonuna yerine yuvarlak têt getirilir. Örneğin: إِقَامَةٌ - أَقَامٌ.¹⁵⁸

3.4.22. Binâlarda Ziyâde

Vezinde ziyâde ya asıl harflerin tekrar edilmesiyle ya da ziyâde harfleriyle yapılır. Asıl harflerin tekrar edilmesi ile ilgili ziyâde şöyle olur:

1. Bir kelimenin fâü'l-fiili ile aynü'l-fiili tekrar edebilir. Örneğin: مَرْمَرِيْسٌ

¹⁵⁸ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 151-152.

2. Bir kelimenin lâmu'l-fiili ile aynü'l-fiili tekrar edebilir. Örneğin: صَمَحَ صَمَحَ

3. Bir kelimenin sadece aynü'l-fiili tekrar edebilir. Bu tekrar اَعْدَدَنَّ kelimesinde olduğu gibi bir engel ile veya سَلَّمَ kelimesindeki gibi fâsılasız gelebilir.

Ziyâde ile ilgili diğer hususlar şunlardır:

1. Sülâsî bir kelimenin ziyâde yoluyla rubâiye dönüşmesi, lâmu'l-fiilinin جَعْفَرَ vezninde tekrar edilmesiyle (ضَرَبَ) veya kelimeye vâv veya yâ harfleri eklenmesiyle (صَيَّرَ, جَهَّوَرَ) gerçekleşir.

2. Sülâsî bir kelimenin ziyâde yoluyla humâsiye dönüşmesi; lâmu'l-fiili ile aynü'l-fiilinin سَفَرَجَلَ vezninde tekrar edilmesiyle (ضَرَبَتْ), son harfine elif ve üçüncü harfine nûn harfinin eklenmesiyle (ضَرَبْتِي), üçüncü harfine nûn harfinin eklenmesi ve aynü'l-fiilinin tekrar etmesiyle (عَقَّقَل), üçüncü harfine vâv harfinin eklenmesi ve lâmu'l-fiilinin tekrar etmesiyle (حَبَّوْنَا), üçüncü harfine yâ harfinin eklenmesi ve lâmu'l-fiilinin tekrar etmesiyle (عَطَّوْذَ) ve kelimeye iki vâv veya iki yâ harfinin eklenmesiyle (هَبَّيْنَحَ) gerçekleşir.

3. Rubâî bir kelimenin ziyâde yoluya humâsiye dönüşmesi, lâmu'l-fiilinin سَفَرَجَلَ vezninde tekrar edilmesiyle (جَعْفَر-جَعْفَر) ve kelimeye vâv veya yâ harflerinin eklenmesiyle (عَمَيْتَل, فَذَوَكَس) gerçekleşir.¹⁵⁹

3.4.23. Mesâilü't-Temrîn

İbnü'd-Dehhân bu konuda, sülâsî mu'tel fiillerin binâsının sâhîh fiil gibi yapıldığını ve kıyâsî olduğunu ifade etmiştir. Bunun için وَأَى fiilinin binâsını şu örnekler ile vermiştir:

¹⁵⁹ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 153-154.

- وَأَيْىَ vezninde جَعْفَرٌ -
- وَأَيَّآَ vezninde سَفَرَجَلٌ -
- وَئِيِيَ vezninde جَزْدَحَلٌ -
- وَؤِيِيَ vezninde بُزْنٌ -
- وَئِيِيَ vezninde زِيرِيَجٌ -
- وَؤِيِيَةَ vezninde قُدْعِمَلَةٌ -

Son olarak mu'tel fiiller için humâsî fiillerin rubâî, rubâî fiillerin sülâsî fiiller gibi binâ edilmediğini belirtmiştir.¹⁶⁰

3.4.24. İdgâm

İdgâm, belli şartlarda aynı veya mütekârib olan iki harfin tahfif için birleştirilmesi anlamına gelir. Bunun için söz konusu iki harfin yan yana gelmesi gerekir.

1. Yan yana bulunan aynı iki harf, farklı kelimelerde bulunuyorsa idgâm yapılabilir. Örneğin: جَعَلَ لَكَ - جَعَلَكَ. Bu harflerin öncesinde med harfi bulunursa yine idgâm yapılabilir. Örneğin: حِمَارٌ رَاشِدٌ. Ancak sâkin ve sahih bir harf bulunursa idgâm yapılamaz.
2. Yan yana gelmiş الواو veya الياء harfleri farklı kelimelerde bulunursa öncesinde bulunan harfin harekesine bakılır. Şayet bu hareke, kendi cinslerinden olursa idgâm yapılmaz ancak farklı cinsten bir hareke ise idgâm yapılır.
3. İki elif harfinin idgâmı yapılmaz. İki hemzenin idgâmı ise ancak aynü'l-fiilde yapılabilir. Örneğin: رَأْسٌ.
4. Mütekârib harflerde idgâm, harflerin birbirine veya iki harfin de başka bir harfe dönüşerek idgâm edilmesiyle gerçekleşir.

¹⁶⁰ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 155.

5. Mütেকârib bir harfe idgâm edilemeyen ancak mütেকârib bir harfin kendisine idgâm edidiği harfler 5 tanedir: مَرَضٌ شَفَّ الضاد harfinin bu harflerden olmadığını söyleyenler de vardır.
6. النون harfi, يَزْمُلُونَ kelimesinin harflerine gunneli veya gunnesiz bir şekilde idgâm edilir. Bođaz harflerinde izhâr edilirken, dudak harflerinde gizlenir.
7. اللام harfi, النون harfine idgâm edilir. Harf-i tarif olan اللام ise 13 şemsî harfe idgâm edilir. (الثاء, الظاء, الذال, الصاد, الزاي, السين, الراء, التاء, الدال, الطاء, الضاد, الشين, النون).
8. الميم harfi, النون harfi idgâm edilemez ancak sâkin النون harfi, الباء harfinden önce gelirse الميم harfine dönüştürülür.
9. الجيم harfi الشين harfine idgâm edilebilir ancak açık okumak daha iyidir.
10. الهاء ve العين harfine idgâm edilebilir. الحاء harfi ise العين harfine hem idgâm edilebilir hem de العين lafzen الحاء harfine çevrilebilir. العين harfi, الهاء harfine idgâm edilmek istenirse bu iki harf الحاء harfine dönüştürülür.
11. الغين ve الخاء harfleri birbirine idgâm edilebilir. Ancak bu harflerin tebyînî de yapılabilir.
12. القاف harfine idgâm edilebilir. Bununla birlikte idgâm etmemek daha iyidir.
13. الزاي, hem الصاد hem de السين harfine idgâm edilebilir.
14. Birbirlerine idgâm edilebilen ikili harf grupları şunlardır: الطاء - التاء, الدال - الطاء, الذال - الظاء, السين - الصاد.
15. الظاء, الذال, الثاء harflerinin idgâm edilebildiği harfler şunlardır: الطاء, الدال ve التاء harflerinin idgâm edilebildiği harfler: السين, الزاي, الصاد.

16. الراء, الزاي, الصاد, الراء ve الاء harflerinin idgâm edilebildiđi harfler şunlardır: الراء, الزاي, الصاد, الراء, الراء

17. الراء ve الراء harfleri birbirine idgâm edilemez.

18. الراء, الزاي ve الراء harfleri الراء, الاء ve الراء harflerine idgâm edilemez.

19. Aslı بئذئ olan بئذئ kelimesindeki idgâm kural dışıdır. Zira الراء ve الاء harfleri الراء harfine dñnüşürölüp idgâm yapılmıştır.¹⁶¹

3.4.25. Hicâ' Harfleri

- 29 fasîh harf vardır. Bunlar: الهمزة, فموب, ظذث فموب, الهمزة

- Kabul görmüş (مستحسن) 6 fer'î harf vardır. Bunlar: Nûn-ı hafife, hemze-i müsehhele, elif-i mümâle, elif-i tefhîm, cîm gibi okunan şîn ve zêy gibi okunan sâd.

- Kabul görmemiş (غير مستحسن) 8 fer'î harf vardır. Bunlar: Cîm gibi okunan kâf, kâf gibi okunan cîm, şîn gibi okunan cîm, bâ gibi okunan fâ, zayıf okunan dâd, sîn gibi okunan sâd, tê gibi okunan tâ ve sê gibi okunan zâ'.

- Aslî ve fer'î olmak üzere toplamda 43 harf vardır.¹⁶²

3.4.25.1. Harflerin Mahreçleri

Harflerin 16 mahreci vardır. Bunlar şöyledir:

- Boğazın sonundan الهمزة, الهاء ve الألف; ortasından العين ve الحاء; ilk kısmından الغين ve الحاء harfleri çıkarılır. Bu 7 harfe halkiyye (الحلّقيّة) denir.

¹⁶¹ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 161-164.

¹⁶² İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 156.

- Dil ucu ile üst ön damak arasından القاف harfî çıkar. Bu mahrecin biraz aşâğısından ise الكاف harfî çıkar. Bu iki harfe lehevî (اللَّهَوِيَّين) denir.
- Dil ortası ile üst damak ortasından الجيم, الشين ve الياء harfleri çıkar. Bu harflere şecriyye (الشَّجَرِيَّة) denir.
- Dil kenarı ile üst azı dişleri arasından الضاد harfî çıkar. Bu harfe müstetîl (المُتَّفَرِّد) denir.
- Dil kökünden dil ucuna varıncaya kadar dil kenarı ile üst ön damak arasından اللام harfî çıkar. Bu harfe munharif (المُنْحَرِف) denir. Dil ucu ile alt ön dişlerin biraz üzerinden النون harfî çıkar. Dil ucunun biraz gerisinden ise الراء harfî çıkar. Bu üç harfe dil ucundan çıkan harfler anlamında zelkıyye (الذَّلْقِيَّة) harfleri denir.
- Dil ucu ile ön dişlerin diplerinden الطاء, الدال ve التاء harfleri çıkar. Bunlara damak harfleri (الْبَطْعِيَّة) denir.
- Dil ucu ile üst ön dişlerin biraz üstünden الصاد, الزاي ve السين harfleri çıkar. Bunlara dil ucu harfleri (الْأَسْلِيَّة) denir.
- Dil ucu ile ön dişlerin ucundan, diş eti harfleri (الْبَثْوِيَّة) denilen الطاء, الدال ve التاء harfleri çıkar.
- Alt dudağın içi ile üst ön dişlerin arasından الفاء harfî çıkar.
- İki dudak arasından dudak harfleri (الشَّفْهِيَّة) denilen الباء, الميم ve الواو harfleri çıkar.

- Genizden, ihfâ yapılan النون harfi çıkar. Bu harfe hayşûmî (الْحَيْشُومِي) denilir.¹⁶³

3.4.25.2.Harflerin Çeşitleri

On yedi çeşit harf vardır. Bunlar şöyledir:

1. Mechûr harfler (المَجْهُورَة) 19 tanedir: لَقَدْ عَظُمَ زَنْجِيٌّ ذُو أَطْمَارٍ عَضْبًا
2. Mehmûs harfler (المَهْمُوسَة) 10 tanedir: سَتَشْحُوكُ خَصْفَهُ
3. Şiddet harfleri (الشَّدِيدَة) 8 tanedir: أَجِدُكَ قَطَّبْتَ
4. Rihvet harfleri (الرَّخْوَة) 14 tanedir: صَهْ خُذْ ضِعْثًا شَسْفَ عَزَّ حَطًّا
5. Beyniyye harfleri (بين الرَّخْوَة والشَّدِيدَة) 8 tanedir: لَمْ يُرَوِّعْنَا
6. Mükerrer harf (المُكْرَّر): الراء
7. Sesle birlikte çıkan şiddet harfleri 2 tanedir: مَنْ
8. Lîn harfleri (اللَّيْنَة) 2 tanedir: وَي
9. Hâvî harf (الهاوي): الألف
10. İtbâk harfleri (المطابقة) 4 tanedir: صَضَطَّ
11. İnfîtâh Harfleri (المنفتحة): İtbâk harflerinin dışındaki harflerdir.
12. İsti'lâ harfleri (المُسْتَعْلِيَة): İtbâk harfleri, الغين, الخاء ve القاف

¹⁶³ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 156-158.

13. Safır harfleri (الصَّفِير): الصاد, السين ve الزاي

14. Mütefeşşî harf (المُتَفَشِّي): الشين

15. Gunne harfi (الأَغْنُ): النون

16. Müstetîl harf (المُسْتَطِيل): الضاد

17. Münharif harf (المُنْحَرِف)¹⁶⁴

¹⁶⁴ İbnü'd-Dehhân, *Kitâbü'l-Fusûl*, 158-160.

SONUÇ

Hayatını Abbâsîlerin sonuna doğru, hilafet merkezi Bağdat'ta ve daha sonra ilmi çalışmalarını devam ettirdiği Musul'da geçiren İbnü'd-Dehhân, Arap dili grameri eserlerinin daha düzenli ve sistematik olduğu, önceki yazılmış eserler üzerinde dil felsefesi çalışmalarının yapıldığı bir ortamda bu eseri telif etmiştir. Şiir, tefsir ve hadis alanlarına da hâkim olmasına rağmen nahivci kimliğiyle temayüz eden müellif, asrının Sîbeveyhi'si olarak görülmüş, bir çok alimin övgüsüne mazhar olmuş ve verdiği nahiv dersleriyle halkın teveccühünü kazanmıştır.

İbnü'd-Dehhân Kitâbü'l-Fusûl'de bir cümle ile veya konuya dair sadece örnek vermekle bile olsa Arap dili gramerinin her alanına değinmeye çalışmıştır. Bu anlamda eser birçok konuda özet halinde bilgiler içeren muhtasar bir gramer kitabıdır. Müellif eserine iraba, sahih-mu'tel kelimelere ve altı isme dair açıklamalarda bulunduğu bir mukaddime ile başlamış ardından nahiv, sarf ve tasrîf konularını ele almıştır. Tasrîf bölümünde harflerin ziyâde, bedel, nakl ve hazf konularındaki hükümlerini tek tek incelemiştir. İdgam ve ardından harflerin detaylı mahreç bilgileriyle eserini tamamlamıştır. Bu bağlamda eserin üçte birini nahiv, üçte birini sarf, diğer üçte birini de tasrif konusu ile harflerin mahreçleri oluşturur. Eserde Arapça'ya hakimiyet gerektiren bir anlatım hakimdir. Eserin dili genel olarak anlaşılır olsa da yer yer ağır bir dil kullanıldığı görülmektedir.

Kitâbü'l-Fusûl, Bağdat ekolünün Basralı alimlerin etkisinde kaldığı bir dönemde telif edilmiştir ve bu durumun etkisi eserde gözle görülür biçimdedir. Zira eserde genel anlamda Basra ekolünün görüşleri mevcuttur. Bunun yanı sıra Kûfe ekolünün görüşleriyle de karşılaşmak mümkündür. Kitapta görüşlerine referansta bulunulan Basra ekolü mensubu alimler Sîbeveyhi, Ebü'l-Hasen el-Ahfeş el-Evsat, Halîl b. Ahmed, Ebü Ali el-Fârisî, Yûnus b. Habîb, Ebü Sa'îd el-Asmaî, Ebü Bekr Muhammed b. es-Serî İbnü's-Serrâc ve Ebü Osman el-Mâzinî iken, Kûfe ekolüne mensup yalnızca Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ zikredilmiştir.

Kaynak olarak herhangi bir eser adı geçmemekle birlikte kitapta görüşüne en çok referansta bulunulan alimin Sîbeveyhi olması, bu görüşlerin el-Kitâb'da bizzat bulunması, ortak birçok şevâhidin yer alması ve iki kitapta hem gramer anlayışının hem

de konu sıralamasının benzerlik göstermesi el-Kitâb'ın Kitâbü'l-Fusûl'e kaynaklık etmiş olabileceği düşüncesini güçlendirmektedir.

KAYNAKÇA

- Apak, Adem. *Anahatlarıyla İslâm Tarihi*. 4 Cilt. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011.
- Aslan, Halide. “Türk-İslâm Devletleri/Selçuklular”. *İslâm Tarihi*. ed. Eyüp Baş. 640-676. Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Basım, 2013.
- Ateş, Avnullah Enes. “İstifhâm Üslûbunun Mecâzi Kullanımları ve Meallere Yansıması”. *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8, (Nisan 2016), 123-141.
- Aykaç, Mehmet. “İbn Hübeyre, Ebü'l-Muzaffer”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/82-83. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1999.
- Bakırcı, Selami - Demirayak, Kenan. *Arap Dili Grameri Tarihi*. Erzurum: Fenomen Yayınları, 2019.
- Bozkurt, Nahide. “Abbâsiler”. *İslâm Tarihi*. ed. Eyüp Baş. 457-524. Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Basım, 2013.
- Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*. çev. Abdülhalîm en-Neccâr. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 3. Basım, 1359/1959.
- Cübûrî, Kâmil Selmân. *Mu'cemü's-şu'arâ*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Çelebi, Kâtib. *Keşfü'z-zünûn*. 2 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 2. Basım 1971.
- Çörtü, Mustafa Meral. *Arapça Dil Bilgisi Nahiv*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 16. Basım, 2014.
- Dayf, Şevkî. *el-Medârisü'n-nahviyye*. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 8. Basım, 1968.
- Delcî, Şihâbüddîn Ahmed b. Ali. *el-Felâke ve'l-meflûkûn*. Bağdat: Mektebetü'l-Endelüs, 1385/1965.
- Efendioğlu, Mehmet. “Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/461-462. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009.
- Elmalı, Hüseyin. “Ebû Osman el-Mâzinî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/209-210. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994.
- Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *el-İnsâf fi mesâili'l-hilâf beyne'n-nahviyyîn: el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*. nşr. M. Muhyiddîn Abdülhamîd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 4. Basım, 1380/1961.
- Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Nüzhetü'l-elibbâ' fi tabakâti'l-üdebâ'*. thk. İbrâhîm es-Sâmerrâî. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 3. Basım, 1405/1985.

- Erdem, Sargon. “Abdülmelik eş-Şîrâzî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/272. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1988.
- Ferrûh, Ömer. *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 5. Basım, 1989.
- Fırıncı, Doğan. “İmâle Kurallarını İnşâsında Müberred'in Kullandığı Bazı Kavramlar”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/2 (Aralık 2016), 147-166.
- Hamevî, Yâkût. *Mu'cemü'l-üdebâ'*. 12 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikr, 3. Basım, 1400/1980.
- Hansârî, Muhammed Bâkır b. Zeynel'âbidîn el-Müsevî. *Ravzâtü'l-cennât fî ahvâli'l-'ulemâ' ve's-sâdât*. thk. Esedullah İsmâiliyyân. 8 Cilt. Tahran: Mektebetü İsmâiliyyân, 1390/1970.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bagdâdî. *el-Lüma' fi'l-'Arabiyye*. thk. Semîh Ebû Muglî. Amman: Dâru Mecdlâvî, 1409/1988.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*. thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1388/1968.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 14 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1386/1966.
- İbn Tagrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tagrîberdî el-Atâbekî. *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kâhire*. tkd. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1413/1992.
- İbnü'd-Dehhân, Ebû Muhammed Sa'îd b. el-Mübârek. *Kitâbü'l-Fusûl fi'l-'Arabiyye*. thk. Fâiz Fâris. Beyrut: Dâru'l-Emel, 1988.
- İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed. *el-Bedî' fî 'ilmi'l-'Arabiyye*. thk. Fethî Ahmed Aliyyüddîn. 2 Cilt. Mekke: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 2000.
- İbnü'l-'Imâd, Ebü'l-Felâh Abdülhây b. Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. thk. Mahmûd el-Arnaûtî. nşr. Abdülkâdir el-Arnaûtî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1411/1991.
- İbnü's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed es-Serî. *el-Usûl fi'n-nahv*. thk. Abdülhüseyin el-Fetlî. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 4. Basım, 1420/1999.
- Karuko, Semira. “Kendi Döneminin Sibeveyhî'si İbn Dehhân en-Nahvî Hayatı ve İlmi Kişiliği. *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 7/1 (Haziran 2021), 207-228.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifîn*. 15 Cilt. Beyrût: Mektebetü'l-Müsennâ – Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1376/1957.

- Kıftî, Cemâlüddîn Ali b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid. *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. 4 Cilt. Kahire: Daru'l-Fikri'l-'Arabî, 1406/1986.
- Kılıç, Hulusi. "Accâc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/320-321. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1988.
- Kılıç, Hulusi. *Sarf Arapça Dil Bilgisi*. Diyarbakır: Seyda Kitabevi, 2015.
- Kıyıcı, Selahattin. "Belâtî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/391. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992.
- Koçak, İnci. "Ahfeş el-Evsat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/526. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998.
- Koçkuzu, Ali Osman. "Mecdüddîn İbnü'l-Esîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/28-29. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000.
- Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli. çev. Komisyon. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. *Şerhu İbn 'Akîl*. 2 Cilt. Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 14. Basım, 1384/1964.
- Ömerî, Şihâbüddîn Ahmed b. Fazlullâh. *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâliki'l-emsâr*. thk. Abdülabbâs Abdülcâsim. 16 Cilt. Abu Dabi: el-Cem'u's-Sekâfî, 1424/2003.
- Özbalıkçı, Mehmet Reşit. "Ebû Ali el-Fârisî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/88-90. (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994.
- Özbalıkçı, Mehmet Reşit. "Sîbeveyhi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/130-134. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009.
- Özdemir, Abdurrahman. "Arapça'da İki veya Daha Fazla Yüklemin Bir Öğeyi Sahiplenme Mücadelesi: Tenâzu". *Dini Araştırmalar* 8/22 (Haziran 2005), 297-312.
- Safedî, Selâhuddîn Halîl b. Aybeg. *Nektü'l-himyân fî nüketi'l-'umyân*. nşr. Ahmed Zekî Bek. Kahire: el-Matbaatü'l-Cemâliyye, 1329/1911.
- Safedî, Selâhuddîn Halîl b. Aybeg. *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Bernd Radtke. 22 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 2. Basım, 1411/1991.
- Sarmış, İbrahim. "Arapçaya Yöneltilen Bazı Eleştiriler". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4 (Mayıs 1991), 121-149.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr 'Amr b. Osmân b. Kanber. *el-Kitâb*. nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 3. Basım, 1408/1988.

- Süyûtî, Celâleddîn Abdurrahmân. *Bugyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-lügaviyyîn ve'n-nühât*. thk. M. Ebü'l-Fadl İbrâhîm. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1384/1964.
- Şensoy, Sedat. "Rummânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/242-244. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2008.
- Şeşen, Ramazan. "Kâdî el-Fâzıl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/114-115. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2001.
- Şeşen, Ramazan. *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*. İstanbul: Çağ Yayınları, 1987.
- Şeşen, Ramazan vd. *Fihrisü mahtûtâti mektebeti Köprülü*. tkd. Ekmeleddin İhsanoğlu. 3 Cilt. İstanbul: İslâm Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 1406/1986.
- Tomar, Cengiz. "İsfahânî, Cemâleddîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/506-507. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000.
- Tülücü, Süleyman. "Asmaî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/499-500. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1991.
- Tülücü, Süleyman. "İbnü'd-Dehhân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/8-9. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000.
- Ünlü, Nuri. *İslâm Tarihi*. 3 Cilt. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, Basım, 1992.
- Vâfi, Ali Abdülvâhid. *Fıkhu'l-lüga*. Kahire: Dâru Nahdati Mısır, 9. Basım, 1945.
- Yâfi'î, Ebü Muhammed Abdullâh. *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibratü'l-yakzân*. thk. Halîl el-Mansûr. 4 Cilt. Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1317/1997.
- Yazıcı, Hüseyin. "İbnü's-Serrâc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/205-206. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000.
- Yazıcı, Tahsin. "Beyhakî, Muhammed b. Hüseyin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/63-64. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992.
- Yemenî, Abdülbâkî b. Abdilmecîd. *İşâratü't-ta'yîn fi terâcimi'n-nühât ve'l-lügaviyyîn*. thk. Abdilmecîd Diyâb. Riyad: Şeriketü't-Tıbbâ'ati'l-'Arabiyye es-Su'ûdiyye, 1406/1986.
- Yıldız, Hakkı Dursun (redaktör). *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. 14 Cilt. İstanbul: Çağ Yayınları, Basım, 1989.
- Yüksel, Ahmet. *Arap Dilinde Atıf ve Atıf Harfleri*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.

- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. thk. Şu'ayb el-Arnaût – Muhammed Na'îm el-Arkûsî. 21 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî. 48 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1423/2003.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed. *el-'Iber fî haberi men gaber*. thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Sa'îd. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-'İlmiyye, 1405/1985.
- Zeydân, Corcî. *Târîhu âdâbi'l-lügati'l-'Arabîyye*. nşr. Şevkî Dayf. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hilâl, 1954.
- Ziriklî, Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed *el-A'lâm*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'İlmi'l-Melâyîn, 3. Basım, 1389/1969.